

ZAKLJUČNO POROČILO
O REZULTATIH OPRAVLJENEGA RAZISKOVALNEGA DELA
NA PROJEKTU V OKVIRU CILJNEGA RAZISKOVALNEGA
PROGRAMA (CRP) »KONKURENČNOST SLOVENIJE 2006 – 2013«

I. Predstavitev osnovnih podatkov raziskovalnega projekta

REPUBLIKA SLOVENIJA
AGENCIJA ZA IZVEDBO JAVNEGA POGLASTILA
JAVNA AGENCIJA ZA RAZISKOVANJE DEJAVNOSTI
REPUBLIKE SLOVENIJE, Ljubljana

1. Naziv težišča v okviru CRP:

Učinkovita in cenejša država

Prejeto: 4-11-2008

0110

2. Šifra projekta:

V5-0259

Šifra zadave:

03113-254/2008

Vrednost:

14

3. Naslov projekta:

Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju

3. Naslov projekta

3.1. Naslov projekta v slovenskem jeziku:

Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju

3.2. Naslov projekta v angleškem jeziku:

Jewish property and the legal status of the Jews in Slovenia in the 20th Century

4. Ključne besede projekta

4.1. Ključne besede projekta v slovenskem jeziku:

Judje, Slovenija, Jugoslavija, druga svetovna vojna, okupacija, gospodarstvo, premoženje, nacionalizacija, zaplemba

4.2. Ključne besede projekta v angleškem jeziku:

Jews, Slovenia, Yugoslavia, World War II, occupation, economy, property, nationalization, confiscation

5. Naziv nosilne raziskovalne organizacije:

Inštitut za novejšo zgodovino

5.1. Seznam sodelujočih raziskovalnih organizacij (RO):

6. Sofinancer/sofinancerji:

Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije

7. Šifra ter ime in priimek vodje projekta:

16350

Andrej Pančur

Datum: 30. 10. 2008

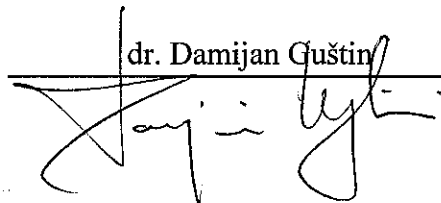
Podpis vodje projekta:

dr. Andrej Pančur

Podpis in žig izvajalca:

dr. Damijan Guštin

II. Vsebinska struktura zaključnega poročila o rezultatih raziskovalnega projekta v okviru CRP

1. Cilji projekta:

1.1. Ali so bili cilji projekta doseženi?

- a) v celoti
 b) delno
 c) ne

Če b) in c), je potrebna utemeljitev.

1.2. Ali so se cilji projekta med raziskavo spremenili?

- a) da
 b) ne

Če so se, je potrebna utemeljitev:

2. Vsebinsko poročilo o realizaciji predloženega programa dela¹:

Cilj raziskave je bila analiza premoženjskega in civilno-pravnega položaja slovenskih Judov v 20. stoletju. Ti rezultati bodo naročniku služili kot nujna osnova pri pogajanju države s slovenskimi Judi in njihovimi zastopniki za restitucijo civilnih in premoženjskih pravic. V dosedanjih pogajanjih judovskih organizacij o restituciji judovskega premoženja v nekdanjih komunističnih evropskih državah sta bili pri restituciji judovskega premoženja upoštevani dve kategoriji premoženja. Prvo kategorijo predstavlja premoženje tistih Judov, ki so med holokavstom umrli skupaj z vsemi svojimi družinskimi člani, in zato tega premoženja nihče ni mogel dedovat. Druga kategorija premoženja je premoženje nekdanjih judovskih verskih skupnosti, ki je bilo podržavljeno, in tako nikoli ni bilo vrnjeno pravnim naslednikom teh judovskih skupnosti. Zato je končni rezultat raziskave »Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih judov v 20. stoletju« prav identifikacija morebitnega premoženja brez dedičev in premoženja nekdanjih judovskih verskih občin, ki je v državni lasti. Judovska skupnost Slovenije bi se lahko potegovale prav za restitucijo teh kategorij judovskega premoženja.

Temeljni rezultat projekta je bila identifikacija Judov z ozemlja Republike Slovenije pred, med in po drugi svetovni vojni, čim bolj natančen popis njihovega premoženja in naposled analiza premoženjskega in civilno-pravnega položaja slovenskih Judov. Končni rezultat raziskave pa je identifikacija judovskega premoženja brez dedičev in premoženja nekdanjih judovskih verskih občin, ki ni bilo vrnjeno pravnim naslednicam nekdanjih judovskih verskih občin.

Raziskava je tako ugotovila, da so pravne naslednice nekdanjih judovskih verskih občin v Murski Soboti in Lendavi po drugi svetovni vojni dobile nazaj svoje premoženje, ki so ga v naslednjih letih prodale (sinagogi v Lendavi in Murski Soboti) ali pa je bilo nacionalizirano (nekdanja judovska šola v Lendavi). Nacionalizirano premoženje je bilo vrnjeno v procesu denacionalizacije.

Precej bolj zapleteno je vprašanje judovskega premoženja brez dedičev. Raziskava je tako zanesljivo ugotovila primere treh judovskih družin iz Prekmurja, kjer so umrli vsi zakoniti dediči, zaradi česar je njihovo premoženje prišlo v državno last. Na podlagi podatkov o judovskih smrtnih žrtvah med drugo svetovno vojno je raziskava tudi prišla do sklepa, da obstaja še nekaj primerov judovskih družin, pri katerih so umrli vsi ožji družinski člani, ohranjen pa ni noben sklep o dedovanju. Ker obstaja velika možnost, da bi premoženje teh oseb lahko prišlo v državno last, bi bilo potrebno izvesti še bolj natančno preiskavo o tem premoženju in to na podlagi virov, ki jih raziskava o premoženjskem in civilno-pravnem položaju slovenskih Judov ni zajela oziroma jih zaradi dostopnosti sploh ni mogla upoštevati. Na tej podlagi bi nato bilo mogoče določiti vrednost premoženja, ki bi ga Judovska skupnost Slovenije lahko dobila v primeru restitucije judovskega premoženja z ozemlja sedanje Slovenije.

Poleg premoženja nekdanjih judovskih občin in premoženja brez dedičev Judovska skupnost Slovenije ne more uveljavljati pravice do restitucije ostalih kategorij judovskega

¹ Potrebno je napisati vsebinsko raziskovalno poročilo, kjer mora biti na kratko predstavljen program dela z raziskovalno hipotezo in metodološko-teoretičen opis raziskovanja pri njenem preverjanju ali zavračanju vključno s pridobljenimi rezultati projekta.

premoženja, ki ga obravnava raziskava o Premoženskem in civilno pravnem položaju slovenskih Judov v 20. stoletju. Raziskava je namreč pokazala, da je poddržavljanje judovskega premoženja po drugi svetovni vojni potekalo povsem v okviru poddržavljanja premoženja vseh ostalih skupin prebivalstva, zato je tudi vračilo poddržavljenega judovskega premoženja zadovoljivo urejeno v okviru zakona o denacionalizaciji. Po javno dostopnih podatkih je bilo veliko tega premoženja v procesu denacionalizacije že vrnjeno njegovim prejšnjim lastnikom ali njihovim zakonitim dedičem. Nekaj teh primerov še čaka na končanje denacionalizacijskih postopkov. Nekaj vlog za denacionalizacijo nekdanjega judovskega premoženja pa je bilo iz različnih razlogov tudi zavrnjenih. Vendar to še ne pomeni, da bi lahko sedaj to premoženje dobila Judovska skupnost Slovenije, saj to premoženje ne ustreza kategoriji premoženja brez dedičev. Nekdanji lastniki nekdanjega tujega judovskega premoženja namreč kot tuji državljani niso mogli biti denacionalizacijski upravičenci, če so prihajali iz držav, od katerih bi lahko dobili odškodnino za svoje nekdanje premoženje, saj je Jugoslavija za to premoženje že plačala odškodnino ali pa ga je poddržavila na račun vojne škode. V tem kontekstu tudi ni sporno premoženje tistih Judov, katero jim je bilo poddržavljeno na podlagi odloka AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 kot osebam nemške narodnosti. Po zakonu o denacionalizaciji so namreč upravičenci do denacionalizacije tudi tiste fizične osebe, ki jim je bilo premoženje poddržavljeno na podlagi tega odloka, če so bili seveda takrat jugoslovanski državljani in jim je bilo to državljanstvo tudi priznano. Če pa tem Judom, ki so bili razglašeni za Nemce, jugoslovansko državljanstvo ni bilo priznano in jim je bilo tako njihovo premoženje poddržavljeno zaradi domneve nelojalnosti, je tem osebam po Zakonu o denacionalizaciji dovoljeno dokazati lojalnost, s čimer postanejo denacionalizacijski upravičenci. Povsem drugače pa je s tistimi jugoslovanskimi državljani, kateri so se v letih po drugi svetovni vojni izselili v tujino in jim je bilo premoženje poddržavljeno po 7/a členu zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij. Te osebe so namreč izvzete iz denacionalizacije. Zato je bilo največ vlog za denacionalizacijo judovskega premoženja zavrnjeno prav iz tega razloga. Podobno niso denacionalizacijski upravičenci tudi tiste osebe, ki so danes državljani drugih držav nekdanje Jugoslavije, kjer pri priznavanju pravic v postopkih denacionalizacije s strani slovenskih državljanov ni bila vzpostavljena recipročnost.

Zakon o denacionalizaciji tako ureja denacionalizacijo vseh oblik nekdanjega poddržavljenega judovskega premoženja in kot takšno torej ne spada v okvir restitucijskih zahtevkov Judovske skupnosti Slovenije. Ta lahko uveljavlja pravico do restitucije nekdanjega judovskega premoženja brez dedičev, vrednost katerega bi se lahko dokaj natančno določila na podlagi virov, ki tej raziskavi niso bili dostopni.

Z Inštituta za novejšo zgodovino je kot vodja na projektu sodeloval dr. Andrej Pančur, kot znanstveni sodelavci so sodelovali dr. Jože Prinčič, dr. Marko Zajc, dr. Mojca Šorn, dr. Andrej Studen, dr. Zdenko Čepič in dr. Žarko Lazarevič, kot tehnični sodelavki pa mag. Tadeja Tominšek Čehulić in Dunja Dobaja. Kot zunanji pogodbeni sodelavec je na projektu sodeloval raziskovalec dr. Marjan Toš iz Sinagoge Maribor, ki deluje v okviru Pokrajinskega muzeja Maribor. Raziskovalna skupina je sodelovala še z dr. Damjanom Hančičem in mag. Renatom Podberšičem iz Sektorja za popravo krivic in narodno spravo, ki deluje v okviru Ministrstva za pravosodje Republike Slovenije. Njihova študija »Judovsko premoženje na Slovenskem v 20. stoletju« iz leta 2006 je bila v nekaterih pomembnih vidikih vključena v pričujočo raziskavo. Avtorstvo besedil je razvidno iz navajanja avtorjev posameznih poglavij. V primeru, da je besedila za posamezno poglavje

prispevalo več avtorjev, so glede na doprinos posameznega avtorja k besedilu zaporedoma navedeni vsi avtorji.

V zaključnem poročilu ni bilo mogoče prikazati tabel, ki so pomemben sestavni del rezultatov projekta. Prav tako ni bilo mogoče prikazati še obsežnejših tabel, ki so bile v študiji pridane kot Priloga, predvsem pa ni bilo mogoče prikazati še obsežnejših osebnih podatkov o Judih, ki so v originalni študiji zbrani v Dodatku. V teh tabelah so zbrani osebni podatki o pripadnikih judovske skupnosti, ki so med leti 1937 in 1945 krajši ali daljši čas živeli na ozemlju sedanje Republike Slovenije. Osnova za izdelavo teh tabel je do sedaj neznan seznam Judov z jugoslovanskega ozemlja današnje Slovenije iz leta 1937, ki sta ga v Arhivu Republike Slovenije po sistematičnem pregledovanju številnih fondov našla Mojca Šorn in Andrej Pančur. Ta seznam je nato v tabele vstavila zunanja pogodbenica sodelavka Barbara Györfi, redigiral pa ga je Andrej Pančur. Slednji je nato iz različnih drugih virov te podatke še dopolnil. Ti viri so za vsakega posameznika posebej navedeni. Dopolnjeni so tudi s podatki o judovskih smrtnih žrtvah iz baze podatkov Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje, ki jo že več kot desetletje vzpostavlja Inštitut za novejšo zgodovino. Te podatke je priskrbel tehnična sodelavka Dunja Dobaja.

Osnova pričujoče študije so prav ti osebni podatki o posameznih Judih, ki so zbrani v posebnih tabelah. Zato besedilo študije te podatke zelo pogosto izpostavi, pri čemer zaradi enostavnejšega citiranja ne navaja vedno konkretnega zgodovinskega vira informacij o posamezni osebi. Bralec mora tako v primeru, če ta vir o posamezni osebi ni izrecno naveden, to osebo najprej poiskati v tabelah in tam pogledati, na podlagi katerih virov so bili zbrani osebni podatki zanjo. Hkrati je priporočljivo, da pogleda še njegove morebitne sorodstvene povezave, ki v samem besedilu raziskave niso vedno navedene.

I. Jud - definicija [Andrej Pančur]

Temeljni pričakovani rezultat projekta je bila identifikacija Judov z ozemlja sedanje Republike Slovenije pred, med in po drugi svetovni vojni in čim bolj natančen popis njihovega premoženja. Šele na podlagi teh rezultatov je projektna skupina nato lahko analizirala položaj posameznih slovenskih Judov in usodo njihovega premoženja. Pri tej identifikaciji Judov se je projektna skupina srečala tudi z osnovnim problemom, katero osebo se sploh lahko opredeli kot Juda. Pred drugo svetovno vojno so bili na ozemlju sedanje Slovenije kot Judi nesporno označeni tisti, ki so takrat imeli judovsko vero. Poleg teh oseb so kot Judi lahko veljali tudi posamezniki, ki so nekoč imeli judovsko vero, vendar so takrat že izstopili iz judovske verske skupnosti. Toda v tem času judovstvo ni več označevalo le verske pripadnosti, temveč v določenem pogledu vedno bolj tudi narodnost. V besedilu študije bo tako z besedo Jud označen tako judovski vernik kot pripadnik judovskega naroda. Hkrati pa so se v tem času začele pojavljati še različne antisemitske definicije, ki so Jude opredovale tudi po »rasnih« kriterijih. Po teh definicijah so med Jude tako šteli tudi nekatere kategorije prebivalstva iz mešanih judovskih zakonov. Ker so med drugo svetovno vojno ozemlje sedanje Slovenije okupirale Nemčija, Italija in Madžarska, so definicije pojma Jud iz teh držav veljale tudi na slovenskem ozemlju. Pri teh definicijah so bili verskim kriterijem dodani še različni »rasni« kriteriji, ki so določeno kategorijo prebivalstva v eni državi opredeljevali za Jude, v drugi državi pa ne.

Že nacistična Nemčija je pri določitvi »rasnih« kriterijev za judovstvo imela velike probleme in je zato izhajala iz podatkov o judovski verski pripadnosti prednikov pred

dvema generacijama. Prvi nacistični protijudovski zakoni po prihodu nacistov na oblast leta 1933 niso natančno opredeljevali, kdo je Jud, temveč so govorili le o nearijcih in o osebah, ki so z njimi v sorodstvu. V praksi so tako med Jude šteli tudi osebe, ki so imele samo enega starega starša Juda. S prvo uredbo k nürnberškim rasnim zakonom pa je bilo leta 1935 judovsko zelo natančno definirano. Za »celega Juda« (»Volljude«) je veljala oseba, ki je imela tri ali štiri stare starše, kateri so imeli judovsko vero. Pri tem ni bilo pomembno, če so obravnavane osebe in njihovi starši sploh še imeli judovsko vero. Kdor je imel dva judovska stara starša je bil označen za »mešanca prve stopnje« (»Mischling erstes grades«) ali za »Poljuda« (»Halbjude«), kdor je imel enega judovskega starega starša pa je veljal za »mešanca druge stopnje« (»Mischling zwites grades«) ali za »Četrtrjuda« (»Vierteljude«). Za Juda so prav tako veljali (»Geltungsjude«) tisti »mešanci prve stopnje«, ki so bili poročeni s »celim Judom« ali so imeli judovsko vero ali so izhajali iz zakona z Judom, ki je bil sklenjen po 15. septembru 1935 ali pa so imeli zunajzakonskega judovskega starša in so bili rojeni po 31. juliju 1936. Ti Judje so bili tako izenačeni s »celimi Judi«. Glede na Hitlerjevo odločitev naj bi ostale »Poljude« skoraj v vseh pogledih izenačili s »celimi Judi«, »mešance druge stopnje« pa naj bi sprejeli v nemško »narodno skupnost«. Zato so se lahko »mešanci prve stopnje« poročali le med seboj in z Judi, medtem ko so se »mešanci druge stopnje« lahko poročali le z nemškimi »arijci«. »Mešancem druge stopnje« je bila tako prepovedana poroka z Judi, z »mešanci prve stopnje« in celo med seboj.

Tudi italijanske fašistične definicije Judov so temeljile na rasni podlagi, pri čemer za podlago ugotavljanja judovstva posamezne osebe niso vzeli judovstva starih staršev, temveč staršev. Od leta 1938 je tako za Juda veljal:

- kdor je imel judovskega očeta in judovsko mater, ne glede na to, če je tudi sam imel judovsko vero ali ne;
- kdor je imel judovskega očeta in tujo mater;
- kdor je imel judovsko mater in nepoznanega očeta;
- kdor je izviral iz mešanega zakona, kjer je bil eden od staršev italijanski Jud, pri tem pa je tudi sam imel judovsko vero ali pa je kako drugače kazal privrženost judovstvu.

Kdor je imel torej od italijanskih staršev enega judovskega in je pred 1. oktobrom 1938 imel kakšno drugo vero kot judovsko, ni veljal za Juda. V nasprotju z nemško italijanska rasna zakonodaja torej ni poznala različnih kategorij »mešancev«, temveč je določena oseba lahko bila samo »judovske« ali »arijske« rase.

Madžarski protijudovski zakoni sprva niso temeljili na rasi. Prvi protijudovski zakon iz leta 1938 je tako za Jude smatral judovske vernike in vse tiste nekdanje judovske vernike, ki so iz judovske vere izstopili pred 1. avgustom 1919. Toda že drugi protijudovski zakon z dne 5. maja 1939 je definicijo pojma Jud že izvajal iz rasnih kriterijev. Jud je bil vsakdo, ki je takrat ali kdaj prej imel judovsko vero. Jud je bil tudi vsakdo, katerega eden od staršev ali dva od starih staršev so bili pripadniki judovske verske skupnosti oziroma so kdaj imeli judovsko vero. Judje še vedno niso bili tisti, ki so iz judovske vere izstopili pred letom 1919, vendar samo v primeru, če so bili njihovi predniki rojeni na Ogrskem pred letom 1849. Z novi protijudovskim zakonom, ki je kot tako imenovani zakon o zaščiti rase začel veljati 8. avgusta 1941, je bila po zgledu na nemške nürnberške zakone vpeljana povsem rasna definicija za Jude. Poleg sedanjih in nekdanjih pripadnikov judovske vere so od sedaj naprej za Jude veljali vsi tisti, ki so imeli več kot dva judovska stara starša ter tudi tisti, kateri so imeli dva stara starša, ki sta ob poroki pripadala judovski veri.

Že te »rasne« definicije Judov iz tistih držav, ki so med drugo svetovno vojno okupirale Slovenijo, se med seboj ne ujemajo. Predvojna Jugoslavija pa sploh nikoli ni natančno definirala, koga šteti za Juda. Ko so tako v državo po letu 1933 in zlasti po letu 1938 začeli prihajati številni judovski begunci iz Srednje Evrope, so jugoslovanske oblasti pri opredelitvi njihovega judovstva uporabljale različne kriterije. Za Jude so seveda prvenstveno veljale vse osebe, ki so imele judovsko vero. Poleg njih je razpis banske uprave z dne 2. avgusta 1938 k Judom prišteval še tiste osebe, ki so judovsko vero zapustile po 11. marcu 1938. Glede na pojasnilo ministrstva za notranje zadeve z dne 15. avgusta 1938, pa so za Jude smatrali vse tiste osebe, ki so judovsko vero zapustile po 1. januarju 1933. Ker pa jugoslovanska država razen dveh protijudovskih zakonov, s katerimi je omejila število judovskih učencev in prepovedala Judom grosistično trgovati z živili, ni sprejela bolj celovite rasne zakonodaje, poleg teh provizoričnih definicij tudi ni sprejela nobenih natančnejših definicij za tuje in domače Jude.

Še večja zmešnjava pri označbi judovske identitete nastane, če upoštevamo raznolike judovske opredelitve. V skladu z judovskimi zakoni in običaji Halaka se za Juda šteje otroka judovske matere in spreobrnjenca v judovsko vero. Toda severno ameriško reformirano judovstvo in britansko liberalno judovstvo za Juda priznava tudi otroka samo enega judovskega starša, ali matere ali očeta, toda le v primeru, če je ta otrok vzgajan kot Jud. Spreobrnjenec v druge vere tako niso Judje. Nasprotno tradicionalni judovski zakoni za Juda smatrajo le otroka judovske matere, pri čemer sploh ni nujno, da je ta otrok tudi vzgajan kot Jud. Za ortodoksko in konservativno judovstvo tako otroci judovskega očeta in nejudovske matere niso Judje, tudi če se jih vzgaja v judovski veri. Tak otrok se mora namreč najprej formalno spreobrniti v judovsko vero, če hoče postati Jud. Te različne opredelitve se še bolj zakomplicirajo, ker ortodoksko judovstvo ne priznava neortodoksnih spreobrnitev v judovsko vero. Precej bolj širok je izraelski Zakon o vrnitvi, ki dovoljuje naselitev v Izrael tudi vsem osebam, ki imajo med predniki vsaj enega judovskega starega starša. Na ta način se je v Izrael priselilo tudi veliko oseb, ki v skladu z judovskimi zakoni sploh niso Judje.

Član Judovske skupnosti Slovenije »je lahko vsak, ki dokaže svoje judovsko poreklo. Pri tem obstaja dvojni kriterij, ki je povzet po izraelskem Zakonu o vrnitvi, ki pravi, da lahko izraelsko državljanstvo pridobi vsak, ki ima vsaj enega judovskega prednika v 3. generaciji (babico ali dedka po očetovi ali mamini strani). To je pomembno, ker verski kriterij za pripadnike judovske veroizpovedi šteje samo tiste, ki so Judje po mami. Dvojni kriterij se odraža v tem, da tisti člani, ki niso Judi po verskem kriteriju, ne morejo sodelovati v vseh verskih obredih, sodelujejo pa lahko na vseh ostalih področjih.« Obstaja pa tudi posebna kategorija prijateljev Judovske skupnosti Slovenije, med katerimi so Judje, ki nočejo biti registrirani kot člani skupnosti, tisti Judje, ki nimajo ohranjenih dokumentov o svojem judovskem poreklu ter osebe, ki jih zanima judovska kultura ali vera.

Zaradi vseh teh različnih opredelitev pojma Jud, bi lahko posamezne osebe, ki smo jih upoštevali v tej raziskavi, enkrat veljale za Jude, drugič pa zopet ne. Zato smo po zgledu podobnih študij o usodi Judov in njihovega premoženja med drugo svetovno vojno in po njej za Jude preprosto šteli vse pripadnike judovske verske skupnosti, vse nekdanje pripadnike judovske verske skupnosti in vse osebe, ki so jih lahko med drugo svetovno vojno preganjali kot Jude.

II. Judje z ozemlja današnje Slovenije do emancipacije 1867/1895

1. Judovska naselitev do izгона 1497/1515 [Andrej Pančur]

Na ozemlju današnje Republike Slovenije so ohranjeni prvi arheološki sledovi o judovski naselitvi že iz časa rimskega cesarstva v 2. in 3. stoletju (Škocjan pri Kopru in Jurklošter). Z zatonom rimskega cesarstva in propadanjem mestnih naselbin so ozemlje sedanje Republike Slovenije verjetno zapustili tudi stalni judovski naseljenci. Šele v 11. stoletju so se Judje začeli naseljevati na sedanjem avstrijskem Štajerskem in Koroškem, v slovenskih delih Štajerske in Koroške pa nedvomno šele v 13. stoletju. Na današnjem slovenskem Štajerskem so bili Judje prvič omenjeni leta 1274 v Mariboru in 1286 na Ptuju. Od 14. stoletja so prebivali še v Slovenj Gradcu (takrat še del Koroške), Celju, Slovenski Bistrici in Radgoni (Gornja Radgona in Bad Radkersburg). Na sedanjem slovenskem Koroškem so posamezni Judi prebivali v Dravogradu. Manj pomembne judovske skupnosti so začele izginjati že konec 14. stoletja in na začetku 15. stoletja (Dravograd, Slovenj Gradec, Celje, Slovenska Bistrica). Leta 1443 je bila zadnjič omenjena tudi prej pomembna judovska skupnost na Ptuju. Judje iz teh skupnosti so se odselili v večja in gospodarsko bolj obetavna mesta. Najštevilčnejša in najpomembnejša judovska skupnost je bila v Mariboru, ki je bil tudi pomembno judovsko kulturno središče. Po letu 1325 so se Judje zanesljivo začeli naseljevati tudi v Ljubljani, kjer je nastala edina judovska skupnost na Kranjskem. V 14. stoletju so se Judje zanesljivo začeli naseljevati tudi v istrskih mestih na ozemlju sedanje Republike Slovenije. V Kopru se prvič omenjajo 1386, v Piranu 1390 in v Izoli 1421.

Judje so se v glavnem ukvarjali s trgovino in bančništvom. Toda že kmalu so se najprej pri trgovanju, nato pa v vedno večji meri tudi pri posojanju denarja srečavali z vedno močnejšo konkurenco krščanskih trgovcev in bankirjev. Zato so se iz manj pomembnih mest začeli priseljevati v gospodarsko privlačnejša večja mestna središča, na ozemlju sedanje Republike Slovenije zlasti v Maribor. Judje so živeli pod pravnim varstvom deželnih gospodov, katerim so v zameno plačevali visoke davke. Zaradi postopnega upadanja njihovega gospodarskega pomena pa so imeli deželni gospodje vedno manj interesov, da bi judovskemu prebivalstvu dovolili ostati v svojih deželah. Zato so postali dojemljivi za pritiske tistih skupin, ki so se jih iz ideoloških (antisemitizem) in gospodarskih razlogov (zadolženost pri judovskih bankirjih) hoteli znebiti. Do konca 15. stoletja so tako Jude izgnali iz številnih dežel in mest Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti. Tudi deželni stanovi na Štajerskem in Koroškem so se vneto zavzemali za izgon Judov. Po dolgih pogajanjih je cesar Maksimiljan I. 18. marca 1496 ukazal izgnati Jude s Štajerske. Judje so naposled morali deželo zapustiti do 24. aprila 1497, štajerski deželni stanovi pa so morali cesarju zaradi izpada dohodkov od Judov plačati 38.000 goldinarjev. Skoraj istočasno je cesar 9. marca 1496 v zameno za 4.000 goldinarjev izdal tudi ukaz o izgonu Judov s Koroške, ki so morali deželo zapustiti v roku pol leta. Za razliko od izganjanja judovskega prebivalstva s tega ozemlja pred in med drugo svetovno vojno, cesar deželnim stanovom ni dovolil zapleniti judovskega premoženja, temveč so Judje za svoje premoženje dobili izplačano kupnino, ki pa je bila verjetno nekoliko nižja od njene realne cene. Po drugi strani cesar Maksimiljan I. vseeno ni hotel izgubiti svojih judovskih davkoplačevalcev in jim je zato dovolil, da se naselijo v drugih Habsburških deželah, predvsem v Spodnji Avstriji z Dunajem in v zahodni Ogrski.

Nekaj teh Judov se je verjetno naselilo tudi v Ljubljani. Ljubljanska judovska skupnost se je v tem času tudi spopadala z gospodarskimi težavami, zato se je začela bolj intenzivno ukvarjati s trgovino. Za razliko od koroških in štajerskih deželnih stanov niso imeli kranjski deželni stanov nobenega interesa za izgon Judov. V kranjskem primeru so Jude hoteli izgnati ljubljanski meščani, ki so se s tem želeli znebiti neprijetne konkurence. Leta so s svojimi zahtevami končno uspeli. 1. januarja 1515 je cesar Maksimiljan I. podelil mestu pravico, da v zameno za različna denarna plačila Jude izžene in jim v bodoče prepreči ponovno naselitev.

2. Judje na Kranjskem in Štajerskem v času prepovedi naseljevanja [Andrej Pančur]

Veliko izgnanih Judov se je naselilo v obalna mesta Istre, v mesta Goriško-Gradiščanske in v Trst. Po izgonu Judov s Štajerske, Koroške in Kranjske konec 15. in na začetku 16. stoletja so na slovenskem narodnostnem ozemlju judovske skupnosti obstajale samo še na njegovem obrobju, v prvi vrsti v Trstu in Gorici. Ker ti dve mesti danes ležita izven ozemlja Republike Slovenije, judovskih skupnosti iz teh mest nista relevantni za raziskavo o premoženjskem in civilno-pravnem položaju Judov z ozemlja Slovenije. Tržaška in goriška judovska skupnost bo omenjena le v primerih, ko so imeli Judje iz teh skupnosti neposreden vpliv na premoženjska in civilno-pravna dogajanja na ozemlju sedanje Slovenije. V vsakem primeru je šel tudi razvoj civilno-pravnega položaja goriških in predvsem tržaških Judov v povsem drugo smer kot pa na ozemlju sedanje Slovenije. Konec 17. stoletja so obe judovski skupnosti preselili v geto. V tržaškem getu je bilo 13 hiš, v goriškem pa 16 hiš z ustreznim številom družin in njihovih družinskih članov. Toda v 18. stoletju je z naglim gospodarskim razvojem Trsta začela hitro naraščati tudi judovska skupnost v tem mestu. S tem se ni krepil le njihov gospodarski položaj, temveč je judovska skupnost pridobila tudi številne privilegije. Leta 1771 jim je vladarica Marija Terezija podelila privilegij, po katerem so lahko svobodno trgovali na kopnem in morju, motivirala jih je pri ustanavljanju tovarn in manufaktur, potrdila je njihovo versko svobodo in odpravila nekatere davke. Leta 1785 je bil geto naposled tudi formalno odpravljen. Za časa Ilirskih provinc (1809-1814) so bili Judje v civilno-pravnem položaju povsem izenačeni z ostalim prebivalstvom. Tudi po vrnitvi v okvir Habsburške monarhije so obdržali svoje privilegije. V lasti so lahko imeli zemljišča, lahko so svobodno potovali in razen posebnega davka na poroke jim ni bilo potrebno plačevati nobenih posebnih davkov.

Ves ta čas je bilo Judom še vedno prepovedano naseljevati se na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem in tako niso smeli bivati v mestih teh dežel. Zato v teh deželah tudi ni bilo stalno naseljenega judovskega prebivalstva. Kljub temu pa so posamezni judovski trgovci, predvsem iz bližnjih judovskih skupnosti na Primorskem in Ogrskem, ves čas prihajali v te dežele po trgovskih poslih. Posamezni Judje so od oblasti dobili tudi posebna dovoljenja za opravljanje določenih trgovskih poslov. Ker je imela Kranjska živahne trgovske odnose s Primorsko in Italijo, je bila predvsem v Ljubljani opazna dejavnost tržaških in goriških Judov. Nekaj Judov se je zadrževalo tu tudi dlje časa. Kljub temu pa zaradi prepovedi naseljevanja njihova prisotnost nikoli ni bila dolgotrajna. Tudi na Štajerskem in Koroškem so Jude v 17. in 18. stoletju trpeli le izjemoma in še to le za krajši čas.

V drugi polovici 18. stoletja je država postopoma začela spreminjati svojo politiko glede

judovskega prebivalstva in so hoteli tudi iz njih narediti državi čim bolj koristne podanike. Ta politika je dosegla svoj vrh z nastopom vladavine Jožefa II. Avstrijski cesar Jožef II. je s tolerančnim patentom 13. oktobra 1781 protestantom in pravoslavcem zagotovil skoraj enake pravice kot so jih imeli katoliki. Judje tako obsežnih pravic niso dobili. Toda izmed naslednjih tolerančnih patentov so se štirje patenti nanašali tudi na Jude. Že 19. oktobra 1781 je bil izdan za Jude na Češkem, 2. januarja 1782 za Jude v Spodnji Avstriji, 31. marca 1783 za Jude na Ogrskem in šele leta 1788 za Galicijo. Vsak od teh zakonov je bil nekoliko drugačen, saj je bil prilagojen lokalnim razmeram. Kljub temu pa jim je bilo skupno, da so odpravili ponižujočo glavarino, in so Judom dovolili študirati na univerzah, se zaposlovati v različnih obrteh ter ustanavljati tovarne. S pomočjo te zakonodaje je Jožef II. hotel iz Judov ustvariti koristne državne podložnike, niti najmanjšega namena pa ni imel razširiti nastanitvenega prostora za Jude tudi na tiste dežele, iz katerih so bili izključeni. Leta 1783 je bilo judovskim trgovcem dovoljeno obiskovati samo letne sejme v Celovcu, Gradcu, Ljubljani in Linzu. Izrecno pa jim je bilo prepovedano obiskovati manjše trge in se ukvarjati s krošnjarstvom. Leta 1787 jim je bilo s posebnim patentom celo izrecno prepovedano krošnjarjenje na letnih sejmih. Zaradi nezmožnosti natančnega nadzora so posamezni judovski trgovci ostajali v teh deželah tudi še izven časa letnih sejmov.

Šele z ustanovitvijo francoskih Ilirskih provinc (1809-1814) so se lahko Judje nekaj let naseljevali na Kranjskem (in zahodnem Koroškem). Z razglasitvijo gospodarske svobode so se lahko tujci in tako tudi Judje v Ilirskih provincah prosto naseljevali in gospodarsko udeleževali. V Ljubljani sta se tako naselila brata Abraham in Mojzes Heimann in tu odprla trgovino. Pridružilo se jima je še nekaj sorodstva in uslužbencev. V Ljubljani se je kot profesor matematike naselil še Samuel Gunz. Guverner Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont je z odlokom z dne 27. novembra 1810 naposled razveljavil vse izjemne zakone glede Judov in s tem tudi na civilno-pravnem področju Jude izenačil z ostalim prebivalstvom. Z avstrijsko zasedbo Ilirskih provinc in njihovo ponovno priključitvijo Habsburški monarhiji so habsburške oblasti na Kranjskem in Primorskem hotele na nekaterih področjih vzpostaviti stanje pred francosko zasedbo. Zato je 29. avgusta 1814 okrožno glavarstvo sporočilo v Ljubljani naseljenim devetim Judom, da se morajo v določenem roku izseliti. Kmalu je bila tudi obnovljena prepoved bivanja Judov v Ljubljani, razen v času sejmov. S tem so bili ponovno uveljavljeni predpisi iz časa pred Ilirskimi provincami. Od prizadetih Judov je Samuel Gunz prestopil v katoliško vero in je zato lahko ostal, Abraham Heimann pa se je izselil. Nasprotno se je Mojzes Heimann pritožil in uspelo mu je, da je leta 1817 državna oblast njegovi družini pustila pravice, ki jih je po zakoniti poti pridobila za časa Ilirskih provinc. Toda zaradi nasprotovanja konkurenčnih ljubljanskih trgovcev in mestnih oblasti je imela družina Heimann v naslednjih desetletjih velike težave pri izvajanju svojih gospodarskih dejavnosti. Kot njihovi uslužbenci so v Ljubljano sicer prišli še nekateri drugi Judje, vendar se jih je večina od njih že prej ali kmalu po prihodu pokristjanila. S tem so se izognili problemom, ki bi jih drugače imeli pri pridobivanju dovoljenja za bivanje in opravljanje trgovske ali kakšne druge pridobitne dejavnosti. V naslednjih desetletjih so se potomci ljubljanskih krščenih Judov, ki so ostali v mestu, povsem asimilirali v prevladujočo slovensko in/ali nemško krščansko okolje.

Judom v Habsburški monarhiji je šele marčna revolucija leta 1848 prinesla prvi odločilen korak k njihovi emancipaciji. Oktroirana ustava z dne 25. aprila 1848 je v tretjem poglavju vsebovala dokaj obsežen katalog temeljnih pravic človeka in državljana, ki je vsem

prebivalcem (državljanom), se pravi tudi Judom, zagotavljal svobodo vere in vesti ter osebno svobodo. Vsak državljan je lahko postal zemljiški posestnik ali se je začel ukvarjati s kakšno zakonsko dovoljeno obrtjo. Odslej so bili vsi državljani enaki pred zakonom, prav tako so imeli enake dolžnosti glede plačevanja davkov in obrambe domovine. 27. paragraf je med drugim napovedal, da bo zakone, ki se dotikajo razlik v položaju pripadnikov različnih veroizpovedi, pripravil naslednji državni zbor. Navsezadnje je ustava zagotavljala še svobodo veroizpovedi: »Vsim v cesarstvu po postavah pripuščenim kristjanam, ravno tako tudi Judam je dovoljeno, službo Božjo prosto opravljati.«

Oktoirana ustava je tako ureditev vprašanja enakopravnosti habsburških Judov preložila na državni zbor. Ta je sicer sprejel cesarski patent z dne 20. oktobra 1848, s katerim je bil odpravljen judovski davek, nove ustave pa ni mogel več sprejeti. Cesar Franc Jožef je namreč ob podpori protirevolucionarnih sil razpusil državni zbor in 4. marca 1849 sprejel novo oktoirano ustavo. Ta ustava je Judom zagotavljala enake državljske pravice kot ostalim prebivalcem Habsburške monarhije. Prav na področju temeljnih pravic človeka in državljana nova ustava ni okrnila standardov, ki so bili doseženi med revolucijo. V svojem 25. paragrafu je celo izrecno zagotavljala svobodo gibanja znotraj cesarstva in svobodo izseljevanja. Tudi po dokončni utrditvi neoabsolutizma in odpravi in ukinitvi ustavnosti z silvestrskim patentom 31. decembra 1851 so nekatere temeljne pravice človeka in državljana še vedno veljale (svoboda vere in bogoslužja, enakost državljanov pred zakonom). Ker pa so bila druga ustavna načela razveljavljena, so na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem, kjer Judom ni bilo dovoljeno bivanje, še vedno veljale stare omejitve.

Nekaterim Judom je kljub tem omejitvam uspelo izkoristiti kratkotrajno veljavnost judovske enakopravnosti in so se naselili tudi v krajih, kjer se prej niso smeli naseljevati. Vendar je bila z odpravo ustavnih načel znova odpravljena tudi pravna podlaga za njihovo stalno bivanje. V naslednjih letih je bila zato njihova usoda na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem zopet negotova. Kljub temu pa je npr. judovska skupnost v Gradcu postopoma vedno bolj pridobivala na pomenu. Drugače je bilo na Kranjskem. V 50. letih 19. stoletja je sicer v Ljubljano prihajalo vedno več judovskih trgovcev, ki pa so se predvsem zaradi nasprotovanja magistrata in tudi domačih trgovcev ponavadi zadrževali le krajši čas. Mestne oblasti so prav tako z vsemi sredstvi poskušale preprečiti naselitev judovskih obrtnikov. Ljubljana je po vrhu vsega prav v tem času ostala brez stalno naseljenih Judov. Celo judovski trgovci in krošnjariji, ki so drugače stalno prihajali v mesto, se niso poskušali stalno naseliti, »čeprav so zakonodaja, upravna praksa višjih oblasti in gospodarski razvoj povečale možnost preseljevanja in menjavanja bivališča tudi za« Jude.

Z obnovo ustavnega življenja so se v 60. letih 19. stoletja postopoma odpravljale omejitve, ki so jih bili deležni Judje v deželah, kjer so lahko prebivali. Toda dokončni preboj se je zgodil šele po porazu avstrijske velikonemške politike in nastanku dualistične Avstro-Ogrske. Popolna emancipacija judovskega prebivalstva je bila dosežena s sprejetjem državnega temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov z dne 21. decembra 1867. Ta zakon je imel izjemno širok katalog temeljnih pravic človeka in državljana. Med drugim je 4. člen zagotavljal prosti pretok ljudi in blaga znotraj države, po 6. členu pa se je smel vsak državljan prosto naseljevati v vseh krajih v državi, tu pridobivati in prosto razpolagati z nepremičninami vseh vrst in v okviru zakonskih pogojev izvrševati vsako pridobitno dejavnost. Nenazadnje je bila med drugim zagotovljena še svoboda vere in

bogoslužja. Državljanke in politične pravice so bile odslej neodvisne od veroizpovedi.

3. Judje v Prekmurju [Andrej Pančur]

V 18. stoletju, ko se je bilo Judom prepovedano naseljevati na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem, ter so v Gorici in Trstu živeli zaprti v getu, se je judovsko prebivalstvo začelo naseljevati v Prekmurju, torej v tistem delu današnje Slovenije, ki je bil pred propadom Habsburške monarhije stalno v okviru Ogrske. Prepoved naseljevanje Judov v teh krajih nikoli ni veljala. Kljub temu pa so začeli Judje relativno pozno prihajati v izrazito podeželsko kmečko okolje. Njihov naselitveni vzorec je bil zato nujno veliko bolj podeželsko naravnani in se je tako ujema z naselitvenim vzorcem judovskega prebivalstva drugje na Ogrskem. Po koncu turške okupacije večjega dela Ogrske leta 1699 so se Judje z zahodnih obronkov Ogrske začeli seliti še po drugih krajih ogrskega kraljestva. Ti Judje so prvotno večinoma izvirali iz avstrijskih in ostalih nemških dežel. V naslednjih desetletjih so judovski priseljenci s Češke še okrepili njihovo številčno prisotnost. Po priključitvi nekdanje poljske Galicije k Habsburški monarhiji je po letu 1772 prihajalo vedno več judovskih priseljencev. Judovsko prebivalstvo na Ogrskem je s tem začelo skokovito naraščati. Leta 1787 so tako predstavljali 1,3 % (80.775 oseb) ogrskega prebivalstva (brez hrvaških dežel). Leta 1869 je njihovo število naraslo že na 4 % (542.279 oseb) in se je nato do leta 1920 povzpelo na 5 % (911.277 oseb) celotnega prebivalstva.

V skladu z naraščanjem judovskega prebivalstva na celotnem Ogrskem je to prebivalstvo naraščalo tudi v Prekmurju. Po prenehanju turške nevarnosti se je v prvih desetletjih 18. stoletja gospodarstvo lahko začelo normalno razvijati. Zaradi ugodnih prometnih poti, razvoja trgovine in nenazadnje potreb lokalnih veleposestnikov so se tudi v Prekmurju kmalu začeli naseljevati judovski trgovci in kramarji. Judje so tako v Prekmurju prvič omenjeni leta 1700 v vasi Domanjševci. Prve Jude v Lendavi pa omenja popis judovskega prebivalstva županije Zala iz leta 1728. Ti Judje so v Lendavo prišli iz Rechnitza iz sedanje avstrijske dežele Gradiščanska, ki pa je takrat predstavljala zahodni del ogrskega kraljestva. Leta 1778 je bilo v Lendavi že 14 Judov. Nato so se začeli naseljevati še v Murski Soboti, Beltincih in drugih prekmurskih vaseh.

Pri vedno večjem judovskem naseljevanju je nedvomno igral pomembno vlogo tolerančni patent Jožefa II. z dne 31. marca 1783 za Jude na Ogrskem. Odslej so bili Judje lahko zakupniki (ne pa lastniki) zemljiških posesti. Kot obrtniki (ne pa mojstri) so lahko vstopili v cehe. Prosto so se lahko šolali (razen na univerzah) in so se lahko prosto naseljevali (razen v rudarska mesta v sedanji Slovaški). Vendar so marsikje še vedno veljale regionalno omejene omejitve glede pravice do bivanja in zadrževanja. Dekret novega cesarja Leopolda II. iz leta 1790 je potrdil veljavne zakonske določbe glede pravic Judov, ki so nato veljale vse do leta 1840. Judje so sedaj dobili domovinsko pravico na celotnem Ogrskem (razen slovaških rudarskih mest), prosto so se lahko ukvarjali s trgovino in obrtjo ter ustanovljali tovarne (v katerih so lahko zaposlovali le judovske delavce). V času revolucije 1848/49 in razglasitvi ogrske neodvisnosti so Judje junija 1849 končno dobili uzakonjeno enakopravnost. Vendar je bila ta po porazu revolucije par tednov kasneje hitro odpravljena. Šele z začetkom ustavnega življenja so lahko tudi Judje na Ogrskem dočakali nove zakone, ki so prispevali k njihovi emancipaciji. Leta 1860 sta izšli dve uredbi, ki sta jim podeljevali pravico do pridobivanja lastništva na zemljiške posesti in pravico do priseljevanja v slovaške rudarske kraje. Podobno kot v avstrijski polovici Habsburške monarhije so prišli Judje na Ogrskem in s tem v Prekmurju do dolgo želene emancipacije

še leta 1867, z nastankom dualistične Avstro-Ogrske. Z zakonskim členom XVII. iz leta 1867 so bili judovski prebivalci Ogrske glede vseh državljskih in političnih pravic razglašeni za enakopravne krščanskim prebivalcem. S tem so bili odpravljani vsi do takrat veljavni zakoni, ki so nasprotovali tej enakopravnosti. Toda tudi s tem zakonom judovsko prebivalstvo še vseeno ni doseglo verske enakopravnosti. Leta 1868 so bili dovoljeni verski prestopi, šele leta 1895 pa je bila zakonsko uveljavljena enakopravnost in reciprociteta vseh veroizpovedi, s čimer je bila uveljavljena splošna verska svoboda. Za razliko od avstrijske polovice monarhije je šla Ogrska še veliko dlje in je uvedla obvezno civilno poroko.

Postopna emancipacija judovskega prebivalstva na Ogrskem je omogočila vedno večjo judovsko priseljevanje tudi v Prekmurje. V drugi polovici 19. stoletja so se Judje v Prekmurje priseljevali iz zahodnega dela Ogrske, ki je kot Gradiščanska danes del Avstrije, iz drugih sosednjih avstrijskih dežel, predvsem s Štajerske in seveda delno tudi iz sedanje Madžarske. Pri tem so pomembno vlogo odigrale tudi sorodstvene povezave in zaposlovanje lastnih ljudi. V 19. stoletju je imelo judovsko prebivalstvo tudi visoko rodnost. Število judovskega prebivalstva se je tako od leta 1778, ko jih je bilo samo 14, v dobrem stoletju (do leta 1889) dvignilo na 1107. V naslednjih desetletjih pa je število judovskega prebivalstva občutno upadlo.

Judje kot narodnost na Ogrskem niso bili priznani, zato je bilo v popisih zabeleženo samo število judovskih vernikov. Ker pa so bili dolgo časa verski prestopi zelo redki, se število judovskih vernikov ujema s številom judovskega prebivalstva. Od konca 19. stoletja so bili sicer izstopi iz judovske vere ter mešane poroke z nejudovskimi otroki vedno bolj pogosti, vendar samo število takšnih izstopov in mešanih porok ni bilo tako veliko, da bi se s tem bistveno spremenila slika razvoja judovskega prebivalstva. Po drugi strani pa so bili popisi prebivalstva po letu 1880 v primerjavi s prejšnjimi popisi veliko bolj zanesljivi.

Judovsko prebivalstvo je bilo močno prisotno v obeh prekmurskih mestnih središčih, v Lendavi in Murski Soboti. Kot bomo videli v nadaljevanju, so se Judje tudi drugje na slovenskem v glavnem naseljevali v mestna središča. Vendar sta bila Murska Sobota in Lendava za razliko od ostalih mest na Slovenskem z judovskim prebivalstvom relativno majhni mestni središči. Hkrati pa so se Judje v Prekmurju v veliki meri naseljevali še po številnih prekmurskih vaseh. Beltinci so bili tako vse do konca 19. stoletja eno od najpomembnejših središč judovstva na območju današnje Slovenije, ki je imelo celo lastno sinagogo. Veliko Judov pa je živelo raztresenih po mnogih prekmurskih vaseh.

Leta 1889 je bilo tako v Prekmurju zabeleženo največ judovskega prebivalstva v celotni prekmurski zgodovini. Zato je bil v tem času največji tudi delež judovskega prebivalstva glede na celotno prekmursko prebivalstvo. Posebno visok delež prebivalstva je bil seveda v obeh največjih mestih: V Murski Soboti so tako Judi tvorili kar 6,47 % celotnega prebivalstva (4804) in v Lendavi celo 7,8 % celotnega prebivalstva (3715). Glede na celotno prebivalstvo Prekmurja, ki je leta 1910 znašalo približno 90.000 oseb, pa je bilo judovskega prebivalstva v tem času za dober odstotek.

Do relativno številčne poseljenosti z judovskim prebivalstvom v Prekmurju v primerjavi z ostalo Slovenijo ni prišlo samo zaradi zgodnjega judovskega naseljevanja in manjšega odpora lokalnega prebivalstva, temveč v še skoraj večji meri zaradi specifičnih oblik

gospodarskega udejstvovanja judovskega prebivalstva na Ogrskem, posebej v Prekmurju. Velika večina Judov se je namreč v Prekmurju preživljala kot trgovci, kramarji, mesarji, krčmarji in obrtniki. Zaradi relativne ekonomske zaostalosti Prekmurja je bilo v 18. in 19. stoletju tu zelo malo domačega meščanstva. Klub temu pa je s postopno komercializacijo prekmurskega okolja naraščala tudi potreba po posredniških, uslužnih in proizvodnih dejavnostih. Ker se je domače meščanstvo prepočasi razvijalo, so judovski priseljenci zapolnili naraščajočo potrebo po trgovcih, kramarjih, gostilničarjih, mesarjih, obrtnikih in nenazadnje po različnih svobodnih poklicih. Po vaseh so Judje združevali celo več dejavnosti na enkrat in so tako hkrati delovali kot trgovci, krčmarji in mesarji. Zaradi pomanjkanja in oddaljenosti primernih nakupovalnih središč so v gosto poseljenih prekmurskih vaseh zadovoljevali potrebe po najosnovnejših življenjskih potrebščinah. Nič čudnega torej, če se je v številnih prekmurskih vaseh naselila samo kakšna judovska družina. S podobnimi dejavnostmi so se ukvarjali tudi v prekmurskih mestih. Leta 1896 je na primer v Lendavi živelo 46 družin, od katerih se jih je kar 18, se pravi 39 %, preživljalo s trgovinskimi dejavnostmi. Proporcionalno velik delež Judov je bil zaposlen tudi v svobodnih poklicih. V Lendavi je bilo tako 15 % judovskega prebivalstva zdravnikov, odvetnikov, veterinarjev, verskih uslužbencev ipd. Proporcionalno veliko je bilo tudi obrtnikov (17 %), ostali pa so bili zaposleni kot državni uradniki, zasebniki, upravnik veleposesti, najemnik ipd. Med njimi najdemo samo enega delavca.

III. Judje z ozemlja današnje Slovenije do začetka druge svetovne vojne

1. Judovsko prebivalstvo z območja današnje Slovenije v avstrijski polovici Habsburške monarhije [Marko Zajc]

Zgodovinsko gledano je bila poselitvena, gospodarska in družbena struktura judovskega prebivalstva z ozemlja današnje Slovenije odvisna tako od dosežene stopnje emancipacije kot od okolja v katerem so se Judje naselili in kasneje prebivali. Glavnina judovskega prebivalstva je živela v Prekmurju, kjer jih je veliko sicer prebivalo v obeh večjih mestnih središčih (Murska Sobota in Lendava), vendar jih je hkrati zelo veliko prebivalo tudi po podeželskih vaseh. Povsem drugače je bilo v ostalem delu današnje Slovenije, kjer se je judovsko prebivalstvo lahko začelo za stalno naseljevati šele po doseženi emancipaciji leta 1867. Kot bomo videli, so se naseljevali le v večjih mestnih središčih, na podeželju pa jih praktično ne srečamo. Temeljni podatki o judovskem prebivalstvu v avstrijski polovici Habsburške monarhije se nahajajo v avstrijskih statističnih popisih.

Statistične podatke je v avstrijskem delu Avstro-Ogrske zbirala in obdelovala C. kr. Statistična centralna komisija na Dunaju, ki je organizirala tudi redne popise prebivalstva. Najmanjše statistične enote pri popisih so bile sodni okraji, naslednjo večjo enoto pa so predstavljala okrajna glavarstva. Mesta z lastnim statutom so bila obravnavana posebej, saj so upravno delovala na ravni okrajnih glavarstev. Takratna statistika je lahko Jude zaobjela samo pri kategoriji veroizpovedi, saj kategorije narodnosti sploh ni priznavala. Popisi prebivalstva iz let 1880, 1890, 1900 in 1910 imajo še eno pomembno lastnost. Obravnavajo prisotno (anwesende) in ne pristojno prebivalstvo, kar pomeni, da upoštevajo prisotnost vseh ljudi na določen kritični datum (31. december) v določenem kraju. Tako so pri štetju zaobjeti tudi tujci (Staatsfremde). V to kategorijo pa spadajo tudi državljani ogrske polovice monarhije. Ugotavljanje prisotnosti Judov na ozemlju današnje Slovenije je oteženo tudi zaradi dejstva, da so bile meje dežel in sodnih okrajev drugačne. Zato se je pri nekaterih analizah zaobjelo nekoliko širši geografski prostor.

Število judovskega prebivalstva na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem tudi po letu 1867 nikoli ni bilo zelo visoko. Relativno še manj judovskega prebivalstva je bilo v tistem delu teh dežel, ki so danes v okviru Republika Slovenije. Na Slovenskem namreč v tem času ni bilo močnejših gospodarskih središč, ki bi pritegnila judovsko prebivalstvo. Tako so celo največja mesta pritegnila relativno malo judovskega prebivalstva. Za primer vzemimo mesta, ki so imela lasten statut:

	1880	1890	1900	1910
Ljubljana	74	76	95	116
Maribor	37	64	62	66
Celje	10	6	23	25
Ptuj		54	37	37

V nasprotju s temi številkami je v Gradcu kot štajerski prestolnici leta 1880 živel 1.211 Judov, leta 1890 1.255, leta 1900 1.620 ter leta 1910 1.971. Največ pripadnikov judovske vere je v bližini današnje Slovenije živel v Trstu. V Trstu z okolico je leta 1880 živel 4.640 Judov, leta 1890 4.708, leta 1900 4.954 in leta 1910 5.498. Tik za današnjo mejo je ležalo še eno judovsko središče z večstoletno tradicijo, namreč Gorica kot prestolnica dežele Goriška in Gradiščanska. Leta 1880 je tu živel 256 Judov, leta 1890 247, leta 1900 248 ter leta 1910 252. Vsa ta mesta pa se navsezadnje ne morejo meriti z državno prestolnico Dunajem, kjer je leta 1910 živel celo 182.700 Judov, kar je predstavljalo 8,6 % njenega prebivalstva.

Edina dežela, ki jo danes v celoti prekriva ozemlje Slovenije je Kranjska. Na Kranjskem je bilo leta 1880 prisotnih 96 pripadnikov judovske vere, leta 1890 89, leta 1900 145 in leta 1910 146. Velika večina Judov prisotnih na Kranjskem se je torej nahajala v Ljubljani, manjše število pa se je v času popisov prebivalstva zadrževalo v ostalih krajih, vendar nikoli več kot 8 naenkrat (leta 1900 v Spodnji Šiški, ki je danes del Ljubljane). Na Spodnjem Štajerskem je bila situacija nekoliko drugačna. V spodnještajerskih okrajih (mesto Celje, Celje okolica, mesto Maribor, Maribor okolica, Ptuj, Brežice, Slovenj Gradec, Ljutomer) je bilo sodeč po podpisih prisotno več Judov kot na Kranjskem. Leta 1880 je bilo v teh okrajih 144 pripadnikov judovske vere, leta 1890 192 ter leta 1910 187, kar je ob vsakem popisu več kot na celotnem Kranjskem. Od nemestnih okrajev nekoliko izstopa Ptuj okolica (sodni okraji Ptuj okolica, Ormož in Rogatec), kjer je opazno nekoliko večje število Judov, npr. leta 1890 38, leta 1910 pa 24.

Na celotnem Koroškem je v vsakem popisu več Judov kot na Kranjskem, leta 1910 je njihovo število (341) kar za dvakrat presega število Judov na Kranjskem (146). Vendar je velika večina Judov živel v okrajih, ki so danes izven meja Slovenije: v mestu Celovec, okraju Celovec okolica in Beljaku. V okraju Velikovec, kamor so spadali kraji Mežica, Prevalje, Črna na Koroškem in Jezersko ter v okraju Wolfsberg, kamor je spadal Dravograd, je bilo število pripadnikov judovske veroizpovedi zelo nizko (leta 1880 jih sploh ni bilo). V tistih delih teh okrajev, ki so danes del Slovenije, pa npr. leta 1910 sploh ni živel noben Jud. Na Goriškem je večina Judov živel v mestu Gorica, nekaj tudi v okraju Gradež, v okrajih, ki ležijo danes vsaj deloma v Sloveniji (Gorica okolica, Tolmin in Sežana), pa so bili zelo redki. Zlasti še, ker je danes v okviru Slovenije samo del

nekdanjega okraja Gorica okolica. Podobno velja za istrski okraj Koper, ki je obsegal sodne okraje Koper, Piran in Buzet. Leta 1881 je bilo v tem okraju samo 7 pripadnikov judovske vere (vsi v Kopru), leta 1890 8, leta 1900 11 ter leta 1910 10. V Piranu sodeč po statistiki Judov praktično ni bilo. V letih 1880 in 1910 ni izpričan niti eden, v letih 1890 in 1910 pa se pojavi zgolj eden. Velika večina Judov v Istri se je nahajala v okrajih Pulj in Volosko (pri Opatiji). Leta 1910 je bilo od 285 istrskih Judov, kar 112 v okraju Pulj in 112 v okraju Volosko, kar predstavlja več kot 78 % istrskih Judov.

Glede na popis prebivalstva iz leta 1910 je tako na ozemlju sedanje Slovenije, z izjemo Prekmurja, živelo največ 355 pripadnikov judovske vere.

2. Judovsko prebivalstvo v jugoslovanski državi [Andrej Pančur]

S propadom Habsburške monarhije leta 1918 in najprej nastankom Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev se je tudi judovsko prebivalstvo z ozemlja današnje Slovenije znašlo v povsem novih razmerah. Nove meje so kranjske in štajerski Jude politično odrezale od njihovih prejšnjih gospodarskih in kulturnih centrov, zlasti na območju novoustanovljene Avstrije. S priključitvijo Primorske k Italiji se je velik del današnje Slovenije znašel v okviru sosednje italijanske države. Na tem področju je v tem času živelo zanemarljivo malo judovskega prebivalstva. Velika večina Judov je bila namreč skoncentrirana v osrednjih mestnih središčih Trstu in Gorici in zato praktično niso pustili sledov na okoliškem ozemlju, ki je danes del Slovenije. Nasprotno pa je Prekmurje leta 1920 dokončno postalo del jugoslovanske države in se tako združilo z ostalo Slovenijo. Na ta način sta se v okviru jugoslovanske Slovenije znašli dve judovski skupnosti z zelo različno civilno-pravno zgodovinsko izkušnjo, družbeno in gospodarsko sestavo in nenazadnje kulturo.

Leta 1921 je bil v jugoslovanski državi opravljen popis prisotnega prebivalstva, se pravi tako jugoslovanskih državljanov kot tujcev. Prav tako kot v Habsburški monarhiji tudi v Jugoslaviji niso priznavali posebne judovske narodnosti, zaradi česar je judovsko prebivalstvo v statističnih podatkih prikazano le glede na njihovo versko pripadnost. Glede na te statistične podatke je bilo takrat v Sloveniji 936 Judov, kar je predstavljalo 0,09 % celotnega prebivalstva (v celotni državi je bilo takrat 64.159 Judov). V tabeli Priloge 1 so natančno našteje vse občine v okviru posameznih okrajnih glavarstev in vsa avtonomna mesta, v katerih je takrat prebivalo judovsko prebivalstvo. Za boljšo predstavo o relativni šibkosti ali številčnosti Judov na določenem ozemlju je prikazano še skupno prebivalstvo avtonomnih mest in okrajnih glavarstev ter posameznih občin, v katerih so prebivali Judje.

V primerjavi z zadnjimi popisnimi podatki iz Habsburške monarhije leta 1910, ko je na območju današnje Slovenije prebivalo več kot 1.350 Judov, se je število judovskega prebivalstva samo v enem desetletju tako občutno zmanjšalo. Sicer je največ Judov še vedno prebivalo v Prekmurju (okrajno glavarstvo Murska Sobota), kjer jih je bilo 624 oziroma dve tretjini celotnega judovskega prebivalstva. Vendar se je ravno tu število judovskega prebivalstva dramatično zmanjšalo. Število judovskega prebivalstva se je sicer postopoma zmanjševalo že v prejšnjih desetletjih in to verjetno predvsem iz gospodarskih razlogov. Judovsko prebivalstvo na Ogrskem se je namreč prav v tem času iz podeželskih mest in vasi v vedno večji meri izseljevalo v večja mestna središča. Tako je tudi Prekmurje v tem pogledu postalo področje izseljevanja judovskega prebivalstva. Toda za

tako velik upad judovskega prebivalstva je bila kriva tudi prva svetovna vojna in nastanek nove državne meje, ki je prekmurske Jude odrezal od njihovih prejšnjih gospodarskih in kulturnih središč. Prekmursko judovsko prebivalstvo je bilo namreč tesno vpeto v madžarski kulturni prostor, zato se jih je po nastanku jugoslovanske države verjetno kar precej odločilo oditi v na novo nastalo madžarsko državo. Zlasti še, ker so jih na ta prostor navezovale tudi sorodstvene povezave. Poleg tega je Prekmurje v času po razpadu Habsburške monarhije pretresalo še revolucionarno vrenje. Veliko Judov naj bi se zato izselilo zaradi pogromov nad Judi v času Madžarske sovjetske republike leta 1919 in njihovega sodelovanja v Tkalčevi Murski republiki. Nekaj Judov pa naj bi nova jugoslovanska oblast tudi izgnala. Za razliko od Prekmurja pa se je judovsko prebivalstvo z nekdanje Štajerske in Kranjske v nemirnih vojnih in povojnih letih zmanjšalo le za nekaj oseb, čeprav je bilo tudi tukaj judovsko prebivalstvo tesno navezano na nemški kulturni prostor.

Kot pred prvo svetovno vojno je tudi sedaj največ Judov izven Prekmurja živelo v največjih slovenskih mestih. V Ljubljani jih je bilo 96, v Mariboru 64, na Ptuju 28 in v Celju 26. Ostali Judje so prebivali v okrajnih glavarstvih Brežice (12), Celje okolica (19), Laško (7), Ljutomer (9), Maribor desni breg (8), Ptuj okolica (31), Radovljica (7) ter po nekaj oseb še drugje. Čeprav je judovsko prebivalstvo večinoma živelo skoncentrirano v mestih, tudi tam njihov delež ni bil nikoli zelo visok. V Ljubljani so tako predstavljali 0,18 % celotnega prebivalstva, v Mariboru 0,2 % in na Ptuju 0,63 %. Čim večje je bilo torej mesto, kjer so se Judje naseljevali v večjem številu, tem prej so se porazgubili v množici ostalega prebivalstva. Tako so v podeželski Murski Soboti predstavljali skoraj 6 % in v Lendavi celo 8 % skupnega prebivalstva.

V naslednjih letih se ta številka ni bistveno spreminjala. Po ne tako zanesljivih podatkih o številu pripadnikov posameznih veroizpovedi naj bi leta 1930 v Sloveniji prebivalo 956 Judov. Prejšnja okrajna glavarstva so sedaj zamenjali srezi. V posameznih srezih se je število judovskega prebivalstva nekoliko zmanjšalo (Brežice 5, Celje okolica 4, Ptuj okolica 29, Celje mesto 25, Maribor mesto 62, Slovenj Gradec 1), ponekod je ostalo enako (Laško 7, Ptuj mesto 28), spet nekje pa se je povečalo (Ljutomer 20, Ljubljana mesto 126) ali se je sploh prvič pojavilo (Logatec 1, Šmarje pri Jelšah 6). Prejšnjo mursko soboško okrajno glavarstvo je bilo razdeljeno na dva sreza s središčema v Lendavi in Murski Soboti. Prvo je imelo 322 in drugo 320 judovskih vernikov, torej skupaj za malenkost več kot pred slabim desetletjem. Isto številko za judovsko prebivalstvo v Murski Soboti omenjajo tudi sami Judje iz Murske Sobote že leta 1928. Zato vse kaže, da so same številke za popis pripadnikov posameznih veroizpovedi iz leta 1930 nastale že kar nekaj let prej.

Novi jugoslovanski popis prisotnega prebivalstva iz leta 1931 tako prenaša nekoliko drugačno sliko. Leta 1929 je bila na slovenskem ozemlju Jugoslavije ustanovljena Dravska banovina, znotraj katere je bila po letu 1931 združeno celotno slovensko ozemlje v Jugoslaviji. V posebni tabeli smo tako prikali natančen popis prebivalstva Dravske banovine z dne 31. marca 1931 in sicer glede na stanje okrajev in občin, ki so obstajale leta 1939. V drugi tabeli so združeni podatkih iz tabel obeh popisov prebivalstva iz leta 1921 in 1931, ki se nahajajo v prilogah. Obseg okrajev in avtonomnih mest je prilagojen stanju iz leta 1939. Zato je tudi nekdanje okrajno glavarstvo Murska Sobotica iz leta 1921 razbita na kasnejša okraja v Murski Soboti in Lendavi. Judovsko prebivalstvo iz prekmurskih občin iz leta 1921, katere so kasneje postale del novih večjih občin, je v tej

tabeli vključeno v okvir kasnejših občin.

Glede na ta popis se je število Judov v Sloveniji v desetih letih zopet zmanjšalo in sicer iz 936 na 820. V tem primeru padec ni tako katastrofalen kot takoj po vojni. Tudi v tem primeru pa gre prvenstveno na račun zmanjšanja judovskega prebivalstva. Leta 1931 se je njegovo število zmanjšalo samo še na 476 Judov (primerjaj zgornjo tabelo Število Judov v Murski Soboti, Lendavi ter v Beltincih in drugih prekmurskih vaseh) in so tako predstavljali samo še 58 % judovskega prebivalstva v Dravski banovini. Glavni krivec za nadaljnjo upadanje števila prekmurskih Judov je bila po vsej verjetnosti ekonomska zaostalost Prekmurja. Na slabo razvitem in omejenem prekmurskem tržišču je bila vedno bolj opazna konkurenca nejudovskega meščanstva, ki se je vedno bolj krepilo. Nasprotno pa so velika mesta v ostalih delih Jugoslavije ponujala ugodne priložnosti za gospodarski razvoj. Za prekmurske Jude so bila veliko bolj kot slovenska mesta privlačna hrvaška. V tridesetih letih 20. stoletja tako v ostalih slovenskih mestih zasledimo le nekaj prekmurskih Judov (v Ljubljani trgovskega potnika Josipa Boroša, trgovca Mavra Kleina in družino tipografa Arturja Kohna). Nasprotno je veliko prekmurskih Judov kasneje mogoče zaslediti v hrvaških mestih, predvsem v Zagrebu. Ta mesta niso nudila le ugodne gospodarske pogoje, temveč so bili prekmurski Judje že od nekdanj tudi rodbinsko tesno povezani z tamkajšnjimi Judi. Prekmurske Jude, ki so se izselili, pa niso nadomestili novi judovski priseljenci. Zato ne preseneča podatek, ki bo kasneje natančneje predstavljen, da je bila velika večina prekmurskih Judov bivala v Prekmurju že ves čas od nastanka jugoslovanske države, da so ti Judje zato skoraj vsi imeli jugoslovansko državljanstvo z domovinsko pravico v kakšni prekmurski občini, in da med njimi lahko najdemo le redke tujce, ki so se preselili šele za časa Jugoslavije.

V nasprotju s Prekmurjem se je drugje v Dravski banovini okrepilo število Judov v industrijskih mestnih središčih kot sta bili Maribor (s 64 na 81, skupaj s predmestnim Pobrežjem še več) in industrijsko hitro se razvijajoči Kranj (13). Če k Ljubljani prištejemo še njegovo dejansko predmestje Polje, se je tudi tu število Judov dvignilo na 110. S tem se je npr. v Mariboru tudi za malenkost povečal delež Judov glede na skupno prebivalstvo (0,24 %). Nasprotno se je na Ptuj, kjer je leta 1931 živel 31 Judov, njihov delež v primerjavi z naraščajočim skupnim prebivalstvom celo nekoliko zmanjšal (0,47 %). Prav tako se je zgodilo v Ljubljani (0,12 %). V drugih manjših slovenskih krajih je bila prisotnost judovskega prebivalstva odvisna od različnih lokalnih potreb in različnih, bolj ali manj naključnih vzgibov, zaradi katerih so Judje prebivali v teh krajih. Zlasti zanimivo je zmanjševanje števila Judov v Slovenskih Goricah, kjer so se podobno kot njihovi soverniki v Prekmurju preživljali kot vaški trgovci.

V primerjavi z ostalo Jugoslavijo je v Dravski banovini živel malo judovskega prebivalstva. V Dravski banovini so Judje predstavljali 0,07% skupnega prebivalstva, v Jugoslaviji pa je bilo vseh popisanih Judov 68.405 oziroma skoraj pol odstotka skupnega prebivalstva. Sorazmerno manj Judov kot v Dravski banovini je živel samo še v Moravski (vzhodni in osrednji del Srbije) in Primorski banovini (Dalmacija in zahodna Hercegovina).

Vse te gole številke iz statističnih podatkov pa nam v raziskavi o judovskem prebivalstvu današnje Slovenije pred, med in takoj po drugi svetovni vojni ne koristijo veliko, če za njimi ne stojijo konkretna imena. Ker popisne pole popisov prebivalstva iz let 1921 in 1931 niso dostopne, nam tako manjkajo tudi konkretni podatki o tistih stalnih ali začasnih

prebivalcih takratne Slovenije, ki so se opredelili za pripadnike judovske vere. Drugi način pridobitve konkretnih podatkov o judovskih vernikih so evidence članov judovskih verskih občin. Ker so vsi Judje določenega ozemlja morali biti člani na tem ozemlju pristojne judovske občine, bi morale judovske občine imeti zelo natančne evidence o svojih članih in s tem o celotnem judovskem prebivalstvu na svojem ozemlju. Zlasti še, ker so judovske občine vodile tudi od države uradno priznane matične knjige. Za judovske verske občine so bile te evidence toliko bolj pomembne, ker so njihovi polnoletni in gospodarsko samostojni člani morali plačevati verski davek, iz katerega so občine financirale svoje delovanje. Toda po drugi strani nekateri Judje prav zaradi tega svoje judovske verske pripadnosti niso hoteli prijaviti državnim oblastem in še manj pristojni judovski verski občini. S tem so se hoteli izogniti plačevanju verskega davka. Nezan esljive so bile tudi uradne evidence o judovskih vernikih. Ljubljanski mestni magistrat je tako npr. po prvi svetovni vojni vodil samo osebno evidenco prebivalstva, v okvir tega pa ni spadalo popisovanje glede na versko pripadnost. Za vodenje takšne evidence so bile po njihovem mnenju v primeru Judov pristojne judovske verske občine. Zato ni nič čudnega, če so prav podatki o nekdanjih kranjskih in štajerskih Judih zelo pomanjkljivi, saj so ves čas živeli pod pristojnostjo judovskih občin, katere so imele sedež izven njihovega ožjega ozemlja (Gradec 1893-1921, Zagreb 1921-1929, Varaždin 1921-1929 in Murska Sobota 1929-1941).

Nič čudnega torej, če tudi sami Judje z nekdanje Štajerske in Kranjske niso poznali natančnih podatkov o pripadnikih lastne judovske skupnosti. Ko so npr. ljubljanske županske oblasti konec leta 1927 zaslišale ljubljanskega judovskega trgovca Bollafija o stanju judovske skupnosti v ljubljanski oblasti, je menil, da je v Ljubljani le približno 10 judovskih družin, nekaj da jih je še na Bizeljskem, v industrijskih podjetjih v Kranju in še kje drugje. Družinski poglavarji teh desetih ljubljanskih judovskih družin so bili Adolf Lorant, Viljem Steinherz, Filip Goldstein, Feliks Moskovič, Stern, Simon Radnai, Huber, Heilig, Viljem Steinberg, Edvard Bader. Bollafio je bil uradnim oblastem poznan kot eden najbolj uglednih članov ljubljanske judovske skupnosti. Kot takšen je kar dobro poznal stanje te skupnosti v ljubljanski oblasti, saj se njegovi podatki za Bizeljsko ujemajo s podatki iz uradnih popisov prebivalstva par let kasneje. Kljub temu pa je ravno za domačo Ljubljano navajal odločno prenizko številko.

Podatki o teh in drugih Judih iz nekdanje Štajerske in Kranjske, katere omenjajo dokumenti, ki jih navajam v prejšnjem in v naslednjih odstavkih, so zbrani v tabeli Priloge 3: Poimenski seznam članov judovskih občin iz slovenske Štajerske in Kranjske konec dvajsetih let 20. stoletja.

Poimenske podatke o nekaterih članih judovske skupnosti z nekdanje Štajerske in Kranjske tako najdemo tudi v prošnji Judov iz ljubljanske in mariborske oblasti iz leta 1929, v kateri so se zavzeli za ustanovitev samostojne judovske verske občine na celotnem območju mariborske in ljubljanske oblasti, razen na območju srezov Murska Sobota, Dolnja Lendava, Čakovec in Prelog, so uspeli zbrati podpise 53 članov judovske skupnosti s stalnim bivališčem v srezih Ptuj, Ormož, Ljutomer, Maribor, Celje in Ljubljana. V imenu družin, torej soproge in mladoletnih otrok, so se pod prošnjo podpisali samo družinski poglavarji, zato je bilo skupno število teh Judov nekajkrat večje. Ob tem med njimi zopet manjka kar nekaj pripadnikov judovske skupnosti, saj naj bi jih bilo po popisu iz leta 1931 v teh srezih prisotnih vsaj 263 Precej Judov iz popisov prebivalstva se je v Sloveniji zadrževalo le kratek čas. V primeru, če je takrat ravnokar potekal popis

prebivalstva, so jih oblasti sicer popisale, toda sama judovska skupnost jih vseeno ni mogla šteti za svoje člana. Če so ga seveda sploh poznali kot Juda.

Mobilnost tega judovskega prebivalstva je bila namreč zelo velika. Od prej omenjenih Judov jih je npr. leta 1937, ko je bil narejen popis judovskega prebivalstva v Dravski banovini, tu živelo samo še 31. Zato je o njih zbranih veliko več podatkov kot o dvaindvajsetih Judih, ki jih kasnejši popisi judovskega prebivalstva več ne omenjajo (S. Biermann, Mavro Braun, Karl Fischer, Heinrich Fleiss, Josip Kohn, Emil Kohnstein, Vitěslav Konrad, Makso Kovač, Jakob Mandil, Karol Preis, Albert Rosenberger, Adalbert Ružička, Hugo Schulzer, Samuel Schwarz, Eduard Sessler, Ljudevit Sonnenschein, Miroslav Ausch, Viljem Steinherz, Miklos Stern, Arnold in Simon Stössl ter Ernest Zucker). Nekateri od teh Judov so skoraj sigurno umrli, drugi so se verjetno izselili v druge jugoslovanske kraje oziroma so se vrnil v tujino. Mnogi od teh Judov namreč sploh niso bili jugoslovanski državljani, zato je bila verjetno tudi njihova mobilnost toliko večja.

V seznamu iz leta 1929 so zlasti slabo zastopani ljubljanski Judje. Med podpisniki je bilo tako samo 9 Judov iz Ljubljane. Nasprotno je bilo iz celjskega sreza 15 in iz mariborskega celo 29. Glede na podatke judovskih verskih občin iz Varaždina in Zagreba pa bi moralo na Štajerskem živeti 38 družinskih poglavarjev, v Ljubljani pa celo 20 judovskih družin. Prav tako naj bi leta 1929 verski davek plačevalo dvajset ljubljanskih in samo štiriindvajset štajerskih Judov.

Veliko bolj obsežen je seznam ljubljanskih Judov, katerega je za potrebe evidence šoloobveznih otrok judovske vere 21. julija 1928 sestavil mestni magistrat v Ljubljani. Poleg dvanajstih družinskih poglavarjev, skupaj z njihovim poklicem in stanovanjem, so v tem seznamu zabeleženi tudi njihovi trije šoloobvezni otroci. Poleg petih oseb, ki se omenjajo v obeh seznamih, je v tem seznamu tako kar deset novo dodatnih ljubljanskih Judov. Med njimi najdemo celo Ebenspanger Oskarja, ki je že leta 1905 prestopil v katoliško vero. Hkrati je naveden še njegov oče Ebenspanger Albert in Spitzer Viljem. Obeh pa ni na seznamu članov judovske skupnosti iz leta 1937. Ebenspanger Albert je namreč takrat že umrl. Zelo natančne podatke (ime in priimek, datum in kraj rojstva, ime očeta in matere, sedanje bivališče in domovinska pristojnost) o šoloobveznih otrocih judovske vere in njihovih starših so poslali tudi iz brežiškega sreza. Zanimivo je, da večine od teh Judov kasneje ni več mogoče najti na seznamu iz leta 1937 (Anita Fischer, Jeanette Weiss, Štefica Salzberger in Mikša Proper), in da so prvi trije živeli na istem naslovu kot Josip Zwieback. Ta je kot poslovodja Jugo-tanina ostal v Sevnici vse do druge svetovne vojne in je tu celo pridobil domovinsko pravico.

Relativno dokaj popolne podatke o nekdanjih in sedanjih članih judovskih občin iz Dravske banovine so dostopni šele za leto 1937. 7. aprila tega leta je namreč Zveza judovskih verskih občin v Beogradu kot krovna organizacija vseh judovskih verskih občin v Jugoslaviji zaprosila Kraljevo bansko upravo Dravske banovine v Ljubljani, če ji lahko dostavi spisek Judov in njihovih bivališč na ozemlju Dravske banovine. Zveza judovskih verskih občin je spisek potrebovala zaradi vodenja čim bolj natančne evidence članstva judovskih verskih občin. Zato je banska uprava naročila vsem sreskim načelstvom in mestnim poglavarstvom, naj zberejo podatke o vseh Judih, ki bivajo na ozemlju Dravske banovine. Pri tem naj bi popisali tiste Jude, ki imajo judovsko vero in tudi tiste, ki so izstopili iz judovske vere in so bili takrat brez vere. Popisovali so rodbinsko, rojstno in dekliško ime, datum in kraj rojstva, državljanstvo, domovinsko pravico, poklic, bivališče

in od kdaj konkretna oseba biva v državi. Prvenstveno so popisovali tako imenovane družinske poglavarje. To so bili večinoma polnoletni samski ali poročeni moški. Žena in/ali otroci so bili tako njihovi družinski člani. Če je bila polnoletna ženska vdova, ločena ali samska, je bila prav tako popisana kot samostojna oseba in je bila družinski poglavar svojih morebitnih mladoletnih otrok. Zato so zbirali tudi natančne podatke o stanu samostojnih moških in ženskih oseb (poročen, vdovec, samec). Pri poročenih so vpisovali še ime in veroizpoved njegove žene ter imena in rojstne podatke njegovih mladoletnih otrok. Polnoletni otroci so bili navedeni že kot samostojne osebe. Posebej so zbirali še podatke o morebitnih spremembah rodbinskih imen in podatke o pridobitvi jugoslovanskega državljanstva za nekdanje tujce.

V naslednjih mesecih je banski upravi nato uspelo zbrati zahtevane podatke o Judih. Ti podatki so dokaj natančno odražali prisotnost judovskega prebivalstva v Dravski banovini okoli 1. maja 1937. Na podlagi zbranih podatkov so nato uradniki sestavili tabelo, v kateri so zbrani podatki o številčnem stanju Judov (judovske vere in brez vere) v Dravski banovini. Glede na te podatke naj bi tako sredi leta 1937 v Dravski banovini živelo 441 Judov (moških in samostojnih žensk) ter 310 njihovih družinskih članov (žene in mladoletni otroci). Skupaj so tako v tabeli zajeli 751 oseb. Posebno zanimivi so podatki o državljanstvu. Družinski člani so imeli državljanstvo svojih družinskih poglavarjev. V Dravski banovini je živelo kar precej tujih judovskih državljanov, saj je kar ena četrtina vseh družinskih poglavarjev imela tuje državljanstvo. Največ tujih državljanov je živelo v večjih mestih, kjer je najbolj prišla do izraza velika mobilnost judovskega prebivalstva. V Mariboru je bilo tako od prisotnih judovskih družinskih poglavarjev kar 37 % tujcev, v Ljubljani jih je bilo skoraj 57 %, v industrijsko hitro se razvijajočem Kranju pa celo 62 %. Ravno nasprotno je bilo v Prekmurju, v katerem je živelo 54 % prisotnega judovskega prebivalstva Dravske banovine. Tu je samo 5 % Judov imelo tuje državljanstvo. Ti podatki jasno odražajo ekonomsko zaostalost Prekmurja, ki ni pritegnila novih judovskih priseljencev.

V okviru raziskave so bili vsi podatki o Judih v Dravski banovini vneseni v tabele, katere so prikazane v Dodatku te raziskave. Pri tem se ni posebej vnašalo le poglavarjev družin, temveč tudi vse njihove družinske člane. Ostali podatki za njihove družinske člane (bivališče, državljanstvo, od kdaj bivajo v državi), ki jih prvotni popis ni zajemal, so bili dodatno vneseni glede na bivališče in državljanstvo družinskega poglavarja. V tabele je bilo tako skupno vnesenih 773 oseb. Ta številka za kar 22 oseb odstopa od tabele 7 Številčni seznam Judov (judovske vere in brez vere) v Dravski banovini. Kot kaže, so uradniki pri izdelovanju zgornje tabele izpustili kar nekaj družinskih članov. V srezu Lendava so tako npr. zabeležili dve osebi premalo, v okraju Murska Sobota in Ljubljana mesto pa vsakokrat po 7 oseb. Obenem je lahko več občin pri popisu tam prisotnega judovskega prebivalstva popisalo tudi ene in iste osebe. Štiričlanska družina ljubljanskega trgovca Evgena Bolaffia tako ni bila popisana samo v Ljubljani na Gledališki ulici 12. Istočasno so jih tako popisali tudi v štajerski občini Sveta Marjeta niže Ptuja, kjer so takrat stanovali v Moškanjcih na številki 81, torej v malem kraju z dobrimi 500 prebivalci. Šele ob izbruhu druge svetovne vojne so se nato s Štajerske znova vrnili v rodno Ljubljano. V Prekmurju so bili verjetno dvojno zabeleženi Ebenspanger Salamon, Ebenspanger Ladislav, Ebenspanger Ernest in Preiss Ladislav, vsi iz okraja Murska Sobota. Te osebe so takrat verjetno ravno menjavale kraj bivanja, zato so jih najprej zabeležili na enem in nato še na drugem kraju. Ker je vsak od teh zapisov dragocen za rekonstrukcijo življenjske poti teh Judov, so ostali dvojno zapisani tako v zgornji tabeli kot v tabelah v Dodatku.

Podatki o številu Judov po posameznih okrajih in njihovih občinah ter po avtonomnih mestih so prikazani v tabeli 5 Judovsko prebivalstvo Slovenije v popisih iz leta 1921, 1931 in 1937. S tem je v tej tabeli na pregleden in primerljiv način prikazano število judovskega prebivalstva iz leta 1937 glede na prejšnja popisa prebivalstva iz leta 1921 in 1931. Iz tabele je jasno razvidno, da se je judovsko prebivalstvo v Prekmurju po letu 1931 še naprej zmanjševalo (iz 476 na 429), najbolj v lendavskem okraju (iz 207 na 159), oziroma v sami Lendavi (iz 171 na 136). Število Judovskega prebivalstva v Prekmurju naj bi tako v teh nekaj letih padlo iz 58 na 55 % skupnega števila Judov v Dravski banovini. Število judovskega prebivalstva se je zlasti povečalo v Ljubljani (iz 95 na 142), nasprotno pa naj bi v Mariboru celo padlo na stanje iz leta 1921 (iz 81 na 64).

Število Judov v Mariboru po vsej verjetnosti ni tako zelo upadlo kot kažejo te številke. Popis judovskega prebivalstva iz leta 1937 namreč ni povsem popoln. Tega se je zavedal tudi uradnik, ki je napisal poročilo o dobljenih rezultatih. Zanj tako podatki »očitno niso popolni in povsem točni«. Zato je raziskovalna skupine te podatke dopolnjevala še z različnimi drugimi arhivskimi in tiskanimi podatki o Judih na ozemlju današnje Slovenije in na ta način v Dodatku k tej raziskavi ustvarila razširjene tabele z čim večjim številom podatkov o Judih. Za vsakega posameznika je med drugim v tabelah zabeležen tudi vir, iz katerega so bili črpani njegovi podatki. V vseh tabelah v Dodatku so tako zbrani podatki o skoraj tisoč osebah. Med njimi so tako Judje iz popisa iz leta 1937 kot Judje, ki so bili lastniki različnih podjetij in zemljišč. Dodani so tudi vsi znani Judje, katere je okupator kot Jude preganjal med drugo svetovno vojno. Popisane so tako judovske osebe z judovsko vero kot osebe s katoliško, evangeličansko, pravoslavno ali kakšno drugo vero ter seveda še judovske osebe brez vere. Po možnosti so popisani tudi njihovi možje ali žene, ki niso bili Judi. Tako zbrani podatki o skoraj tisoč Judih ne odražajo nekega trenutnega stanja v judovski skupnosti, saj skupaj zajemajo podatke o osebah, ki so na ozemlju današnje Slovenije prebivale neko določeno obdobje med leti 1937/1945. Nekateri od njih so v tem času umrli naravne smrti, drugi so se odselili. Begunci in tisti priseljenci, ki so na tem ozemlju po letu 1937 bivali le krajši čas, niso popisani, temveč jih obravnavamo v posebnem poglavju o beguncih. Upoštevani pa so seveda vsi tisti tujci, ki so Dravski banovini imeli kakšno lastnino, čeprav so tu živeli le krajši čas.

3. Tuji državljani [Andrej Pančur, Mojca Šorn]

Po prvotnih podatkih iz leta 1937 je v Dravski banovini torej živelo 773 Judov, od katerih jih je 189 imelo tuje državljanstvo. Največ jih je imelo češkoslovaško državljanstvo (54), nato avstrijsko (37), madžarsko (31), poljsko (31) in nemško (19). Romunsko državljanstvo sta imeli dve osebi. Kot begunec pred oktobrsko revolucijo je imel Salomon Geršanovič še vedno rusko (oziroma sovjetsko) državljanstvo. Takšno državljanstvo je verjetno imela tudi njegova žena. Presenetljivo je italijansko državljanstvo imela samo ena oseba (Lavra Levi), ki se je v Ljubljano priselila šele pred par leti. V Ljubljani je bila nastanjena tudi Sara Joffe iz Egipta. Med ostalimi 584 osebami z jugoslovanskim državljanstvom niso vsi prihajali z ozemlja sedanje Slovenije. Glede na njihovo domovinsko pravico v drugih delih nekdanje Jugoslavije bi bilo danes najmanj 86 oseb državljanov drugih držav naslednic Jugoslavije. 63 bi jih imelo državljanstvo današnje Hrvaške, 14 Srbije, 7 Bosne in Hercegovine in 2 Makedonije. Nazadnje je bilo v popisu zajetih še 11 oseb, ki so bile brez vsakega državljanstva. Med njimi je bila štiričlanska družina Singer iz Kranja, ki je bila v postopku pridobivanja jugoslovanskega državljanstva

pred tem že odpuščena iz češkoslovaškega državljanstva, jugoslovanskega pa še ni dobila. Podobno verjetno še ni uspelo pridobiti jugoslovanskega državljanstva Wortman Sidoniji in Fani, ki sta bili po poreklu z Madžarske, in sta se v Lendavo priselili že pred prvo svetovno vojno. Lendavskemu kantorju Maksu Adlerju in njegovi ženi pa je kasneje uspelo pridobiti jugoslovansko državljanstvo. Leta 1939 je po 33 letih bivanja v Prekmurju dobil jugoslovansko državljanstvo tudi nekdanji ogrski državljan in lendavski trgovec Edvard Schwarz z družino. Čeprav je bil v popisu Judov iz leta 1937 zaveden kot apatrid, se je v resnici šele leta 1939 odrekel madžarskemu državljanstvu.

Pred drugo svetovno vojno je na vsem jugoslovanskem ozemlju vprašanje pridobivanja državljanstva urejal Zakon o državljanstvu kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev z dne 1. novembra 1928. Po tem zakonu so tuji državljani z naturalizacijo lahko postali jugoslovanski državljani, če so zaprosili za državljanstvo in bili takrat stari najmanj 21 let, če so na ozemlju jugoslovanske države nepretrgoma stanovali najmanj deset let, če so bili dobrega vedenja, če so lahko vzdrževali sebe in svojo družino, če jim je domača občina zagotovila sprejem v domovinsko zvezo in če so bili ali bodo bili sigurno odpuščeni iz tujega državljanstva. Še po bolj enostavnem postopku so jugoslovansko državljanstvo dobile osebe, ki so na ozemlju jugoslovanske države bivale nepretrgoma 30 let, ne da bi izpolnjevale v zadnjih desetih letih kakršne koli obveznosti do dosedanje domovine. Jugoslovanskega državljanstva pa ni bilo mogoče dobiti samo po redni poti po preteku najmanj desetih let, temveč tudi po izredni poti. Pred desetletnim rokom in brez odpusta iz tujega državljanstva so tako lahko dobili jugoslovansko državljanstvo tuji državljani, ki so dobili profesorsko službo na univerzi, nadalje osebe, sprejem katerih v državljanstvo zahtevajo državne koristi in naposled še osebe, ki imajo zasluge za državo. O naturalizaciji po izredni poti je odločal minister za notranje zadeve po odločbi ministrskega sveta.

Po redni poti je tako npr. državljanstvo leta 1938 pridobil tudi nekdanji avstrijski (oziroma takrat že nemški) državljan Izidor Ohrenstein iz Maribora. Bil je solastnik tekstilne tovarne Jugotekstil. Na ozemlju jugoslovanske države je nepretrgoma živel od leta 1915. Njegovi ženi je bilo ime Beata, bila je rojena Mariborčanka in je izvirala iz znane mariborske judovske družine Rossner. Imela sta tudi sina Josipa. Zase in za svojo družino je 17. avgusta 1938 vložil prošnjo za državljanstvo z domovinsko pravico v mestni občini Maribor. Prošnji je priložena še zapisniška izjava, da se prosilec odreka dosedanjemu državljanstvu, ker njegova bivša domovina ne pozna odpusta iz državljanstva. S tem se je verjetno elegantno izognil problemom, ki bi jih imel v avstrijskem Gradcu z nacističnimi oblasti. Prošnji za državljanstvo je priložil rojstni list, izvleček iz judovske matične knjige, npravstveno spričevalo predstojništva mestne policije v Mariboru z dne 19. maja 1938 in potrdilo mestnega poglavarstva v Mariboru z dne 12. avgusta 1938 o zmožnosti vzdrževanja sebe in rodbine. O njemu se je poročalo: »Prosilec je po narodnosti romunski Žid, rojen v Romuniji, vzgojen pa v naši državi, kjer biva že od zgodnje mladosti. Politično in moralno je v vsakem oziru zanesljiv. Zvez z inozemstvom nima, ker žive vsi njegovi sorodniki v naši državi in so naši državljani, starši pa so mu pomrli. Poročen je z domačinko, bivšo našo državljanko. Našim razmeram se je povsem prilagodil in vzgaja svojega otroka v narodnem duhu. Doma občuje v slovenskem, deloma tudi v nemškem ali romunskem jeziku. Za naše državljanstvo prosi, ker je na našem ozemlju vzgojen, ima tu vse svoje sorodnike in biva pri nas že 24 let. Zapustiti naše ozemlje nima namena. Politično se ne udelejuje, pač pa je član skoro vseh mariborskih humanističnih in tudi nacionalnih društev, zlasti pa podpira ubožne otroke naših obmejnih šol. Po poklicu je

tovarnar, solastnik tekstilne tovarne »Jugotekstil« v Mariboru, kjer je zaposlenih 300 naših domačih delavcev. Pritožb delavcev zoper lastnike te tovarne dosedaj ni bilo. Gospodarskih in socialnih ovir proti podelitvi našega državljanstva ni, zato kralj. Banska uprava priporoča ugodno rešitev prošnje.« Kraljeva banska uprave Dravske banovine je priporočala ugodno rešitev prošnje za priznanje državljanstva, ki jo je predložilo ministrstvu za notranje zadeve v Beogradu. Ta jo je ugodno rešilo in 6. decembra 1938 je Izidor Ohrenstein položil državljansko prisego.

Podobno je brez problemov jugoslovansko državljanstvo dobil nekdanji češkoslovaški državljan Artur Heller, ki je bil premožen kranjski industrialec in lastnik tovarne Tekstilindus. Artur je bil po izvoru češki Jud, vendar je bil poročen s katoliško Slovenko Doro, rojeno Heinricher. Tudi sam je prestopil v katoliško vero. Skupaj z ženo in sinom Dorijanom je po dobrih desetih letih bivanja v Kranju tako dobil jugoslovansko državljanstvo. Leta 1937 sta po več kot trideset letnem bivanju na ozemlju sedanje Slovenije jugoslovansko državljanstvo dobila tudi nekdanja avstrijska državljana Henrik in Irena Falter. Oba zakonca sta že leta 1916 prestopila v katoliško vero. Bila sta lastnika kar precejšnjega premoženja, in sicer veleposesti in tovarne lesnih izdelkov v Jurkloštru ter Prve jugoslovanske tvornice za podplatnike in druge lesne izdelke v Rimskih Toplicah.

Podobno je po tridesetih letih bivanja v državi dobil leta 1938 jugoslovansko državljanstvo tudi nekdanji avstrijski državljan Evgen Stern in njegova žena Olga. Stern je bil solastnik podjetja znanega ljubljanskega gradbenega podjetja Dukić in drug ter lastnik več hiš v Ljubljani. Njegovo premoženje so npr. leta 1938 ocenili na 6 milijonov dinarjev. Odločitev za pridobitev jugoslovanskega državljanstva se je izkazala za zelo modro, saj so po priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji leta 1938 tam nemudoma začeli izvajati arizacijo judovskega premoženja. S tem sta se zakonca Stern vsaj za nekaj časa uspela izogniti preganjanju.

Bolj ko se je nacistična Nemčija širila po Srednji Evropi, bolj je postajalo jugoslovansko državljanstvo privlačno za srednjeevropske Jude. Po Nemški priključitvi Avstrije 13. marca 1938 so Judi z avstrijskim državljanstvom čez noč postali nemški državljanji. Nič čudnega torej, če so se tisti, ki so že dlje časa prebivali v Dravski banovini odločili zaprositi za jugoslovansko državljanstvo. Ko si je Nemčija 30. septembra 1938 pripojila češke Sudete in je nato 15. marca 1939 anektirala še preostali del Češke in tu ustanovila Češko-moravski protektorat, so tudi nekdanji češki Judje sedaj nenadoma postali nemški državljanji ali pa državljanji Češko-moravskega protektorata. Zato je tudi za te Jude jugoslovansko državljanstvo postalo izredno zanimivo. Toda ravno v tem času so jugoslovanske oblasti prenehale biti dojemljive za podeljevanje jugoslovanskega državljanstva tujim Judom.

Tako je bila celo zavrnjena prošnja bogate veleposestnika in industrialca in Loke pri Žusmu Karla Königa. Čeprav se je o njem poročalo, »da je prosilec v moralnem oziru neoporečen in državljansko-politično zanesljiv«, da se je »našim razmeram in našemu življenju /.../ popolnoma prilagodil in se priučil slovenskega jezika« ter je izkazal premoženje, je banska uprava vseeno menila, »naj bi se prošnji ne ugodilo, ker je prosilec žid.«

Še manj možnosti za pridobitev državljanstva so imeli Judje, ki niso bili premožni in so bili po vrhu še zaposleni v poklicih, kjer naj bi bilo dovolj domače delavne sile. Češkoslovaški državljan z domovinsko pravico v Bratislavi Schacherl Robert je bil po poklicu tkalski mojster in je s petčlansko družino bival v Mariboru. Na ozemlju

jugoslovanske države je neprekinjeno živel od leta 1921. Prošnjo za priznanje jugoslovanskega državljanstva je vložil šele po uničenju Češkoslovaške leta 1939. O njemu se je poročalo, »da je prosilec po poreklu slovaški žid. V moralnem in političnem pogledu je zanesljiv. V našo državo je prišel radi eksistence in si je isto pridobil kot tkalski mojster. Tudi državljanstvo si želi pridobiti iz zgolj materialnih motivov. Nahaja se v srednjih materialnih prilikah in mora z mesečno plačo 2000 din preživljati in vzdrževati sebe in številno družino. Ker je prosilec po poreklu žid, dalje je njegova zaposlitev kot tkalski mojster na škodo domačih mojstrov, katerih nimamo dosti izučениh, pa ne morejo dobiti zaposlitve, je Kr. banska uprava mnenja, da se prosilcu, kljub izpolnjenim pogojem za pridobitev državljanstva, isto iz socialno gospodarskih razlogov ne bi podelilo.« Ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu Robertu Schacherlu seveda ni podelilo jugoslovanskega državljanstva. S podobnimi argumenti je bila zavrnjena tudi prošnja za državljanstvo češkoslovaškega Juda Oskarja Eisnerja, ki se je v Mariboru preživljal kot obratovodja tekstilne tovarne Jugosvila: »Podelitev državljanstva prosilcu bi bila samo v škodo našim gospodarskim in socialnim interesom«. Zaradi judovskega porekla so bile zavrnjene tudi tiste prošnje, kjer so prosilke že imele sorodstvo z jugoslovanskim državljanstvom. Tako se je npr. zgodilo sorodnicama znane mariborske Judovske družine Kohnstein. V nasprotju z vsemi temi negativnimi izkušnjami pa so bili tudi pozitivno rešeni primeri. Madžarska Judinja Markovič Etelka je tako npr. leta 1940 dobila jugoslovansko državljanstvo, čeprav je bila brez vsega premoženja in jo je podpiral njen brat v Lendavi.

Z leti tuji Judje v Jugoslaviji niso le vedno težje dobivali jugoslovanskega državljanstva, temveč so imeli vedno večje težave že pri podaljševanju dovoljenja za bivanje v državi. Češkoslovaški Jud Jurij Pollak je bil v Mariboru od leta 1938 zaupnik tovarne Suitex S. A. Glarus iz Švice, ki je bila lastnica Mariborske tekstilne tvornice E. Zelenka & Co. Skupaj s svojo štiričlansko družino se je ves čas bivanja v Mariboru boril za podaljšanje bivanja. Ko je namreč leta 1939 znova zaprosil za podaljšanje bivanja, mu je bil z odločbo z dne 19. maja 1939 določen rok za izselitev iz države do 31. maja 1939. Pollak je nato vložil novo prošnjo in 7. junija 1939 je bilo sklenjeno, da se izselitev odloži. 19. junija 1939 je nato prejel dovoljenje za nadaljnjo bivanje v državi do 30. septembra 1939. 16. septembra 1939 je vložil novo prošnjo za podaljšanje bivanja. Predstojnik mestne policije Maribor je kraljevski banski upravi v Ljubljani ob tem poročal, »da se o njegovem moralnem in političnem slovesu ne more poročati nič slabega« in da se »politično /.../ ne eksponira.« Toda v tem času se je usoda družine Pollak hudo zapletla. Na podlagi prejšnjega dovoljenja za bivanje v Jugoslaviji bi se on in njegova družina morala po pretečenih treh mesecih do konca septembra 1939 izseliti iz Jugoslavije. Predstojništvo mestne policije v Mariboru je tako 29. 1. novembra 1939 poročalo kraljevski banski upravi v Ljubljani, da »Pollak Jurij začasno nima nobenega dovoljenja za bivanje.« Toda v tem trenutku je jugoslovanska vlada začasno ustavila postopke proti Judom in jim je s tem dovolila nadaljnje bivanje v državi. Predstojništvo mestne policije v Mariboru je zato februarja 1940 pozvalo Jurija Pollaka, naj vloži novo prošnjo za podaljšanje bivanja v državi. 14. februarja je tako Pollak zase in za svojo družino vložil novo prošnjo, katera mu je bila nato odobrena za obdobje od 27. februarja 1940 do 20. februarja 1941. 20. januarja 1941 je zato Jurij Pollak v svojem imenu in v imenu svoje družine vložil novo prošnjo za podaljšanje bivanja. Toda to pot mu predstojništvo mestne policije v Mariboru ni bilo več naklonjeno in je zaradi nove uredbe kraljevi banski upravi priporočilo, »da /.../ se njegova prošnja za nadaljnje bivanje /.../, ker je žid, ne ugodí.« Drugih pomislekov proti njemu ni imela, saj je hkrati tudi poudarila, da je »Pollak Jurij /.../ solastnik tekstilne tovarne

Zelenka & Co. v Mariboru« in da se »glede moralnega in političnega ponašanja /.../ zoper imenovanega ne more ničesar slabega poročati. Predkazni nima zabeleženih.«

4. Izstopi iz judovske vere [Andrej Pančur, Mojca Šorn, Renato Podberšič, Damjan Hančič]

Ker so bili statistični prikazi judovskega prebivalstva v Habsburški monarhiji in prvi jugoslovanski državi narejeni na podlagi popisov judovskih vernikov, je bilo dejansko število Judov vedno nekoliko večje. K Judom bi bilo tako potrebno prišteti tudi mnoge posameznike, ki so izstopili iz judovske vere. Zaradi asimilacije, družbenega vzpona, poklicne kariere in porok z nejudovskimi partnerji so namreč mnogi Judje v vedno večji meri zapuščali judovsko vero. Zato naj bi bilo resnično število judovskega prebivalstva na ozemlju današnje Slovenije pred drugo svetovno vojno veliko večje.

V strokovni literaturi se tako pogosto navaja, da je število Judov v Prekmurju med obema svetovnima vojnoma upadalo tudi zato, ker »se je v ljudskem štetju leta 1931 veliko judov opredelilo za ateiste.« Vendar pri tem pod oznako ateisti v resnici niso mišljeni dejanski ateisti, temveč brezverci. Pred drugo svetovno vojno so bili brezverci osebe, ki so uradno izstopile iz kakšne verske skupnosti ali cerkve in niso (še) vstopile v drugo versko skupnost ali cerkev. Pogosto so takšne osebe kasneje sprejele drugo vero. Nekateri od njih pa tudi po izstopu iz svoje nekdanje verske skupnosti niso vstopili v novo in jih zato lahko označujemo kot ateiste. Glede na izvedene popise prebivalstva je bilo tako leta 1921 v Sloveniji (v okviru Jugoslavije) 122 brezvercev in drugih oseb, ki niso navedle podatkov o svoji veroizpovedi. V Prekmurju jih je bilo samo 5 (4 v Murski Soboti in eden v Tešanovcih), največ pa jih je bilo seveda v največjih mestih, v Ljubljani 57, Mariboru 30 in Celju 8. Leta 1931 je število brezvercev v Dravski banovini naraslo že na 257 (in 8 oseb brez znanih podatki). Ta porast brezvercev bi torej lahko šel na račun povečanja izstopov iz judovske vere.

Vendar je pri tem treba vedeti, da iz svoje vere niso izstopali le pripadniki judovske verske skupnosti, temveč so posamezniki ves čas prav tako izstopali tudi iz drugih verskih skupnosti in cerkva. Do velike večine izstopov je prišlo zaradi porok med pripadniki različnih veroizpovedi. V slovenskem delu jugoslovanske države je namreč še vedno veljala nekdanja avstrijska zakonodaja. Tako so še vedno veljala določila avstrijskega občega državlanskega zakonika o absolutni nerazvezljivosti katoliških zakonov. Po prvi svetovni vojni se je ta zakonodaja razširila še na Prekmurje, kjer je prej veljala veliko bolj liberalna ogrska zakonodaja iz leta 1895. Po letu 1929 pa so katoličani zaradi sprejemanja nove zakonodaje lahko npr. prestopili v islamsko ali pravoslavno vero in se nato znova poročili. Zato je velika večina verskih prestopov pred drugo svetovno vojno šla na račun izstopov iz katoliške vere, zlasti še, ker je bila katoliška cerkev v Sloveniji v Sloveniji absolutno najštevilčnejša verska skupnost.

V Sloveniji je ves čas do druge svetovne vojne veljal tudi 64. paragraf občega državlanskega zakonika, po katerem niso bile veljavne poroke med kristjani in osebami, ki niso pripadale krščanski veri. Tako je tudi za poroke med kristjani in Judi veljal zadržek verske različnosti. Zakon o medkonfesionalnih odnosih z dne 25. maja 1868 je namreč olajšal sklepanje mešanih zakonskih zvez samo med pripadniki različnih krščanskih cerkva. Če pa je npr. katoličan hotel skleniti zakonsko zvezo z Judom, je moral najprej dobiti dovoljenje od države in od katoliške cerkve, drugače se ni mogel poročiti.

Za razliko od Ogrske v avstrijski polovici monarhije ni bila uvedena obvezna civilna poroka, temveč je obstajal samo institut civilne poroke v sili. Zato se posamezniki niso mogli poročiti mimo verskih in državnih oblasti.

Po takšni poti je morala npr. iti tudi katoličanka Sidonija Novak, uradnica iz Murske Sobote, če se je hotela poročiti z judovskim očetom svojega nezakonskega otroka, Andrejem Fischerjem. V svoji prošnji je Sidonija tudi zagotovila, da se bosta poročila v katoliški cerkve in »da bodo vsi otroci obojega spola ostali moje vere t. j. katoliške in da se moj mož ne bo nigdar vmešaval v moje, kakor tudi ne v izpolnjevanje verskih dolžnosti otrok.« Levantinski knezoškofijski ordinariat iz Maribora je tako 11. oktobra 1937 na podlagi papeževega pooblastila z dne 1. oktobra 1937 podelil Sidoniji Novak izpregled zadržka različnosti vere, hkrati pa je dobila dovoljenje za poroko tudi od Kraljeve banske uprave Dravske banovine. Podobno je župni urad Marijinega Oznanjenja v Ljubljani spregledal zakonski zadržek različnosti vere katoličanki Ebenspanger Mariji Lujizi, da se je lahko poročila z inženirjem Brunom Mikolaschem, ki je bil judovske vere.

Za otroke, ki so odraščali v versko mešanih zakonih, sploh ni bilo nujno, da so bili vzgajani v prevladujoči katoliški veri. Še vedno veljaven avstrijski zakon z dne 25. maja 1868 o medkonfesionalnih odnosih je tako določal, da so imeli v mešanih zakonih sinovi očetovo vero in hčerke materino vero. Vendar sta pri tem imela zakonca možnost, da s pogodbo pred ali po poroki določita ravno nasprotno versko pripadnost svojih otrok oziroma, da imajo otroci samo očetovo ali samo materino vero. Nezakonski otroci so seveda dobili vero svoje matere. Družina Kos iz Maribora je zelo lep primer versko mešane družine, kjer so imeli tudi otroci različno vero. Jelka Kos z dekliškim priimkom Göstl je tudi v poroki obdržala svojo judovsko vero. Njen mož Hinko je bil katoličan, zato so bili katoličani tudi vsi trije njegovi sinovi. Nasprotno sta bili obe hčerki judovske veroizpovedi.

V Sloveniji ni bilo veliko primerov takšnih mešanih porok. Veliko bolj pogosti so bili primeri, da je posameznik preprosto izstopil iz judovske verske skupnosti. Te osebe, ki so z izstopom ostale brez vere, so imele pred seboj dve možnosti. Lahko so preprosto ostali brezverci in se kot takšni tudi poročali. Še več pa je primerov, da so nato vstopili v kakšno drugo versko organizacijo. Tudi v teh primerih je zanje še vedno veljal avstrijski zakon z dne 25. maja 1868 o medkonfesionalnih odnosih. Po tem zakonu je imel vsakdo (ki je bil duševno in čustveno zdrav) po izpolnjenem 14. letu pravico do proste izbire veroizpovedi po svojem lastnem prepričanju. Izstop iz verske skupnosti je dobil zakonsko veljavnost, ko je izstopajoča oseba svoj izstop javila politični oblasti, katera je nato obvestila predstojnika verske skupnosti, katere član je bila prej ta oseba. Če je hotela ta oseba nato vstopiti v drugo versko skupnost, je morala razloge za ta prestop pojasniti predstojniku svoje prejšnje verske skupnosti. Z izstopom staršev so avtomatično dobili novo vero tudi njihovi otroci do 7 leta. Otroci med 7 in 14 letom pa vere niso mogli več menjavati.

Po tako predpisanem postopku je potekal tudi izstop Štefanije Kohnstein. Štefanija je bila rojena 1. septembra 1902 v Mariboru, kjer je imela tudi domovinsko pravico in s tem tudi jugoslovansko državljanstvo. Po poklicu je bila zasebnica, ki je stanovala na Vojašniškem trgu 5 v Mariboru. 12. decembra 1924 je srezkemu poglavarstvu v Mariboru levi breg prijavila svoj izstop iz judovske vere. O tem izstopu je srezki poglavar nato obvestil nadržinat judovske verske občine v Varaždinu, ki je bil v teh letih pristojen za mariborske judovske vernike, prosvetni oddelek za Slovenijo v Ljubljani in seveda tudi

samo Štefanijo Kohnstein. Pri tem so ji še dali na znanje, da mora o svojem vstopu v drugo vero osebno obvestiti predstojnika ali dušnega pastirja izbrane vere.

V Habsburški monarhiji samo število izstopov iz judovske vere nikoli ni bilo zelo visoko. Zato celo na Dunaju, ki je bilo največje mesto s sorazmerno največ prestopi, ni bilo število konvertitov glede na ostalo judovsko prebivalstvo tega mesta nikoli posebno visoko. V povprečju je pred razpadom Habsburške monarhije v njenem avstrijskem delu vsako leto iz judovske verske skupnosti izstopilo 840 do 900 oseb kar je znašalo letno 1 izstop na okoli 1400 Judov. Na ozemlju današnje Slovenije, kjer je bilo zelo malo judovskega prebivalstva, je moralo tako biti tudi zelo malo verskih izstopov. Znanih je nekaj primerov iz Ljubljane. V letih 1890/91 so tako iz judovske v katoliško vero prestopili Leopold Grünfeld (rojen 29. aprila 1868), njegova mati ter njegova ločena žena in vsi njuni otroci. Leta 1905 se je pokristjanił ljubljanski trgovec Oskar Ebenspanger, ker se je poročil s hčerko trgovca Schusterja. Leta 1913 se je prav tako zaradi (že svoje druge) poroke s katoličanko spreobrnil ljubljanski trgovec Pavel Pollak. Oba trgovca sta v Ljubljani uspešno delovala še med obema svetovnima vojnoma. Istega leta se je v katolištvo spreobrnil še bančni uradnik Ganz Oton. Med vojno pa lahko zasledimo nekaj primerov verskih prestopov, povezanih s prihodom večjega števila vojaškega osebja. Decembra 1914 sta v katoliško vero tako prestopila vojaški zdravnik Marcel Labor in njegova žena Elza, naslednje leto pa je prestopil še stotnik Janez Rosenberg. Takoj po vojni leti 1919 je skupaj s svojo ženo iz judovske vere izstopil inženir Karl Pick (rojen 25. februarja 1878). Odselila sta se še istega leta. Istega leta je izstopil še Vilijem Steinberg, ki je bil nato še leta 1937 brez konfesije.

V Arhivu župnije Marijinega Oznanjenja v Ljubljani so v Matici za konvertite navedeni tudi tisti Judje, ki so po svojem izstopu iz judovske vere nato sprejeli katoliško vero. V tabeli Priloge 4: Prestopi Judov v katoliško vero v Ljubljani so tako navedeni vsi Judje, ki so v Ljubljani v 20. stoletju konvertirali v katoliško vero. Med njimi najdemo tudi nekatere v študiji že omenjene Jude. Takoj po prvi svetovni vojni sta tako 1. julija 1920 katoliško vero sprejela samo še trgovec Peter Pollak in njegova hčerka Marija. 21. septembra 1926 je katolištvo prevzel še tehnik Fried Jožef, 21. aprila 1928 pa naposled še inženir Hugo Vajk. V 20. letih 20. stoletja je torej le zelo malo Judov zapustilo judovsko vero in še ti kasneje ponavadi niso več prebivali na ozemlju današnje Slovenije.

Število izstopov iz judovske vere in prestopov v katoliško se je nekoliko povečalo šele v 30. letih 20. stoletja. Leta 1932 so tako v Ljubljani judovsko vero zapustile tri osebe. Osemletni učenec Miroslav Stark je 2. junija 1932 celo konvertiral v katoliško vero. Toda glavni prelom se je zgodil šele po 30. januarju 1933, ko so v Nemčiji prevzeli oblast nacisti in so v skladu s svojo antisemitsko politiko kmalu začeli izvajati vedno bolj stroge proti judom uperjene rasne zakone. Judje so se takšnemu preganjanju hoteli izogniti tudi z izstopanjem iz judovske vere. Nemir je zajel tudi Jude iz drugih evropskih držav, zlasti Jude s tujimi državljanstvi. Zaradi negotovosti svoje usode so se nekateri odločili izstopiti iz judovske verske skupnosti. V Ljubljani sta tako npr. leta 1933 izstopila dva, leta 1934 pa še ed Jud. Tega leta so v Ljubljani katoliško vero prevzeli štirje Judi (Ladislav Pollak, Lukacs Andrej /Lobstein, Gizela Schlesinger in Margareta Becker Fleischmann). Leta 1935 je iz Judovske verske skupnosti izstopila samo še Erna Schaherl. Podobno je bilo tudi v srezu Murska Sobota, kjer je leta 1934 iz judovske vere izstopila ena oseba, leta 1935 še ena oseba, leta 1936 znova ena oseba, leta 1937 pa tri osebe.

Toda do bolj množičnih izstopov iz judovske verske skupnosti je prišlo šele po letu 1938. 13. marca 1938 si je namreč nacistična Nemčija priključila sosednjo Avstrijo, na podlagi Münchenskega sporazuma 30. septembra 1938 si je lahko pripojila češke Sudete, 15. marca 1939 je nato anektirala še preostali del Češke in tu ustanovila Češko-moravski protektorat. Zelo veliko štajerskih in kranjskih Judov je prihajalo s teh ozemelj. Mnogi so še vedno imeli državljanstvo nekdanje Avstrije ali Češkoslovaške, zaradi česar so sedaj nenadoma postali državljani nacistične Nemčije ali pa Češko-moravskega protektorata. Zato se je sedaj kar nekaj teh Judov odločilo, da bo izstopilo iz judovske verske skupnosti. V Ljubljani naj bi leta 1938 iz judovske vere izstopilo 9 oseb (tri leta pred tem pa prav nihče). V srezu Murska Sobota je leta 1938 svoj izstop iz judovske vere najavilo že 9 oseb, naslednje leto pa še dve osebi. Leta 1938 je na upravni oddelek Kraljeve banske uprave Dravske banovine tako prišlo 10 vlog za izstop iz judovske vere, v naslednjih dobrih dveh letih pa je vse do začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji aprila 1941 prispelo še dodatnih 19 vlog. Toda z eno samo izjemo so vse te vloge izginile iz arhiva. Ker pa se osem teh oseb ne pojavlja v spisku članov judovske verske skupnosti iz leta 1937 (Ausch Gizela, Fischer Hanuš, Fischer Suzana, Kaufman Kurt, Schwarz Ana, Sekler Arnold, Stein Dagmar in Süßman Ervin), so verjetno bile skoraj brez izjeme tuji državljani, ki so si poskušali prikriti svojo judovsko identiteto. Poleg njih sta judovsko vero zapustila še Nadai Ladislav iz Murske Sobote in osemnajstletna Mariborčanka Getruda Schacherl, ki je bila češkoslovaška državljanka.

Več podatkov imamo o nekdanjih članih judovske verske skupnosti, ki so se odločili stopiti v katoliško cerkev (gl. tabelo Priloge 4: Prestopi Judov v katoliško vero v Ljubljani). Od dvanajstih spreobrnjenecv iz leta 1938 samo dva nista tudi na seznamu članov judovske verske skupnosti iz leta 1937 (Steiner Höllwarth Marija in Bassan Jožef). Že 4. maja 1938 se je v katolištvo spreobrnila celotna družina Alles, ki je imela avstrijsko državljanstvo in domovinsko pravico na Dunaju, in je v Ljubljani živela že od leta 1933. Že 10. oktobra 1938 jim je sledila prav tako avstrijska družina Frankl z Dunaja, katera se je v Ljubljano priselila šele leto pred tem. Zanimivo je, da jim njihova osemnajstletna hči Herta ni sledila v katoliško vero: 11. novembra 1938 je v katoliško vero prestopila še češka družina Stern, ki je v Ljubljani bivala že od leta 1908. Toda materi in obema hčerkama to pot pri tem ni sledil njihov mož in oče Otokar. Precej bolj temeljito se je ustvarjanja nove identitete lotil stavbni inženir in obratovodja podjetja Dukić in drug iz Trbovelj Zoltan Szekely. Ker je bil madžarski državljan z domovinsko pravico v Budimpešti in je od leta 1918 živel v jugoslovanski državi, je že pred letom 1937 zaprosil za jugoslovansko državljanstvo. Poleg novega državljanstva pa si je 27. oktobra 1938 priskrbel še novo katoliško vero. Vendar mu žena in obe hčerki pri tem nista sledile. Šele v osemindesetem letu starosti je 14. marca 1939 v katoliško vero vstopila tudi Adela Pollak, ki je bila vdova po znanem ljubljanskem judovskem trgovcu Robertu Pollaku (brat že omenjenega Pavla Pollaka). Leta 1939 sta iz judovske vere izstopila še dva Juda, ki sta bila že nekaj časa del judovske skupnosti na Slovenskem. Tega leta je tako izstopil solastnik Prve mariborske tovarne pletenin Ivan Reichmann. Ta je bil takrat še vedno avstrijski državljan z domovinsko pravico na Dunaju, toda že leta 1940 mu je po štirinajstih letih bivanja v državi uspelo dobiti jugoslovansko državljanstvo. Leta 1939 je izstopila še soproga tovarnarja Tekstilne tovarne Laško Hermina Břečka, rojena Tausig, ki je bila tako kot njen mož češkoslovaška državljanka.

Razen teh znanih Judov z ozemlja današnje Slovenije so judovsko vero zapustili tudi številni tujci, ki so tu ostali le krajši čas. Takšen je bil tudi Siegfried Fischler, ki ima edini

ohranjeno dokumentacijo o svojem izstopu iz judovske vere. Ker je bil poljski državljani iz Varšave, je potem, ko je v Kamniku podal izjavo, da izstopa iz judovske vere, Kraljeva banska uprava Dravske banovine 27. 3. 1939 obvestila pravni oddelek ministrstva za zunanje zadeve v Beogradu in mu naročila, naj o tem izstopu obvestijo jugoslovansko veleposlaništvo v Varšavi. To veleposlaništvo je nato te podatke posredovalo pristojnim poljskim organom oziroma pristojni judovski občini. Maja 1939 je nato Siegfried vstopil v starokatoliško vero. Istega leta so nato iz judovske vere izstopili še Leon Bulova, Aleksander, Franc in Jožef Kahan, Miloš Polak, Jene Steiner, Šarlota Stein, Augusta Neumann rojena Weiss in nenazadnje še verjetno jugoslovanska državljanka iz Slovenije Frančiška Hanžekovič rojena Friedmann. V Ljubljani pa je 27. aprila 1941 v katoliško cerkev vstopila Ana Luisa Dierenbach rojena Pick in njena dva sinova.

Sam začetek druge svetovne vojne v Evropi 1. septembra 1939 ni povzročil bolj množičnega zapuščanja judovske vere. Precej več izstopov pa je bilo nato leta 1940. Samo do konca oktobra 1940 je npr. v srezu Murska Sobota svoj izstop najavilo 16 oseb. Od znanih Judov z ozemlja današnje Slovenije so tega leta 1940 izstopili mariborski Judi Franjo/Franc Mautner, Henrik Georg Mautner in Marija Mautner. V Mariboru sta izstopila tudi zakonca Gintz Hinko in Marta, ki sta bila nekdanja češkoslovaška državljana. Od prekmurskih Judov je npr. izstopila Nadai Ana rojena Singer. Poleg njih sta izstopili še Marta Rosenberg in Ljudmila Pollak, katera je konec aprila vstopila še v katoliško cerkev.

Ves ta čas pa so bili tudi zelo redki primeri, da so katoličanke, ki so se poročile z Judi, prestopile v judovsko vero. Takšen primer je bila Pavla Čečovnik iz Maribora, ki je zaradi poroke z judovskim strojnim inženirjem Ervinom Landauom sprejela judovsko vero. Judovsko vero je imela še ob popisu članov judovske verske občine leta 1937. Ko so v naslednjih letih Judje začeli pospešeno zapuščati svojo vero, Pavle med njimi ne najdemo. Še bolj zanimiv pa je primer baletke Vodišek Erne rojene Mohar, ki se je leta 1905 rodila v Ljubljani. Leta 1935 je izstopila iz katoliške vere in je prevzela judovsko vero. Mogoče je bil njen prestop posledica ločitve od katoliškega zakonskega moža, saj je bila leta 1937 zabeležena kot ločenka.

Ko je vojna 6. aprila 1941 naposled zajela tudi ozemlje Dravske banovine je nastopil zadnji val izstopov iz judovske vere. Italijanski okupator je namreč v zasedeni Ljubljanski provinci nekaj časa še toleriral te izstope. Že 5. junija 1941 je dal znani ljubljanski trgovec Otto Lorant in njegova žena Edith krstiti svojo šestletno hčerko Katarino Marijo. Že sedem dni kasneje se je v katoliško vero spreobrnil tudi direktor Akcijske družbe za kemično industrijo Bader Edvard. Čeprav bi to moral storiti že pred samim prestopom, je nato šele par dni kasneje (16. julija 1941) obvestil ljubljansko mestno poglavarstvo, da izstopa iz judovske verske skupnosti. V. d. načelnik domovinskega oddelka mestnega poglavarstva se je 21. 12. 1941 obrnil na Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino, da naj o izstopu obvesti sremski nadržinat v Vukovarju, vendar je visoki komisariat šele 17. 5. 1943 o izstopu obvestil italijanski konzulat v Zagrebu. Ljubljanski trgovec Josip Banjai in njegova žena Blanka sta v katoliško vero vstopila 15. avgusta 1941. Vendar ob tem ni podatkov, da bi pred tem sploh izstopila iz judovske verske skupnosti. Upravno veliko bolj vestna je bila ljubljanska Judinja Lidija Steinberg, ki je na isti dan 27. oktobra 1941 izstopila iz judovske in vstopila v katoliško vero. V. d. načelnik domovinskega oddelka preko visokega komisariata za Ljubljansko pokrajino se je ob tem obrnil na italijanski konzulat v Gradcu, da naj o izstopu obvesti pristojni rabinat v Gradcu.

Vse kaže, da so se ti prestopi vršili v izredni naglici. Vse te osebe so namreč imele jugoslovansko državljanstvo in so že kar nekaj časa prebivale v Ljubljani. Zakonca Lorant sta verjetno hotela izkoristiti priložnost, ko njuna hčerka še ni bila stara 7 let. Glede na takrat še vedno veljavno avstrijsko zakonodajo namreč med 7. in 14. letom vere ne bi smela več spreminjati. Zakonca Banjai edina nista imela domovinsko pravico v Ljubljani, temveč v Subotici. Zato sta se upravičeno bala, da jih bo italijanski okupator kot vse ostale tuje Jude interniral v italijanska taborišča. Podobne usode so se bali tudi ostali ljubljanski Judje, saj je že 8. novembra 1941 prvi transport odpeljal Jude v južno italijansko taborišče Ferramonte di Tarsia.

Glede na naglico, s katero so ti Judje prevzeli katoliško vero, lahko upravičeno dvomimo, da je bil ves postopek izpeljan skladno s takrat še vedno veljavno avstrijsko zakonodajo. Državni uradniki so izjave o izstopu poslali celo na napačne naslove, saj ljubljanski Judje že dolgo časa niso bili več člani judovskih verskih občin v Gradcu ali Varaždinu, temveč v Murski Soboti. Poleg tega lahko tudi upravičeno domnevamo, da je duhovnik, ki je vpisoval verske prestopne, te vnašal na lastno pest. Znano je na primer pričevanje, da je v Ljubljani neki neznani duhovnik judovskim beguncem lahko priskrbel ponarejene katoliške krstne liste. Mnogi Judje pa so se verjetno zadovoljili že s potrdilom o prestopu v katoliško vero (npr. Dietrichstein Franc, Pollak Ruža, roj. Velczer, Golik Viljem, Golik Vera rojena Gostl, Golik Aleksander, Golik Štefan, Mauer Sigmund Peter, Eisenstätter Leopold, Stern Vera, Rosenfeld Bernhard, Rosenfeld Klara rojena Donnath in Weiss Ciril). Med njimi je bil tudi zagrebški Jud Artur Silberstein, ki je bil pred vojno solastnik Tvornice tanina Medvode in mu je pred ustaškim nasiljem na Hrvaškem uspelo pribežati v Ljubljano.

Drugi judovski begunci so tekom leta 1941 o svojem izstopu preprosto obvestili mestno poglavarstvo v Ljubljani. Ta je izjavo o izstopu poslalo na Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino, katero bi nato moralo o izstopu obvesti judovsko versko občino, katere član je bil nekoč Jud, ki je podal izstopno izjavo. Toda Visoki komisariat je šele maja 1943 začel razpošiljati izstopne izjave na svoja veleposlaništva in konzulate na Hrvaškem (Glücks Ferdinand, Hahn Josip in Lukač Vera rojena Schön), Madžarskem (Hahn Julija rojena Rosenberg, Lantoš Jelisava in Lukač (prej Leichtner) Alberto (Bela)), v Češko-moravskem protektoratu (Hellmann Josip) in dalmatinsko namestništvo v italijanskem Zadru (Levi Girolamo). V primeru latvijske Judinje Gratz Pavle rojena Rostovskis so najprej celo napačno obvestili judovsko versko občino v Murski Soboti, zato so še enkrat povprašali na ambasadi v Berlinu. Josip in Julija Hahn, Josip Hellmann, Girolamo Levi in Bela Lukač so nato nameravali prestopiti v starokatoliško vero. Nasprotno je avstrijski Jud Justitz Richard še isti dan, ko je obvestil ljubljansko mestno poglavarstvo, da izstopa iz judovske verske skupnosti, že vstopil v katoliško cerkev. Ko pa je nato Visoki komisariat maja 1943 o tem izstopu obvestil italijanski konzulat na Dunaju, mu je ta odgovoril, da glede na v Nemčiji veljavne nürnberške zakone Judje niso nemški državljani, temveč tujci. Za te Jude torej ne more veljati nekdanja avstrijska zakonodaja o izstopu iz verske skupnosti.

Teh in podobnih primerov izstopov iz judovske vere torej ni bilo tako veliko, da bi lahko bistveno spremenili številčno podobo judovske populacije na ozemlju današnje Slovenije pred in med drugo svetovno vojno. Celotno v Nemčiji, kjer se je zaradi emigracije število vernih Judov med leti 1933 in 1939 zmanjšalo iz 502.799 na 213.930, je bilo leta 1939

samo 104.420 Judov brez judovske vero ter potomcev iz mešanih zakonov z Judi iz prve in druge generacije. Podobno je bilo leta 1939 tudi v Avstriji, kjer je skoraj 87% vse judovske populacije imelo judovsko vero in oba judovska starša. V Dodatku na koncu raziskave so tako v tabelah zbrani podatki o skoraj tisoč oseb, med katerimi so poleg Judov, ki so nekoč pripadali judovski verski občini in so jih popisali leta 1937, tudi ostali takrat nepopisani Judje. Obenem pa so med njimi tudi njihovi nejudovski zakonski partnerji ter otroci iz njihovih mešanih zakonov ne glede na njihovo vero.

5. Judovski begunci [Marko Zajc]

Vendar so tudi ti podatki o judovskih prebivalcih na ozemlju današnje Slovenije pred drugo svetovno vojno zelo varljivi. Ker je bil za njegovo osnovo uporabljen spisek judovskih prebivalcev Dravske banovine iz leta 1937 je v tabelah v Dodatku tudi precej judovskih poslovnežev in študentov, ki so se tukaj v najboljšem primeru zadrževali le nekaj let. Spisek je namreč v veliki meri odražal trenutno stanje, zaradi česar so se na njem lahko znašle tudi začasno prisotne osebe, ki so se po dokončanem študiju ali pa v iskanju boljše poslovne priložnosti kmalu odpravile drugam. Ti Judje so zlasti živeli v večjih slovenskih mestih, predvsem v Ljubljani in Mariboru. Kot smo namreč videli, judovsko prebivalstvo v Prekmurju praktično ni doživelo skoraj nobenega priseljevanja, ampak se je celo pospešeno odseljevalo. Drugače je bilo v večjih mestih, kjer so judovske izseljence kmalu zamenjali novi priseljenci. Njim pa so se kmalu pridružili vedno novi in novi judovski begunci, ki se pred nacističnim preganjanjem zatočišče iskali tudi v Dravski banovini.

Judi so začeli emigrirati iz Nemčije po 30. januarju 1933, ko je Adolf Hitler prevzel mesto nemškega kanclerja. Poleg begunskih poti čez Francijo, Nizozemsko, Švico in drugih dežel je velik del beguncev bežal skozi Jugoslavijo. Večina judovskih beguncev, ki so potovali skozi Jugoslavijo, se je vsaj začasno znašlo v Zagrebu, ki je bil pomembno srednjeevropsko železniško križišče, z velikim številom ljudi, ki znajo nemški jezik ter z relativno veliko judovsko skupnostjo. Leta 1933 je prišlo v Zagreb 4.400 judovskih beguncev. Prvi begunci iz Nemčije so bili v glavnem premožnejši ljudje. Nekateri so bili cionisti, ki so se odpravili v Palestino, drugi umetniki, študenti, učitelji, intelektualci, ki so izgubili delovna mesta in možnost študija na osnovi zakonov sprejetih na začetku delovanja režima. Kljub temu je imela večina Judov Hitlerjev režim za prehodni pojav. Število beguncev iz Nemčije se je po letu 1933 pravzaprav zmanjševalo vse do konca leta 1937, dokler ni eksplodiralo leta 1938 zaradi priključitve Avstrije (13. 3.), münchenskega sporazuma (29. 9.) ter kristalne noči (9. 11). Tudi v Zagrebu je število beguncev v letih po 1933 padalo vse do leta 1938 (leta 1937 je prišlo v Zagreb 2.800 beguncev, naslednje leto 11.700, leta 1939 pa kar 15.400). Za več kot 55.000 judovskih beguncev, ki so stopili na jugoslovanska tla v letih 1933 – 1941, so skrbele judovske skupnosti s pomočjo mednarodnih judovskih organizacij (JOINT, HICEM).

Največ podatkov o številu in strukturi Judov v slovenskem delu Jugoslavije imamo za leto 1937, se pravi iz časa neposredno pred velikim valom beguncev. Oddelek za državno zaščito na Ministrstvu za notranje zadeve je 3. 2. 1937 banski upravi Dravske banovine naročil naj ugotovi številčno stanje tujih državljanov v banovini. Podatke so zbirala sreska načelstva. Pri končni razpredelnici tujcev je obstajala tudi kategorija »nemški begunci – Jevreji« in sicer so jih našteali 16. Dva od teh naj bi bila »poglavarja družine«, ostali pa »člani družine brez poglavarja«. Največ ugotovljenih judovskih beguncev je bivalo v srezu

Radovljica, kamor je spadal najbolj turistični kraj v Sloveniji – Bled, in sicer 10. V srezu Maribor levi breg naj bi jih živel 5, enega pa je evidentirala Uprava policije v Ljubljani.

Zveza judovskih veroizpovednih občin je 7. 4. 1937 pisno zaprosila Bansko upravo za seznam Judov, ki živijo v Dravski banovini, skupaj s krajem bivanja. Banska uprava je srezom naročila bolj natančen popis, kot so ga zahtevali Judi. Popisali naj bi tako tujce kot domačine in sicer »osebe židovske veroizpovedi in one, ki so bile te veroizpovedi, a so zdaj brez konfesije.« V približno istem času (17. 4.) je Ministrstvo za notranje zadeve poslalo banovinom navodila, kako ukrepati glede potencialnih judovskih beguncev iz Nemčije »a eventualno i iz drugih zemalja.« Oblasti naj postopajo po dosedanji praksi, po kateri se judovskim beguncem dovoli bivanje v Jugoslaviji, vendar samo za kratek in omejen čas (največ od enega do treh mesecev). Ta ukrep je veljal tudi za turiste, ki so morali za pridobitev vize podati pisno izjavo, da so materialno preskrbljeni in da ne bodo zahtevali podaljšanje bivanja. Notranje ministrstvo je tudi obvestilo, da se judovskim beguncem ne sme več dajati dovoljenj za opravljanje »radnje njihovih filiala i ostalih pomočnih lokala«. Judom iz Poljske, Češke in ostalih dežel se ni smelo več dajati dovoljenj za odpiranje lokalov, dokler se ne pridobi poročilo notranjega in vojnega ministrstva. Kar se tiče zaposlovanja judovskih beguncev iz Nemčije, se bodo dovoljenja za zaposlitev izdajala samo, če bo to odgovarjalo domačemu trgu dela. Podobno ravnanje se priporoča tudi z Judi iz ostalih držav, še zlasti Avstrije, Poljske, Čehoslovaške, Madžarske in Španije. Če bi ti Judi izjavili, da so v jugoslovanska podjetja vložili svoj kapital, ta okoliščina ne opravičuje posebnega ravnanja oblasti. Judovskim beguncem, ki so sprejeli državljanstvo srednjeameriških držav, se ne dovoli vstopa v državo. Prihod judovskih beguncev, ki so znanstveniki, književniki, igralci itd. pa se mora obravnavati od primera do primera. Banska uprava je ta navodila poslala srezom, obenem pa je še zaprosila za poseben seznam »vseh Židov beguncev iz Nemčije in drugih držav« z naslednjimi rubrikami: ime in priimek, državljanstvo in kraj od koder je prišel, poklic in bivališče, ali ima dovoljenje za bivanje, ali ima dovoljenje za zaposlovanje, ali izvršuje kako obrt in opombe. Tege seznama na žalost nismo odkrili.

Zato pa nam več odkriva že omenjeni popis vseh Judov. V nadaljevanju bomo analizirali judovsko prebivalstvo na osnovi tega popisa in sicer v naseljih, ki so imela v Dravski banovini status mesta. Ljubljana, Maribor, Ptuj in Celje. Pri ugotavljanju deleža potencialnih beguncev nam najbolj pomaga rubrika »od kdaj biva v naši državi«, vendar zapisani datumi v praksi pomenijo predvsem čas od kdaj se posameznik nahaja v posameznem srezu oziroma občini, ne pa kdaj je prišel v Jugoslavijo.

V Ljubljani so 1937 našli 142 Judov. Od tega jih je samo za 12 napisano, da so se v Ljubljani tudi rodili, oziroma 13, če štejemo tudi Erno Vodišek (dekliško Mohar), po poklicu baletko, ki je iz rimokatoliške prestopila v judovsko vero. Na žalost pa ta podatek ne pove veliko, saj pri 27 osebah v Ljubljani ni napisano kraja rojstva. Bolj zanesljiva kategorija je državljanstvo. Za 67 oseb je navedeno jugoslovansko državljanstvo, kar pomeni da je imela večina evidentiranih Judov v Ljubljani tuje državljanstvo. Na drugem mestu so bili avstrijski državljani (25 oseb), nato poljski (22 oseb), čehoslovaški (10 oseb), madžarski (10 oseb), nemški (2 osebi), romunski (2 osebi) ter italijanski državljani (1 oseba). V mestu sta bila samo dva Juda z nemškim državljanstvom (trgovec Hugo Cobel, v Ljubljani od 27. 8. 1935, in trgovec Oton Stiefel, ki pa je prišel v Ljubljano 11. 9. 1931, torej pred nacističnim prevzemom oblasti). Vala beguncev iz Nemčije, ki ga je v tem času doživljal Zagreb (čeprav leta 1937 v zmanjšani meri), Ljubljana torej ni

doživljala.

Še več odkrije domovinstvo, na katerega je vezano tudi državljanstvo. Od 67 jugoslovanskih državljanov je imelo domovinstvo na ozemlju današnje Slovenije 39 oseb. Samo dve osebi sta prihajali iz Prekmurja, tistega dela banovine, ki je imelo največ judovskega prebivalstva. V Ljubljani je živel 13 Judov iz ozemlja današnje Hrvaške, 6 iz ozemlja današnje BIH ter 7 z ozemlja današnje Srbije. 25 oseb je imelo domovinstvo na ozemlju današnje Avstrije, 10 iz ozemlja današnje Madžarske ter eden z ozemlja današnje Italije, kar predstavlja isto število, kot je bilo državljanov iz teh dežel. Drugače je z tedanjimi državljani Češkoslovaške in Poljske. V Ljubljani je živel 9 Judov z domovinstvom na današnjem Češkem in 2 z domovinstvom na današnjem Slovaškem. Od 22 poljskih državljanov je bilo 12 z domovinstvom na ozemlju današnje Ukrajine in le 7 z domovinstvom na ozemlju današnje Poljske. Za štiri poljske državljanke je v popisu kraj domovinstva neznan. Pri dveh je naveden kraj rojstva, ki leži v današnji Ukrajini, pri dveh pa ga ni bilo mogoče določiti. Vsi štirje so bili študenti ali dijaki.

V mestu Ljubljana je imelo domovinstvo le 33 Judov (23,2%). Zanimivi so tudi podatki o tistih Judih, ki so imeli domovinstvo v bližnjih mestih: 2 v Mariboru, 1 v Zagrebu, 2 v Beogradu, 3 v Sarajevu in 1 v Trstu. Domovinstvo na Dunaju pa jih je imelo kar 21. Popis odkriva tudi družinsko strukturo in poklice. »Nedoletni otroci« in vzdrževane žene brez poklica so bili navedeni v posebnih rubrikah, pri čemer so v primeru, ko žena ni živela v Ljubljani s svojim možem, to tudi napisali. Obrazci so bili narejeni za model meščanske družine z »družinskim poglavarjem« na čelu. Ker pa je v realnosti veliko Judov odstopalo od tega modela, je prihajalo do nekaterih nejasnosti. Nekatero ženske so navedene kot družinski člani, druge pa imajo naveden tudi poklic, iz česar je razvidno, da so ženske, ki so se vzdrževale same, obravnavali samostojno. Od tistih Judov, ki imajo domovinstvo v Ljubljani, jih ima samo 17 navedeno tudi poklic oziroma »stan«, od tega 7 žensk. Med moškimi je bilo 6 trgovcev, 1 »ravnatelj Akcijske družbe za kem. industrijo«, 1 ravnatelj »Tovarne za Klej«, 1 optik, 1 železniški uradnik. Med ženskami je bilo največ zasebnic (3), 1 posestnica, 1 baletka, ter »hči tovarniškega ravnatelja« in »vdova trgovca«. Mladoletnih je bilo 7. Med Judi, ki niso imeli domovinstva v Ljubljani (109 oseb) je bilo le 13 mladoletnih. Prav tako jih zgolj 16 nima navedenega poklica ali »stanu«. V tej skupini je bilo 16 žensk, ki so imele naveden poklic ali »stan«: 4 zasebnice, 1 uradnica, 1 hiralka, 1 artistka, 1 akademičarka, 1 glasbenica, 1 postrežnica, 1 »žena zdravnika«, 1 direktorica, 1 »hči pokojnega gostilničarja«, 1 dijakinja, 1 trgovska potnica in 1 »mag pharm.«. Med poklici moških so v tej skupini prevladovali trgovci (15), 10 dijakov, 6 trgovskih potnikov, 2 »potnika« (?), 4 študenti medicine, 1 trgovski agent, 2 tehnika, 1 elektrotehnik, 2 akademika, 1 tovarnar, 1 artist, 1 zasebnik, 1 novinar, 1 železniški uslužbenec v pokoju, 1 godbenik, 1 tipograf, 3 »medicinci«, 1 pleterninar, 1 »zvan. drž. Hip. Banke«, 1 višji stavbni komisar, 2 visokošolca, 1 izdelovalec ročnih torbic, 1 prokurist Kreditnega zavoda, 1 zasebni uradnik.

V mestu Maribor so uradniki našli 62 Judov. Od tega jih je imelo 35 jugoslovansko državljanstvo, 20 češkoslovaško, 6 avstrijsko ter 2 poljsko. Judov z nemškim državljanstvom v Mariboru sploh ni bilo. Domovinstvo na ozemlju današnje Slovenije je imelo 27 oseb, na ozemlju današnje Češke 10 oseb, današnje Slovaške 10 oseb, današnje Hrvaške 7 oseb, današnje BIH 1 oseba, današnje Avstrije 6 oseb, današnje Poljske 1 oseba in današnje Ukrajine 1 oseba. Domovinstvo v samem mestu Maribor je imelo 23 oseb. Zanimivo je, da v Mariboru ni bilo nobenega Judo z domovinstvom v Prekmurju. Od

tistih, ki so imeli domovinstvo na ozemlju današnje Slovenije, so ga imeli vsi v Mariboru, razen dveh iz Ptuja. Domovinsto na Dunaju imajo samo 3 osebe, v Bratislavi 6 in v Pragi 3. Od Judov z domovinstvom na današnjem Hrvaškem imajo 3 osebe domovinstvo v Varaždinu, 1 v Čakovcu, 2 v Kutjèvem (srez Požega) in 1 v Kunovcu (srez Ludbreg). Ker so mariborski uradniki za vse popisane navedli tudi kraj rojstva, je ta kategorija pri Mariboru bolj relevantna kot pri Ljubljani. V mestu Maribor je bilo rojenih 20 Judov, na Dunaju 7, v Prekmurju 3, v Celju 1, v Gradcu 1 in v Ljubljani 1. Opazno je, da ima Maribor več Judov, ki so rojeni v samem mestu, kot Ljubljana, kar kaže na to, da je bilo judovsko prebivalstvo v Mariboru bolj dolgotrajno prisotno. 18 Judov je bilo mladoletnih. 31 mariborskih Judov ima naveden poklic, med njimi 11 žensk.

V mestu Ptuj je sodeč po popisu živelo 29 Judov. Kar 27 jih je imelo jugoslovansko državljanstvo, zgolj 2 sta imela rusko. Kategorija domovinstva in kraja rojstva odkriva močne zveze ptujskih Judov s hrvaškimi Judi. V Ptuju je imelo domovinstvo 11 Judov, v današnji Hrvaški pa kar 16, od tega 13 v Varaždinu in 3 v Čakovcu. Osebi z ruskim državljanstvom sta imeli domovinstvo v Odesi v današnji Ukrajini. V mestu je bilo rojenih 14 Judov. Judje s ptujskim domovinstvom so bili pripadniki treh družin (veja družine Sonnenschein, Rechnitzer, Stern), ki jih je družilo tudi ukvarjanje s trgovsko dejavnostjo. Tudi tisti Judi, ki niso imeli domovinstva na Ptuju, so bili trgovci, razen tipografa Salomona Geršanoviča iz Odese.

V mestu Celje naj bi živelo 21 Judov. 13 jih je imelo jugoslovansko državljanstvo, 4 poljsko, 3 avstrijsko in 1 nemško. Nemški državljani Erik Josepf iz Chemnitza je prišel v Celje 14. 5. 1937 kot trgovski potnik. Judi s celjskim domovinstvom so bili zgolj pripadniki družine Kudisz (Leo Kudisz je bil tovarnar, ki je v Celje prišel leta 1913). Družina Telč je imela domovinstvo v Ogulinu na Hrvaškem, Štefan Telč je bil privatni uradnik. Trgovski zastopnik Walter Steiner, ki je živel v Celju skupaj z ženo Rozo od leta 1935, je bil po izvoru iz Dunaja. Trгоvec Friderik Löffler, prav tako z dunajskim domovinstvom, je prišel v Celje leta 1930. Poročil se je z Vero, ki se je rodila v Vršču v Srbiji. Trгоvec Artur-Abram Hirt je prišel v mesto iz Poljske skupaj z družino. Lesni trгоvec Adam Glück je imel skupaj z ženo domovinstvo v Vojniku, rodil pa se je na ozemlju današnje Ukrajine.

Edina skupina Judov v Dravski banovini, ki bi lahko bili potencialni begunci, je stanovala na Bledu (srez Radovljica), kjer jih je bilo 11. Razen ene češkoslovaške državljanke so bili vsi nemški državljani. Vsi so prišli na Bled po letu 1933. 4 tega leta, 4 leta 1934, 3 leta 1935 in 2 leta 1936. Poleg 4 zasebnic je na Bledu živel tudi en pisatelj z ženo, mehanik, dijak, trгоvec in gospodinja.

Po anšlusu marca 1938 so v Jugoslaviji judovski begunci postali problem, ki ga oblasti niso več mogle ignorirati in ga prelagati na ramena judovskih skupnosti. Reagirale so v skladu s politiko »zaščite države«, ki je imela judovske begunce za neprijetno nadlogo, ki so se je hotele čimbolj elegantno znebiti. Najrajši s prepovedjo vstopa v državo. Na tej točki pa so se zapletli v številne težave. Kako ugotoviti, kateri tuji Judi so begunci in kateri turisti ali poslovneži? Kako ukrepati ne da bi škodovali narodnem gospodarstvu in se zapletli v spore z drugimi državami? Posebno poglavje so leta 1938 postali turisti. V odgovoru banski upravi Dravske banovine je 26. junija notranje ministrstvo glede nezaželenih prihodov tujih Judov sporočilo, da se morajo vize izdajati po hitrem postopku samo tistim judovskim turistom, ki prihajajo iz držav, iz katerih se državi ni bati

»nezaželjenih oseb.« Notranje ministrstvo je 19. julija 1938 ukazalo banskim oblastem, da je ministrstvo odobrilo izdajanje viz s pravico zadrževanja v državi en mesec »Jevrejima, nemačkim i bivšim avstrijskim državljanima«, ki imajo vstopno vizo za čezoceanske države in ladijsko karto.« Takšne osebe se morajo po prihodu v kraj, za katerega imajo odobreno vizo, javiti policiji, ki zadrži dokumente do izhoda iz države. Zaradi spremembe italijanske politike do Judov poleti 1938 je jugoslovansko notranje ministrstvo razširilo ukrepe tudi proti italijanskim Judom. Prav tako je 5. septembra na spisek Judov iz nezaželenih držav dodalo zaradi antisemitskih zakonov poljske Jude. Že pred Münčenskim sporazumom 23. septembra 1938 je notranje ministrstvo zahtevalo, da je potrebno Judom – čehoslovaškimi državljanom, še zlasti iz Sudetov, preprečiti »tranzit, dolazak i nastanjivanje u kraljevini bez prethodnog specijalnog odobrenja«. Sicer pa je notranje ministrstvo, ki ga je vodil Anton Korošec, zahtevalo zaostritev podeljevanja vizumov za prihod v državo in tranzit, kar bi morali podeljevati samo izjemoma in še takrat pod ostro kontrolo. Po kristalni noči so jugoslovanske oblasti še poostrele pogoje za vstop Judom – tujim državljanom. Od 14. novembra 1938 dalje je moralo ministrstvo za zunanje zadeve za vsako posamezno vstopno ali tranzitno vizo za Juda – tujega državljana vprašati za dovoljenje ministrstvo za notranje zadeve.

O tem, kako so v tem času prihajali Judi v Jugoslavijo, imamo več pričevanj v arhivu banske uprave. Poglejmo nekaj primerov. 1. 10. 1938 je v Maribor prispela štiričlanska družina Schneid, ki je dobila vstop v državo zaradi dokazil, da bodo po štiritredenskem bivanju v Zagrebu odpotovali v Šanghaj, kar ni bil osamljen primer. Nemškemu Judu Georgu Beeru so dovolili tranzit preko Splita zaradi posedovanja vstopne vize v Palestino in ladijske karte. Drugi so potovali v Panamo, Avstralijo ali ZDA. Spet drugi so se ustavili pri sorodnikih in nadaljevali pot proti Italiji. Avstrijski Judinji Rosi Ripper so dovolili prihod v Jugoslavijo, ker je obljubila, da gre za 4 tedne v Beograd, potem pa se vrača v Avstrijo. Vzeli so ji potni list, ki ga naj bi izročili pred odhodom. Podobnih primerov, ko so oblasti dovolile vstop nemškim Judom v Jugoslavijo za določen čas z obljubo, da se bodo vrnil v Nemčijo, je bilo oktobra 1938 še vedno veliko. Velikokrat se je za njimi izgubila vsaka sled. Npr.: Ilka Bondi, Jud – nemški (bivši avstrijski) državljan, je dobil turistično vizo za Rogaško Slatino in Zagreb in sicer od 19. 8. dalje za dva do tri mesece. Po izteku roka bi moral zapustiti državo, vendar banska uprava za to ni imela dokazov. Žandarmarija v Rogaški Slatini pa je sporočila, da Bondi sploh ni prišel v Rogaško slatino. Prav tako ni zapustil države pri Rakeku na meji z Italijo. Podobno je bilo z nemškim državljanom Fricom Schreiberjem, ki mu je bila izdana kopališka viza za kopališče v Radencih, a se tam sploh ni pojavil. Nekoliko drugače je bilo z zakoncema Mizner, ki sta sicer prišla v Rogaško Slatino, vendar sta deset dni kasneje odpotovala neznanu kam. Banska uprava je zaradi suma, da se še vedno nahajata v državi, ukazala pristojnim organom izsleditev.

Po pogromih kristalne noči je bila stiska nemških in bivših avstrijskih Judov tako velika, da so poskušali na vsak način zapustiti državo. 18. novembra 1938 sta prišli z vlakom v Maribor mati in hči Belle in Helena Schnee. Ker nista imeli vize, so ju oblasti vrnile v Nemčijo. Belle se je temu upirala in prosila naj je ne pošiljajo nazaj, »kajti tam nima več doma. Moža so ji odpeljali v koncentracijsko taborišče, sin pa je izginil kar čez noč in sploh ne ve za njega.« Ko so jo peljali nazaj, se jim je iztrgala in vpila ter na vlaku padla v nezavest. Nemški organi je niso hoteli sprejeti, zato so jo zadržali na postaji, kjer je zdravnik ugotovil le »duševno depresijo in veliko živčno razburjenost«. Obe sta bili kljub temu poslani nazaj v Nemčijo.

Politika pritiska na Jude z namenom, da se ti izselijo, je bila vse do leta 1941 del uradne nemške politike »rešavanja judovskega vprašanja«. Zato ni nenavadno, da nezavestne Belle Schnee Nemci niso hoteli sprejeti nazaj. Po nekaterih pričevanjih je Gestapo v začetku vojne iz Avstrije izganjal Jude tako, da jih je enostavno brez dokumentov postavil na mejo z Jugoslavijo. Po dolgem čakanju na nikogaršnjem ozemlju so jih jugoslovanske oblasti sprejele in jih prepustile v oskrbo judovskim organizacijam. Komandir mariborske žandarmerijske čete je npr. še konec januarja 1941 poročal, da nemške oblasti zadnje čase zopet izganjajo večjo skupino Judov v Jugoslavijo. Ker so bile jugoslovanske obmejne straže prešibke, niso mogle preprečiti večino teh ilegalnih prehodov meje.

O tem, kako so pojmovala problematiko judovskih beguncev lokalne oblasti v Sloveniji, dokazuje dopis banske uprave notranjemu ministrstvu z dne 12. novembra 1938, s katerim so zavrnilo 29 prošelj nemških Judov za vize. Gibanje teh Judov naj bi bilo težko nadzirati, še zlasti, če se bodo pravočasno izselili iz države: »Na potnih listih imajo sicer povratno vizo, to pa ravno zato, da dobe vizo našega predstavništva v inozemstvu. Zaznalo pa se je, da morajo ti Židje pred odhodom iz Nemčije podati primerno izjavo, da se ne bodo več vrnil v Nemčijo.« Na koncu pa so v antisemitskem tonu predlagali, naj se zavrnejo prošnje vseh tujih Judov, »ker je bivanje inozemnih Židov zelo nezaželjeno in tudi iz gospodarskih in narodnih ozirrov nepriporočljivo.« Ta sintagma se v dokumentih banske uprave pojavi večkrat.

Nazori o »škodljivosti« tujih državljanov – Judov so bili različni. Še zlasti turistična in gostinska združenja so imela do tega povsem drugačen odnos. Združenje gostinskih ponudnikov na Bledu je decembra 1939 pisalo banovinski upravi, da stroga politika omejevanja vstopa tujih Judov močno škodi turizmu na Bledu. V sezoni 1938 je Bled obiskalo 1.600 gostov iz Madžarske, večinoma Judov, ki so pred anšlusom letovali v Avstriji. V množici Judov, ki skušajo zapustiti Nemčijo in ostale dežele z antisemitskimi ukrepi, blejski gostinci niso videli nevarnosti, ampak predvsem dober posel. Izpostavili so »stotine in tisoče židovskih izseljencev iz Nemčije«, ki so delno obdržali premoženje in imajo dovoljenje za potovanje v Palestino in prekooceanske države. Medtem, ko cele mesece čakajo za vrstni red za ladje, polnijo blagajne slovenskih turistični delavcev. Tega so se zavedali tudi v vladi. Predstavniki uradnega jugoslovanskega turističnega biroja v Budimpešti je ministrstvo trgovine in industrije opozoril, da pri prevozu judovskih emigrantov iz Srednje Evrope dominirajo agencije nevtralnih držav, namesto, da bi svoj lonček pristavile jugoslovanske firme. Vsi poskusi, da bi ublažili ukrepe proti tujim državljanom – Judom, niso prinesli rezultatov. Z razvojem vojne v Evropi je razprava o turistih izgubila svoj smisel. Razkorak med »državno varnostjo« kot izgovorom za restriktivno politiko do Judov – tujcev (turistov in beguncev) ter konkretnimi gospodarskimi interesi turističnih agencij, prevoznih služb, državne železnice itd., ki so zagovarjale tolerantnejši princip, lahko uporabimo kot indikator razpoloženja do Judov znotraj takratne jugoslovanske države.

Kljub temu je po začetku vojne v Evropi število judovskih beguncev neprestano raslo, še zlasti tistih, ki so bili v državi nelegalno. 8. februarja 1940 je ministrstvo za notranje zadeve določilo, da se lahko judovski begunci zadržujejo samo v skupnih bivališčih, razen tistih, ki so imeli dovoljenje za bivanje. Ukaz ministrstva je predvideval, da se bodo begunci vzdrževali sami, kar pa je bil svojevrsten cinizem, saj jim ni bilo dovoljeno delati, prav tako pa so bili ilegalni begunci praviloma brez sredstev. V praksi je to pomenilo, da

je bilo vzdrževanje »skupnih bivališč« prevaljeno na judovske skupnosti in mednarodne judovske organizacije. Še zlasti veliko breme so prenašali hrvaški Judi, ki so vzdrževali več skupnih bivališč, npr. Draganići (500 oseb), Sisak (50 oseb), Kostanjica (150 oseb). Ta oblika »koncentriranja« beguncev je obstajala tudi na ozemlju Dravske banovine. Marca 1940 so se banovinske oblasti odločile, da bodo organizirale »skupno bivališče« za begunce v Leskovcu pri Krškem. Za njih je prevzela skrb zagrebška judovska občina. Novembra 1940 je zagrebška občina poročala jugoslovanski judovski zvezi, da je banska uprava iz Ljubljane preselila »skupno bivališče« iz Brestanice v Leskovec, kjer je za ta namen zakupila dvorec Thurn. Po napadu na Jugoslavijo naj bi bilo v Leskovcu 55 avstrijskih in nemških Judov, ki pa so že konec aprila 1941 zbežali v Ljubljano.

Vsi zajeti judovski begunci niso pristali v zbirnih centrih. Tiste, ki so zajeli neposredno ob prehodu državne meje so lahko enostavno vrnili na drugo stran. Skupina štirih poljskih in madžarskih Judov je tako ponoči 13. februarja 1941 prestopila jugoslovansko mejo. Kmalu so prišli do nekega posestnika, ki jim je priskrbel prevoz z avtom do Štrigove, od koder so nameravali sami nadaljevati pot v Čakovec. Toda v Štrigovi jih je med nakupovanjem v lokalni trgovini presenetila orožniška patrolja. Še istega dne so bili glede na sporazum z obmejnimi organi vrnjeni na Madžarsko. Samo par tednov pred začetkom druge svetovne vojne v Jugoslaviji je podobno usodo doživela tudi skupina petih avstrijskih judovskih beguncev. 12. marca 1941 so ilegalno prečkali jugoslovansko mejo v Prekmurju. Lokalni šofer bi jih nato moral odpeljati na železniško postajo v Radence. Z vlakom naj bi nato odpotovali v Šabac, kjer bi se pridružili več kot tisoč članski skupini judovskih beguncev, ki je hotela odpotovati v Palestino. Velika večina teh beguncev nikoli ni videla Palestine, temveč je po nemški okupaciji Jugoslavije delilo žalostno usodo ostalih žrtev holokavsta. Zgoraj omenjene judovske begunce pa je že 13. marca 1941 na njihovi poti v Radence na Petanjskem mostu preko reke Mure ustavil orožnik, ki je ob pregledu vozila odkril nezaželene ilegalce. Ujete Jude so nato vrnili v Nemčijo, kjer so nekaj mesecev še živeli na Dunaju, nakar so bili s transporti odpeljani v poljska geta, kjer so nato vsi umrli. V redkih primerih so pogumni posamezniki preprečili izročitev ujetih judovskih beguncev nazaj v Nemčijo. Šestnajstim ujetim judovskim dekletom iz Berlina je npr. pomagal sam poveljnik mariborske obmejne policije Uroš Žun in jim je priskrbel ustrezne listine.

Jugoslovanske oblasti so ilegalne judovske begunce vračale tudi z organiziranimi konvoji. 24. marca 1941 so iz Ljubljane predali železniški in obmejni policiji v Mariboru 22 nemških Judov, ki so jih z vlakom odpeljali preko meje, kjer so jih nato prevzeli nemški policisti. Samo trinajst dni kasneje so nemške čete napadle Jugoslavijo. Kot bomo videli v naslednjih poglavjih je začetek druge svetovne vojne na slovenskem sprožil tudi obsežne migracije domačega in tujega judovskega prebivalstva.

IV. Judovske verske občine

V okviru restitucije judovskega premoženja je ravno premoženje nekdanjih judovskih verskih občin ena od najpomembnejših kategorij nekdanjega spornega judovskega premoženja. Zato je posebno poglavje namenjeno zgodovini delovanja judovskih verskih občin na ozemlju sedanje Slovenije.

1. Judovske verske občine v Habsburški monarhiji [Andrej Pančur]

Za časa avstrijskih vladarjev Marije Terezije in Jožefa II. je bila s kodifikacijo judovskega prava v avstrijskih deželah urejeno področje avtonomije judovskih občin. Judovsko občino je tvorilo najmanj 13 Judov moškega spola, starejših od 13 let. V naslednjih desetletjih so dobro organizirane judovske verske občine nastale le v Galiciji, na Moravskem, Češkem, v Trstu, Vorarlbergu in naposled še na Dunaju. Toda na organizacijskem področju judovske občine niso imele nobene enotne oblike, državna oblast celo ni odobrila statute mnogih občin. Čeprav je temeljni državljanski zakon (Staatsgrundgesetz) z dne 21. decembra 1867 judovskim verskim družbam zagotavljal avtonomijo, je bilo vseeno potrebno še zakonsko urediti razmere v judovskih verskih občinah. Pri tem je država hotela vse Jude na območju posamezne verske občine priključiti tej občini, ne glede na občutne razlike med ortodoksnimi in reformističnimi Judi ter med Aškenazi in Sefardi.

Po dveh letih burnih razprav v avstrijskem državnem zboru je bil 21. marca 1890 naposled sankcioniran zakon o ureditvi zunanjih pravnih razmerij judovskih vernikov v avstrijski polovici Habsburške monarhije. Ta razmerja so urejale judovske verske občine, katerih naloga je bila, da primerno skrbi za verske potrebe svojih članov in da v ta namen vzdržuje in razvija potrebno ustanove. Vsaka judovska verska občina je zajemala krajevno omejeno področje, na katerem ne sme obstajati nobena druga judovska verska občina. Vsak Jud je član tiste judovske verske občine, na območju katere ima stalno prebivališče. Pri določitvi območij bodočih judovskih verskih občin je bilo potrebno upoštevati, da se versko občino lahko ustanovi le tam, kjer je na razpolago dovolj denarnih sredstev, potrebnih bogoslužnih ustanov in zavodov, kjer se lahko vzdržuje potrebno versko osebje in se zagotavlja reden verski pouk. Ker je bilo v roku treh let potrebno urediti ozemeljski obseg judovskih verskih občin, je ministrstvo za uk in bogočastje 18. marca 1893 izdalo uredbe za Štajersko, Kranjsko in Koroško, po katerih so s 1. julijem 1893 vsi Judje v teh deželah postali člani judovske verske občine v Gradcu.

Med kranjskimi in koroškimi Judi ta odločitev ni bila sprejeta z odobravanjem. Kranjski Judje so bili namreč pred tem glede vodenja matičnih knjig, sklepanja zakonskih zvez in drugih zakonskih zadev vezani na judovsko versko občino v Trstu. Zato je takratnih dvanajst ljubljanskih Judov še naprej hotelo ostati v sklopu tržaške judovske občine. Toda temu so odločno nasprotovali prav tržaški Judje. Zato so se najprej hoteli povezati s koroškimi Judi in skupaj z njimi ustanoviti versko občino. Ti so že leta 1887 v Celovcu ustanovili judovsko versko društvo, katerega pa je bilo relativno slabo obiskano. Ker se je kmalu izkazalo, da združitev kranjskih in koroških Judov ne bi omogočila življenja sposobne organizacije, so kranjski Judje pristali na pridružitve k graški judovski verski občini, pod katero so spadali vsi štajerski Judje. Nazadnje so morali popustiti tudi koroški Judje.

Avstrijski zakon o judovskih verskih občin iz leta 1890 je predvideval tudi plačevanje verskega davka, iz katerega so judovske verske občine nato financirale svoje delovanje. Zakon ni določal višine verskega davka. Višino davka so določale same verske občine, pri čemer so v statutarjih določilih zamejile najvišjo zgornjo in najnižjo spodnjo mejo. V graški verski občini je tako najnižji prispevek najprej znašal 12 goldinarjev in najvišji prispevek 200 goldinarjev. Ob menjavi valute iz goldinarjev v krone pa so leta 1900 najnižje prispevke zmanjšali na 12 kron oziroma 6 nekdanjih goldinarjev, najvišje pa so zvišali na celo 600 kron oziroma 300 nekdanjih goldinarjev. To niso bili majhni denarni zneski. Ljubljanski Judje so npr. konec 19. stoletja plačevali med 27 in 60 goldinarjev

verskega davka. Zato ne preseneča, da Judje izven občinskih središč niso bili ravno navdušeni nad plačevanjem verskega davka, saj praktično niso imeli nobenih večjih koristi od ustanov, ki so jih financirali.

Tudi na Ogrskem so se že dolgo časa, vse od leta 1792 prizadevali reformirati organiziranost judovskih verskih občin. V tem pogledu je bil na Ogrskem zelo pomemben spor med ortodoksnim in reformističnim judovstvom. Leta 1871 so večinski reformisti ustanovili svojo centralistično organizacijo judovskih občin, manjšinski ortodoksni Judje pa so ustanovili svojo centralno organizacijo. Majhen del Judov je naposled organiziral svoje verske občine. Leta 1900 je bilo na Ogrskem 560 matičnih judovskih občin in 1718 podružničnih občin, na Hrvaškem pa je npr. leta 1913 bilo 25 judovskih občin.

V tem času so v Prekmurju nastale tri judovske verske občine. Prva je nastala v Lendavi, kjer so se Judje najprej začeli bolj množično naseljevati. Prvi verski prostori so bili urejeni v zasebni hiši že v drugi polovici 18. stoletja. Judovska verska skupnost je nastala leta 1837. Versko življenje se je najprej odvijalo v najeti hiši, potem pa so leta 1847 odkupili hišo in jo preuredili v sinagogo. Leta 1850 so začeli voditi matično knjigo, ki pa je bila v času holokavsta leta 1944 na žalost uničena. Ker je verska skupnost v naslednji desetletjih vedno bolj naraščala, so leta 1866 na mestu stare sinagoge začeli graditi novo (80 sedežev za moške in 60 za ženske). Leta 1908 so sinagogo povečali in prenovili. Tega leta so obnovili tudi poslopje šolske stavbe, katera je bila zgrajena že leta 1845. V njej so uredili stanovanje za rabina in dve učilnici. Judovska verska občina je namreč vzdrževala zasebno šolo vse do njene ukinitve leta 1921, ko so judovski šolarji morali začeti obiskovati državne šole. Lendavska judovska občina je vzdrževala lastno pokopališče v Dolgi vasi, kjer so svoje mrtve pokopavali vse od leta 1850. Lendavski Judje so bili tudi člani verskega dobrodelnega društva Hevre kadiš.

Druga pomembna judovska verska občina v Prekmurju je nastala v Murski soboti. Tudi tu so imeli Judje molilnico najprej v zasebni hiši. Prvič je bila omenjena leta 1860. Na mestu stare razpadajoče molilnice na Lendavski ulici so 31. avgusta 1908 svečano blagoslovili novo, veliko večjo sinagogo. Od 19. stoletja je judovska občina tudi v Murski Soboti vzdrževala pokopališče. Judovsko šolo so v tem obdobju organizirali tudi v Murski Soboti.

Tretja judovska verska občina je nekaj časa obstajal v Beltincih. Kot smo videli v zgornjem poglavju Judje v Prekmurju, so bili Beltinci tista prekmurska vas, kjer je v drugi polovici 19. stoletja živela relativno močna judovska skupnost. Okoli leta 1860 so Judje v Beltincih ločili od judovske verske občine v Lendavi in ustanovili svojo lastno versko občino. Takrat so tudi sezidali sinagogo. Toda po letu 1890 je število Judov v Beltincih vedno bolj upadalo, dokler ni po prvi svetovni vojni padlo le na nekaj oseb. Preostali Judje so zopet postali člani judovske verske občine v Lendavi. Zaradi premajhnega števila vernikov in pomanjkanja denarnih sredstev je sinagoga vedno bolj propadala. Zato je občina Beltinci 21. 3. 1938 opozorila okrajno načelstvo v Lendavi, da je »sinagoga v stanju razpadanja«. Zato naj bi okrajno načelstvo na primeren način opozorilo judovsko versko občino v Lendavi, da mora »odstraniti razpadajočo sinagogo iz varnostnih in urbanističnih razlogov.« Kmalu nato so sinagogo podrli.

Tistih nekaj Judov, ki so pred prvo svetovno vojno živeli na tistem delu Goriške in Istre, ki so danes v okviru Slovenije, so spadali pod judovsko versko občino v Gorici (Goriška)

ali Trstu (Istra).

2. Judovske verske občine v jugoslovanski državi [Andrej Pančur]

Po razpadu Habsburške monarhije so bili štajerski in kranjski Judje, ki so po novem živeli na območju jugoslovanske države, z državno mejo ločeni od svojega verskega središča v Gradcu. Zato so se nekateri ljubljanski Judi že od začetka leta 1919 prizadevali za priključitev k najbližji veliki judovski verski občini v novi državi in sicer k zagrebški. S tem je soglašala tako narodna vlada in vsi ljubljanski Judje, ki so se odzvali na anketo ljubljanskega mestnega magistrata. V začetku leta 1921 so bili tako ljubljanski Judje priključeni k judovski verski občini v Zagrebu. Za poverjenika ljubljanske naselbine je bil izbran trgovec Adolf Lorant. Pri njem so morali ljubljanski Judje prijaviti rojstva, poroke in smrti, zagrebška verska občina pa je skrbel za verske funkcije in verski pouk otrok. Po pričevanju ljubljanskega trgovca Karla Bolaffioja s konca leta 1927 pa razmere nikakor niso bile idealne: »Dokler smo spadali pod Gradec (pred vojno) smo imeli za otroke verski pouk, danes nimamo tega. Verski pouk za otroke je potreben in bi bilo tozadevno treba nekaj ukreniti.« Za razliko od ljubljanskih Judov so se štajerski Judje priključili judovski verski občini v Varaždinu. Leta 1928 je bilo v tej občini včlanjeno 38 Judov s Štajerske, k katerim je potrebno prišteti še njihove žene in mladoletne otroke.

Na ozemlju mariborske oblasti so v tem času že obstajale tri judovske verske občine s sedeži v Murski soboti, Lendavi in Čakovcu. Na ozemlju sedanje Republike Slovenije sta bili torej verski občini v Murski soboti in Lendavi, katerih ozemeljski obseg se je ujemal z soboškim in lendavskim srezom. Prva je imela 320 vernikov, druga pa 322 vernikov. Čeprav materialni položaj judovske občine v Murski Soboti pred letom 1928 naj ne bi bil »baš najboljši«, stanje v Murski Soboti v primerjavi z Lendavo vseeno ni bil slabo: »Ne le velikost, oblika in pa estetična zunanost in notranost sinagoge v Murski soboti se ne da skoro niti primerjati z ono v Dolnji Lendavi. Tudi, kar se tiče župnišča, je ono v Murski soboti veliko udobnejše in prostranejše, kot v dolnji Lendavi, kjer stanuje rabin v sorazmerno slabem poslopju bivše izr. verske šole, dočim stanuje kantor v eni zasebni hiši. V Dolnji Lendavi tudi manjka nadkantor, katero mesto je v Murski Soboti zasedeno. Istotako se vršijo obrezovanja po funkcionarjih v Murski soboti za celo Prekmurje.«

Toda s pravnega stališča pristopom štajerskih in kranjskih Judov k judovskima verskima občinama v Zagrebu in Varaždinu ni bil izveden v skladu s takrat še vedno veljavnim avstrijskim zakonom z dne 21. marca 1890. Glede na sedmi paragraf tega zakona bi morala država odobriti vsako spremembo ozemeljska obsega judovskih verskih občin. Judje iz nekdanje Kranjske in Štajerske, ki jih je državna meja ločila od njihovega prejšnjega verskega središča v Gradcu, so se tako sicer pravilno odločili, da ne morejo več pripadati judovski verski občini izven konkretnega državnega ozemlja, vendar bi njihovo priključitev judovskima verskima občinama v Varaždinu in Zagrebu morala pred tem odobriti pristojna državna oblast. Državna oblast je tako novo ureditev samo tolerirala, zakonsko pa je vsa stvar še vedno čakala na primerno ureditev. Predstavniki judovske občine v Murski Soboti so kmalu zaznali priložnost in 27. avgusta 1927 zaprosili velikega župana mariborske oblasti, naj se zavzame za priključitev judovskih vernikov iz mariborske in ljubljanske oblasti k njihovi verski občini.

Toda tej nameri so se ljubljanski in štajerski Judje odločno uprli. V prvi polovici leta 1928 so se tako ljubljanski Judi kot ljubljanski mestni magistrat in veliki župan ljubljanske

oblasti postavili proti pobudi judovske verske občine iz Murske Sobote. Hkrati so se ljubljanski Judje na svojem sestanku 13. maja 1928 nenadoma odločili, da je potrebno urediti neurejene razmere glede rednega verskega pouka njihovih otrok, kar bi bilo po njihovem mnenju veliko lažje in predvsem ceneje storiti v okviru zagrebške judovske verske občine kot pa v okviru soboške. Soboški pobudi so nasprotovali tudi štajerski Judje in judovska verska občina v Varaždinu, judovski verski občini v Lendavi in Čakovcu, ki sta prav tako ležali na ozemlju mariborske oblasti, pa sta se zavzemali, da te Judje preprosto priključijo njima. Pristojni uradnik mariborske oblasti Malešič je ob tem poročal verskemu ministrstvu v Beograd: »Očividno je, da igra pri vsej stvari materialno vprašanje največjo vlogo. Izraelitska verska občina v Murski Soboti bi si rada povečala svoje dohodke z včlanjenjem vseh izraelitov iz Slovenije. Interesenti sami se pa temu protivijo, ker jim članstvo pri verskih občinah v Varaždinu odnosno Zagrebu nalaga manjša bremena in tudi prometnih zvez bolj gravitirajo v Varaždin in Zagreb ko v Mursko soboto, ki leži na periferiji mariborske oblasti.« V tem času materialni položaj judovskih vernikov v Murski soboti resnično ni bil ravno zadovoljiv. Zato naj bi se prav zaradi previsokih verskih davkov soboški Judje potegovali za pritegnitev ostalih Judov s slovenskega ozemlja k njihovi verski občini. S tem bi si olajšali plačevanje davkov.

Želja ljubljanskih Judov, da naj soboške občina odstopi »od nadaljnih poizkusov prisiljene priklopitve«, se ni uresničila. 28. avgusta 1928 je minister za vere izdal naredbo, po kateri lahko od 1. januarja 1929 na ozemlju ljubljanske in mariborske oblasti, z izjemo sreza Čakovec, Dolnja Lendava in Prelog, lahko obstaja samo ena judovska veroizpovedna občina in sicer s sedežem v Murski Soboti. Pripadniki občine v Murski Soboti so bili vsi Judje, ki stanujejo na tem ozemlju. S tem so bili Judje iz nekdanje Štajerske in Koroške postali člani ene od judovskih občin na ozemlju slovenskih oblasti v Mariboru in Ljubljani, kjer je veljala posebna partikularna zakonodaja.

7. novembra 1928 je judovska verska občina iz Murske Sobote prosila velikega župana mariborske oblasti, da naj naroči srezkim poglavarjem mariborske oblasti, naj popišejo Jude na svojem področju. Te podatke so soboški Judje namreč nujno potrebovali, če so hoteli januarja 1929 sklicati občni zbor judovske občine, na katerem bi konstituirali novo judovsko občino Murska Sobota v razširjenem sestavu. Veliki župan je 20. novembra 1928 z okrožnico naročil srezkim poglavarjem in mestnim magistratom, naj želene podatke pošljejo neposredno srezkemu poglavarju v Mursko Soboto, ta pa naj jih posreduje judovski verski občini v Murski Soboti. Vendar judovska verska občina teh podatkov ni dobila tako hitro, kot bi si jih želela. Zato se je konec leta 1928 znova obrnila na velikega župana mariborske oblasti, naj jim priskoči na pomoč.

Medtem ko so se soboški Judje vneto pripravljali na ustanovitev nove judovske verske občine s sedežem v Murski soboti, pa nasprotniki nove občine še niso vrgli puške v koruzo. Kljub jasno izraženemu stališču ministrske uredbe z dne 28. avgusta 1928, da je kranjskih in štajerskih Judov premalo, da bi lahko tvorili samostojno versko občino, so 14. januarja 1929 Judje s stalnim bivališčem v srezih Ptuj, Ormož, Ljutomer, Maribor, Celje in Ljubljana naslovili na velikega župana mariborske oblasti v Mariboru prošnjo za ustanovitev samostojne judovske verske občine s sedežem v Mariboru. Že dva tedna kasneje so to svojo vlogo še dodatno dopolnili. V akcijskem odboru, ki je organiziral pobudo za ustanovitev samostojne judovske verske občine v Mariboru (za sreze Ptuj, Ormož, Ljutomer, Maribor, Celje in Ljubljano) so bili ugledni in premožni člani judovske skupnosti, ki so bili zainteresirani za takšno udejstvovanje (Miroslav Ausch iz Maribora,

Karol Preis iz Maribora, Jakob Mandil iz Maribora, Josip Kudiš iz Maribora, Marko Rosner iz Maribora, Ignac Sonnenschein iz Ptuja, Leo Kudiš iz Celja, Adolf Lorant iz Ljubljane in Feliks Moskovič iz Ljubljane). Že iz prevladujočega položaja mariborskih Judov lahko razberemo, da so imeli prav ti Judje največji interes za ustanavljanje samostojne verske občine. Za svojega predsednika so izbrali bogatega »tovarnarja in veletrgovca« iz Maribora, Josipa Rosenberga. Predvsem močna judovska skupnost v Ljubljani je bila slabo zastopana, saj je bilo med podpisniki samo 9 Judov iz Ljubljane, 15 iz celjskega sreza, iz mariborskega pa celo 29.

Štajerski in ljubljanski Judje so imeli tudi konkretne načrte o delovanju in financiranju bodoče judovske verske občine s sedežem v Mariboru. Nameravali so najeti prostore, v katerih bi izvajali bogoslužje in ustanoviti pogrebno društvo Hevra Kadiš. Potreben denar bi dobili z enkratnim prispevkom vseh prej naštetih Judov. S pobiranjem verskih prispevkov članov judovske občine bi krili različne stvarne izdatke in predvsem plačo za rabina. Rabin bi med drugim urejal matične knjige, zaradi česar bi bilo olajšano poslovanje z državnimi organi. Predvsem pa bi rabin vodil verske obrede. Štajerski Judje so se namreč pritoževali, da sta Varaždin in Murska Sobota preprosto predaleč. Ob sobotah in nedeljah so se verski obredi običajno začeli ob osmi uri zjutraj. Ker pa je bilo vernim Judom ob sobotah in praznikih prepovedano potovati [z vlakom ali avtomobilom], so morali tja odpotovati že dan prej, domov pa se lahko odpravijo šele naslednji dan. Ker so bili ti Judje večinoma trgovci in uslužbenci, si niso mogli privoščiti tako velike izgube delavnega časa, zaradi česar se verskih obredov ponavadi raje sploh niso udeležili. Podobno pomanjkljiv je bil tudi verski pouk njihovih otrok, kateri je potekal le enkrat mesečno. Zato so štajerski Judje predvidevali, da bi njihov bodoči rabin tedensko poučeval verski pouk v vseh srednjih in ljudskih šolah v Mariboru, na Ptuju, v Celju in Ljubljani, kjer so se šolali judovski učenci.

7. februarja 1929 je veliki župan mariborske oblasti o nameri štajerskih in ljubljanskih Judov obvestil tudi velikega župana ljubljanske oblasti, predvsem pa je za mnenje povprašal judovske verske občine v Murski Soboti, Lendavi in Čakovcu. Nova judovska verska občina s središčem v Mariboru bi namreč zajemala ozemlje obeh slovenskih oblasti (mariborske in ljubljanske), razen srezov Murska Sobota, Dolnja Lendava, Čakovec in Prelog. Hkrati je seveda veliki župan mariborske oblasti odločno podprl ta predlog. Nobenih pomislekov proti ustanovitvi judovske verske občine s središčem v Mariboru ni imel tudi veliki župan ljubljanske oblasti. Ker nova judovska občina ne bi pomenila nobene konkurence judovski občini v Čakovcu, tudi tamkajšnji Judje niso nasprotovali njeni ustanovitvi. Lendavski Judje so akcijo štajerskih in ljubljanskih Judov celo iskreno pozdravljali in so jih bili pri tem duševno in materialno podpirati. Šli so celo tako daleč, da so dodali še dva nova argumenta za ustanovitev nove verske občine: »V verskopoličnem oziru /.../ je naša država versko tolerantna in ne dela nobene razlike med svojimi državljani /.../. V zgodovinskem oziru pa govori za to ustanovitev dejstvo da je obstajala v Mariboru v preteklih stoletjih že židovska verska občina.«

Ustanovitvi nove judovske verske občine so tako odločno nasprotovali samo Judje iz Murske Sobote, pod okrilje katerih so štajerski in ljubljanski Judje z novim letom pravkar prišli. Soboški Judje so tako odkrito dvomili, da bi bili štajerski in ljubljanski Judje zmožni finančno vzdrževati rabina, kantorja in druge uradnike, ustrezno opremiti najete prostore za verske obrede in zaradi pomanjkanja rabinov sploh najti primerno versko izobraženega in »patriotično mislečega rabina«. Nasprotno se bo rabin iz Murske Sobote

enkrat tedensko vozil v Maribor in Ljubljano poučevati versko vzgojo, rabin ali občasnó kantor pa bosta tam tudi izvajala verske obrede. Hkrati so soboški Judje očitali štajerskim in ljubljanskim Judom, da jih veliko nima jugoslovanskega državljanstva in zato ne morejo biti člani jugoslovanske judovske verske občine ter da je njihovo »separatistično gibanje« v nasprotju z veljavno zakonodajo.

Pristojno ministrstvo za vero ni ugodilo prošnji štajerskih in ljubljanskih Judov po samostojni občini, temveč je vztrajalo pri prvotnem načrtu. Vse do konca prve jugoslovanske države sta tako na območju Dravske banovine obstajali dve judovski občini in dve sinagogi in sicer v Lendavi in Murski Soboti.

Že takoj po ustanovitvi nove judovske verske občine v Murski Soboti januarja 1929 je judovska občina že sprejela proračun za leto 1929 in začela hitro trošiti večje količine denarja. Nova in večja občinska organizacija je imela namreč tudi večje potrebe in kot smo videli zgoraj tudi smeje načrte za razširitev svoje dejavnosti. S precejšnjo razširitvijo občinskega ozemlja so v okvir občine prišli tudi številni novi davkoplačevalci. Leta 1929 je verski davek plačalo 79 Judov iz Murske Sobote in celo 44 iz drugih krajev (eden iz Središča, 17 iz Maribora, 2 iz Ljutomera, 4 iz Celja, in 20 iz Ljubljane). Čeprav so soboški Judje torej številčno še vedno prevladovali, so se prejemki judovske občine izdatno povečali, zlasti še, ker so bili na novo priključeni Judje v povprečju verjetno veliko bolj premožni od prekmurskih. Zato ni nič čudnega, če so bili Judje izven Murske Sobote občutljivi na vprašanje financiranja občine. Že Karl Bolaffio je tako npr. konec leta 1927 opozarjal ljubljanske oblasti, da je pred priključitvijo ljubljanskih Judov k Murski Soboti potrebno najprej urediti »vprašanje prispevkov in pastorizacije za te prospevke.«

Kot smo videli zgoraj je v naslednjih letih število prekmurskih članov judovske verske občine iz Lendave in tudi iz Murske Sobote vedno bolj upadalo. Nasprotno se je povečevalo število Judov izven Prekmurja. Judje, ki so živeli v dravski banovini izven Prekmurja so bili v povprečju tudi veliko bolj premožni in so zaradi tega v povprečju verjetno tudi plačevali višji verski davek. Zato ne preseneča, če si je vodstvo judovske verske občine v Murski Soboti prizadevalo pridobiti čim bolj natančne podatke o Judih z ozemlja Dravske banovine (z izjemo sreza v Lendavi): »Za razrez Verskega davka so nam potrebne informacije posameznih vernikov, katerih premoženjske razmere nam niso vedno točno poznane.« Zanimala se je seveda samo za polnoletne Jude, večinoma moške, ki bi kot samostojne osebe lahko plačevale verski davek. Zato si je leta 1938 potrebne podatke prizadevala pridobiti tudi v prejšnjih poglavjih omenjenega seznama Judov na ozemlju Dravske banovine iz leta 1938. Uprava Dravske banovine naj bi ji potrebne podatke tudi priskrbela, vendar samo tiste, ki niso bili tajni. Za pridobitev ostalih podatkov pa je judovska verska občina najela mednarodni informacijski zavod Informator – Ljubljana, Viktor Blažič.

Leta 1930 so judovske verske občine v Jugoslaviji končno dobile svojo krovno organizacijo. V avstrijski polovici Habsburške monarhije namreč ni bila med judovskimi verskimi občina vzpostavljena nobena hierarhija, zato tudi ni bilo nobene zveze organizacije judovskih verskih občin. »Zakon o verski zajednici židov v kraljevini Jugoslaviji« iz 24. decembra 1929 pa je predvideval ustanovitev zveze judovskih verskih občin, v katero bi bile včlanjene vse jugoslovanske judovske verske občine, razen ortodoksne. Tako nastala Zveza judovskih veroizpovednih občin je nato v tridesetih letih 20. stoletja igrala pomembno vlogo pri organizaciji življenja judovskih skupnosti v

Jugoslaviji (npr. begunci). Novi zakon ni urejal le delovanje zveze, temveč je ustvaril tudi enotno zakonodajo za delovanje posameznih judovskih verskih občin. Kot samoupravna telesa in pravne osebe so samostojno upravljale svoje versko-upravne, kulturne in dobrodelne ustanove ter v skladu z zakoni in predpisi prosto razpolagale s svojim premoženjem. Vsak neortodoksen Jud na ozemlju posamezne verske občine je moral biti član te verske občine. Potrebna materialna sredstva so verske občine lahko pridobivale iz dohodkov od njihovega premoženja, iz verskih takš in prispevkov, iz prispevkov in daril ter iz dohodkov združbin in fondov, iz morebitnih prispevkov občin in iz stalne državne podpore. Verski davek se ni pobiral le od članov občine, temveč so se prispevki in takse zaračunali tudi na tisto premoženje drugih Judov, katero je ležalo na ozemlju te občine.

V. Judovsko prebivalstvo v gospodarstvu pred drugo svetovno vojno

1. Trgovina in obrt [Andrej Pančur, Damjan Hančič, Renato Podberšič]

Po doseženi emancipaciji judovskega prebivalstva leta 1867 so se Judje začeli naseljevati na Kranjskem in Štajerskem. Priseljeni Judje so v veliki večini ukvarjali s trgovino. Poleg trgovcev so se naseljevali še nekateri obrtniki ter posamezni komercialni in tehnični nameščenci, ki so bili zaposleni v večjih industrijskih podjetjih. Po prvi svetovni vojni se je še bolj povečalo število judovskih nameščencev, ki so bili zaposleni v trgovskih in industrijskih podjetjih ter v hitro rastočem bančnem sektorju. Le redko kateri Judje so bili zaposleni v svobodnih poklicih. Pred drugo svetovno vojno je bila večina stalno naseljenih Judov še vedno zaposlena v gospodarstvu. Glavnina jih je bila še vedno trgovcev. Leta 1940 je bilo npr. od 108 družinskih poglavarjev oziroma samostojnih Judov, ki so živeli v Ljubljani 28 študentov, 22 trgovcev, 10 zasebnikov, 9 trgovskih potnikov, 9 zasebnih nameščencev, 5 industrialcev in obrtnikov, 3 glasbeniki, 3 državni uslužbenci, zdravnik in zobozdravnik ter novinar in profesor. Od tega jih je bilo samo 45 % jugoslovanskih državljanov, še manj pa jih je imelo domovinsko pravico na območju Dravske banovine (19 %). Zlasti veliko tujcev je bilo med študenti (75 %). Vsa trideseta leta 20. stoletja je namreč na ljubljansko univerzo prihajalo študirati veliko tujih Judovskih študentov, predvsem iz Poljske. Ti so zaradi študijskih omejitev v domovini študirali predvsem na medicinski fakulteti. V študijskem letu 1932/1933 je bilo na medicinski fakulteti v Ljubljani skupno vpisanih 218 študentov, od tega kar 61 judovskih študentov iz Poljske. V naslednjih letih se sicer niso nikoli več tako množično vpisovali, kljub temu pa je bilo njihovo število še vedno relativno zelo visoko.

Eden od uveljavljenih ljubljanskih trgovcev je bil Oskar Ebenspanger, ki je trgovino prevzel po svojem očetu Albertu. Ta se je v Ljubljano preselil že leta 1872. Leta 1884 se je v Ljubljani naselil goriški Jud Viktor Bolaffio in tu ustanovil trgovino. S trgovino so se ukvarjali tudi njegovi potomci. Karl Bolaffio in njegova žena Marčela sta tako vse do druge svetovne vojne vodila trgovino z vinom in žganjem. Ob italijanski zasedbi Ljubljane leta 1941 je podjetje imelo samo še štiri zaposlene ter je imelo na razpolago pet vagonov vina. Leta 1889 je v Ljubljani odprl trgovino hrvaški Jud Julij Moises. Po njegovi smrti sta trgovino leta 1900 prevzela njegova sinova Robert in Feliks, ki sta svoj priimek spremenila v Moskovič. Leta 1927 je Robert Moskovič umrl in edini lastnik je ostal Feliks Moskovič. Podjetje Brata Moskovič je bilo še leta 1939 je bilo eno največjih trgovskih podjetij v Sloveniji, ki je grosistično trgovalo z usnjem, strojarskimi maščobami, strojili, ekstrati za strojenje kože in z uvoženimi kožami. Drugo pomembno ljubljansko trgovino sta leta 1897 odprla brata Pavel in Robert Pollak. Pavel je leta 1913 zaradi

poroke s katoličanko Marijo rojeno Ješe tudi sam prestopil v katoliško vero. Ko je njegov brat Robert leta 1915 umrl, je trgovino do leta 1941 vodil samo še Pavel. Od leta 1886 se je s trgovino v Ljubljani ukvarjal tudi Jud Adolf Löwy, ki se je kasneje preimenoval v Loranta. Od leta 1920 je bil lastnik podjetja »Alko«, veletrgovina žganja d. z. o. z., ki se je ukvarjala z izdelovanjem žganja ter drugih alkoholnih pijač, z izdelovanjem sadnih sokov, konzerv in marmelade ter s trgovino s temi izdelki. Pred drugo svetovno vojno sta bila poleg Adolfa, lastnika še njegov sin Oton Lorant in češkoslovaški državljani Gustav Rapper. Leta 1939 je bilo poleg lastnikov zaposlenih še šest ljudi, vrednost podjetniškega kapitala pa je znašala 135.000 dinarjev. Podjetje je bilo leta 1940 preimenovano v »Alko« Adolf Lorant in Ko.

Čim bolj industrializirano je bilo posamezno mesto, kjer je živelo judovsko prebivalstvo, tem manjši pomen so v judovski skupnosti imeli judovski trgovci. V industrijsko močno razvitem Kranju tako ni živel sploh noben judovski trgovec. Tamkajšnji judovski prebivalci so bili v glavnem lastniki in uslužbenci industrijskih podjetij. Tudi v industrijsko močno razvitem Mariboru je bilo le nekaj uveljavljenih domačih in tujih judovskih trgovcev (Oskar Turad, Izidor Ohrenstein, Josip Kudiš). Jugoslovanski državljani Josip Rosenberg, ki je v Maribor prišel iz Hrvaške, je tako imel trgovina s kožami, deželnimi pridelki in paromlin. Leta 1938 je bila npr. višina podjetniškega kapitala 200.000 din, obratnega 750.000 din, stroji so bili vredni 500.000 din in nepremičnine 3.500.000 din. Josip Rosenberg naj bi bil tudi solastnik Sladkogorske tovarne lepenke in papirja in Šentilja.

Veliko večji pomen pa so imeli judovski trgovci v manjših slovenskih mestih in krajih, kjer industrija ni bila tako zelo razvita. Majhno naselbino Ptujskih Judov so tako skoraj povsem obvladali trgovci (Sonnenschein, Rechnitzer, Stern, Nadasy in Marič). Prav tako so trgovci še vedno prevladovali med prekmurskimi Judo. Glede na takratna poročila, naj bi bilo v okraju Murska Sobota od 365 trgovcev 50 Judov. Večjo gospodarsko moč naj bi imeli trije, med bogatejše trgovce so šteli še nadaljnjih 9 judovskih družin. Znani trgovci so bili npr. Arnold Heimer, Samuel Hahn, Koloman Hirschl, nadalje še družine Ebenspanger, Preiss, Kohn, Weiss in Trautmann. V kmečkem prekmurskem okolju so bili znani judovski trgovci za poljedelske pridelke (npr. Bela Berger). Te izdelke so izvažali celo judovski trgovci iz vasi (npr. Samuel Seiss, Ludvik Koblenec). V Lendavi so obvladovali celo večji del mestne in lokalne trgovine.

Precej manj Judov se je preživljalo z obrtništvom. V Ljubljani je tako npr. Josip Filip Goldstein že od leta 1893 vodil optično obrt. Leta 1935 je obrt prevzela njegova hčerka Erna Goldstein, kasneje poročena Pogačnik. V Mariboru je bil Arnošt Kohnstein lastnik Strojarnice usnja in vseh vrst kožnatih in kožuhovinastih predmetov. Pred drugo svetovno vojno je to podjetje tonilo v vedno večjo krizo. Še leta 1932 je bilo npr. višina podjetniškega kapitala 500.000 din, obratnega kapitala 700.000 din, vrednost strojev 100.000 din in vrednost nepremičnin 350.000 din. Leta 1940 pa je bila višina obratnega kapitala samo še 15.000 din in vrednost strojev 25.000 din. Podjetje je bilo nekaj vredno samo še zaradi nepremičnin (250.000 din). Takrat je v podjetju delal samo še lastnik in še to le v poletnih mesecih.

Še hujšo usodo pa so takrat doživela nekatera uveljavljena judovska trgovska podjetja. 5. oktobra 1940 je namreč jugoslovanska vlada izdala dve antisemitski uredbi, ki sta se nanašali na Jude. Z eno uredbo so omejili vpis judovskih učencev na univerze, visoke šole

z veljavnostjo univerz, višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole. Število judovskih učencev na teh šolah naj bi bilo v sorazmerju s številom judovskega prebivalstva v krajih, kjer so bile te šole nastanjene. Ker se je Jugoslavija že nekaj mesecev kasneje znašla v vojni, ta uredba ni imela večjega vpliva. Z nemško, italijansko in madžarsko okupacijo slovenskega ozemlja so namreč tu začeli uveljavljati veliko strožjo antisemitsko zakonodajo teh držav.

Za nekatere judovske podjetnike pa je bila veliko bolj usodna druga uredba, s katero je bila predvidena revizija za grosistična trgovska podjetja, ki so trgovala z živili in so bila v celotni ali samo delni judovski lasti. Judje tako niso smeli več odpirati takšnih podjetij. Judovskim lastnikom že obstoječih trgovskih obratov pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnjo obratovanje ali pa so jim postavili komisarje za vodenje poslov. Ker sta ti dve uredbi predstavljata edino jugoslovansko antisemitsko zakonodajo, sta objavljeni v celoti v Prilogi 5 in 6. V Ljubljana je bila tako obrtna pravica razveljavljena trem judovskim podjetjem oziroma njihovim lastnikom (Ebenspanger Albert in Oskar, Karel Bolaffio in »Alko«).

2. Industrijska podjetja [Andrej Pančur, Mojca Šorn]

Na ozemlju današnje Slovenije (z izjemo Prekmurja) je živelo premalo judovskega prebivalstva, da bi se njihov vpliv posebej izražal v družbi, kulturi, politiki in nenazadnje v gospodarstvu. Do večjega vpliva niso prišli v nobeni trgovski stroki. Pred drugo svetovno vojno se tako noben Jud ni uveljavil v trgovinskih organizacijah, le en sam je bil v tridesetih letih med številnimi člani borznega razsodišča. Judje, ki so prebivali na ozemlju sedanje Republike Sloveniji, so bili lastniki le nekaterih industrijskih in drugih podjetij. Večina jugoslovanskih državljanov je državljanstvo pridobila šele pred kratkim.

Leta 1939 je bil tako solastnik ljubljanskega gradbenega podjetja Inženir Dukič in drug tudi nekdanji avstrijski Jud Evgen Stern, ki mu je leto prej uspelo dobiti jugoslovansko državljanstvo. Poleg njega je bil lastnik podjetja še Slovenec Adolf Leo Dukić. Osnovna glavnicna podjetja je znašala 500.000 din. Dukić je malo pred italijansko okupacijo Ljubljane leta 1941 ustanovil novo gradbeno podjetje Delniška gradbena družba ing. Dukić in drug d. d., katerega kapital je znašal samo 200.000 din. Toda sedaj v upravnem svetu tega podjetja ne najdemo Evgena Sterna, temveč samo Adolfa Lea Dukića in Frana Dukića. V Mariboru je bil nekdanji avstrijski Jud Ivan Reichmann solastnik Prve mariborske tovarne pletenin. Njegov družabnik je bil Mariborčan Franc Gernat. Leta 1940 je bil obratni kapital podjetja vreden 1.500.000 din, zaposlenih je bilo 35 delavcev. Veliko bogatejši je bil Franc Mautner, ki je bil solastnik Mariborske tekstilne tvornice. Solastniki podjetja so bili prav tako češki Judje Fritz, Pavel in Ernst Deutsch. Leta 1940 je kapital podjetja znašal 50 milijonov din. V Mariboru je bil nastanjen tudi premožen judovski lastnik ali solastnik več podjetij Marko Rosner (Jugosvila, d.z o.z, Maribor; Jugotekstil, d.z o.z Maribor; Roteks, d.d. Beograd). Lastnika kranjskega Textilindusa sta bila judovska zakonca Artur in Dora Heller, ki sta bila vse do leta 1940 češkoslovaška državljana. Tega leta je imelo podjetje 291 zaposlenih, podjetniški kapital je bil vreden 150.000 din, stroji 2.762.918 din in nepremičnine 2.584.261 din. V Celju je imel tekstilno tovarno Metka jugoslovanski državljan Henrik Weinberger, ki je iz judovstva prestopil v evangeličansko vero. Osnovna glavnicna njegovega podjetja je leta 1940 znašala 400.000 din, obratni kapital je bil vreden 2 milijona in stroji 4 milijone dinarjev. V Celju sta imela tekstilno tovarno tudi nekdanji poljski Jud Leon Kudiš in njegov sin Beno. Podjetje se je

imenovalo Elka. Krščena judovska zakonca Henrik in Irena Falter v Jurkloštru nista imela samo obsežne veleposesti, temveč tudi tovarno lesnih izdelkov, v Rimskih toplicah pa še Prvo jugoslovansko tvornico za podlatnike in druge lesne izdelke. Leta 1940 je bil podjetniški kapital prvega podjetja 754.643 din in drugega 274.182 din. Obe podjetji sta se takrat nahajali v veliki krizi. Lastnik tekstilne tovarne v Laškem je bil nekdanji češki državljani Hinko Brečka, ki je bil poročen z Judinjo Hermino.

Nekateri judovski lastniki ali solastniki podjetij z ozemlja Dravske banovine so sicer imeli jugoslovansko državljanstvo, vendar pri tem niso prebivali v Sloveniji, temveč v drugih jugoslovanskih krajih. Tako je bil npr. Viljem Goldschmied solastnik tovarne za izdelovanje škroba Dekstrin iz Domžal. Po poreklu je bil avstrijski Jud, ki je živel v Zagrebu, kjer je pred vojno tudi dobil državljanstvo. Drugi solastnik podjetja je bil Slovenec Franjo Medić iz Ljubljane. Osnovna glavica tovarne je bila leta 1940 pol milijona dinarjev, zaposlenih je bilo 21 delavcev. Hrvaški Jud iz Zagreba Artur Silberstein je bil solastnik Tvornice tanina iz Medvod. Družabnika podjetja sta bila še katoliški Hrvat Josip Savić in delniška družba Tvornica tanina Sisak. Osnovna glavica podjetja je bila vredna 240.000 din, vrednost strojev je bila 500.000 din. Judovski lesni trgovec Zlatko Neumann iz Splita je bil od leta 1939 solastnik četrtine parne žage in tovarne sodov Hauke & Stoinigg iz Šoštanj, drugi trije lastniki so bili hrvaški katolik Jakov Culić, šoštanski Nemeč Hubert Hauke in nemški državljani iz Šoštanj Anton Stoinigg. Obrati kapital podjetja je bila takrat vreden 200.000 din, stroji in nepremičnine pa skupaj 290.000 din.

Lastniki ali solastniki podjetij so bili še nekateri tuji Judje, ki so v Dravski banovini sicer prebivali že kar nekaj let, vendar jim še ni uspelo pridobiti jugoslovanskega državljanstva oziroma za njega sploh niso zaprosili. Leta 1928 je tako Slovenec Miloš Hribernik ustanovil tekstilno tovarno v Mostah. Kmalu se mu je pridružil še veletrgovec Josip Kavčič. Leta 1930 sta postavila novo tovarno Šentvidu. Konec leta 1931 so se jima pridružili še predstavniki znane judovske tekstilne dinastije Beer iz Varnsdorfa (Warnsdorf) na Češkem. Konec 30. let je podjetje zaposlovalo že 260 delavcev. Leta 1938 so bili češki Judje (Emil, Otto in Karl Beer) solastniki 50 % podjetja, katerega osnovna glavica je bila vredna 800.000 din, stroji in nepremičnine pa skupaj še 6.500.000 din. Leta 1935 se je Karl Beer za stalno naselil v Ljubljani. Leta 1939 se je družba preimenovala v Hribernik & Comp., od čeških lastnikov pa je ostal samo še Karl Beer, ki je bil solastnik tretjine podjetja. Češki Jud Ernest Siegel je leta 1922 v Ljubljani ustanovil industrijo platnenega in bombažnega blaga Siegel & drug. Leta 1940 sta bila njegova družabnika Ljubljančana Rado Hribar in Herbert Luckmann, sam pa je imel v lasti 15 % podjetja, katerega osnovna glavica je znašala 75.000 din, obratni kapital 2.000.000 din, stroji pa so bili vredni 350.000 din. Češki Jud Rudolf Bock je bil solastnik mariborskega tekstilnega podjetja Bock in Vlahovič. Druga lastnica podjetja je bila katoličanka iz Novega mesta Eli Vlahovič. Podjetje je pred vojno zaposlovalo do 30 ljudi in je imelo za skoraj milijon dinarjev kapitala. Avstrijska Juda Karel in Franc König sta po očetovi smrti 1933 prevzela prvo jugoslovansko tovarno kopit in lesnih izdelkov iz Mestinja. Kasneje je večinski lastnik postala Celjska hranilnica, brata König pa sta bila še vedno lastnika četrtine oziroma petine podjetja. Od izbruha druge svetovne vojne podjetje ni več obratovalo, prej pa je zaposlovalo povprečno od 50 do 60 delavcev.

Kot smo videli že pri zgornjih primerih Emila in Otta Beera, nekateri judovski solastniki podjetij v Dravski banovini tu sploh nikoli niso stalno prebivali. 14,722 % Ceršaske

tovarne lesne snovi in lepenke iz Ceršaka pri Šentilju je tako imel v lasti avstrijski Jud evangeličanske veroizpovedi iz Gradca Viljem Fürth. Pred vojno je osnovna glavnica podjetja znašala 900.000 din, podjetniški kapital je bil vreden 3.300.000 din, stroji in nepremičnine pa so bile dejansko vredne 8.400.000 din. Pred nacističnim preganjanjem v Avstriji se je Viljemu in njegovi družini uspelo zateči v Buenos Aires.

Večji vpliv kot v ostali Sloveniji je judovsko prebivalstvo nedvomno imelo v Prekmurju. Prekmurški Judje so bili v povprečju nedvomno veliko bolj premožni kot ostalo prekmursko prebivalstvo. V nobenem primeru pa prekmurški Judje niso bili del gospodarske elite, ki je takrat obvladovala gospodarsko življenje v Dravski banovini. Prej jih lahko štejemo za tipične predstavnike srednjega meščanskega razreda. Celó premožnejši med njimi niso bili lastniki zelo velikega premoženja. Samuel Eppinger je bil tako lastnik opekarne in parnega mlina v Lendavi. Vrednost obratnega kapitala vloženega v parni mlin je znašala 50.000 din, vrednost strojev in nepremičnin pa 390.000 din. Podjetje je leta 1939 zaposlovalo samo šest delavcev. Še manjši je bil obratni kapital (30.000 din) in vrednost strojev in nepremičnin opekarne (100.000 din). Delavce so najemali po potrebi. Leta 1940 je lastnik umrl in podjetje je prevzela njegova vdova in otroci. Veletrgovec Berger Bela iz Murske Sobote je bil solastnik male opekarne v Puconcih. Glede na število zaposlenih so bila ta podjetja prej obrtniška kot industrijska. Schwarz Rozalija in njena dva sinova Josip in Andrej so bili solastniki podjetja Arnold Schwarz iz Lendave, ki se je ukvarjalo z mlinarstvom in izdelovanjem opeke. Leta 1940 je bila vrednost strojev 400.000 din in vrednost nepremičnin 350.000 din. Poleg lastnikov je bilo zaposlenih še 25 delavcev. Veliko večje podjetje so imeli v lasti Blau Hinko in njegova dva sinova. Bili so solastniki podjetja Blau, Bartoš in drug in Lendave, katerega kapital je bil leta 1940 vreden 750.000 dinarjev. Razen s trgovino se je podjetje ukvarjalo tudi z izdelovanjem pletenin. Svoje obrate so imeli v Karlovcu na Hrvaškem. V Prekmurju so bili gospodarsko dejavni tudi redki tuji Judje. Madžarski državlján Ludvík Rochlitz je bil tako solastnik parnega mlina v Genterovcih, kapital katerega je bil vreden 500.000 din. Največje prekmursko judovsko podjetje pa je bilo nedvomno delniška družba Tovarna dežnikov iz Lendave. Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1906. Njegova delniška glavnica je milijón dinarjev in izdeluje sončnike, dežnike in volnene jopice. Zaposlenih je bilo okoli 90 delavcev in uradnikov.

3. Delniške družbe [Andrej Pančur, Jože Prinčič, Damjan Hančič, Renato Podberšič, Mojca Šorn, Žarko Lazarevič]

Delniška družba Tovarna dežnikov iz Lendave je bila nedvomno v lasti judovskih lastnikov. Toda prav delniška oblika njenega lastništva nam preprečuje ugotoviti povsem natančno lastništvo tega podjetja. Zato je zaradi pomanjkanja podatkov o lastništvu delnic praktično nemogoče natančno ugotoviti lastniško strukturo posameznih delniških podjetij. Lastništvo delnic je bilo velikokrat tako zelo razpršeno, da celo sami upravljavci delniških družb pogosto niso dobro vedeli, kdo vse je lastnik njihovih delnic. Dober primer je Trboveljska premogokopna družba. Na vsakoletnem popisu podjetij, ki jih je izvajala Zbornica za trgovino, obrt in industrijo iz Ljubljane, je njihov uslužbenec na vprašanje o deležu domačega in tujega kapitala prostodušno priznal: »Se ne more točno ugotoviti, koliko delnic je v rokah domačega kapitala.« Delniški kapital družbe je bil vreden 200 milijonov dinarjev in je bil razdeljen na milijón delnic po 200 dinarjev. Delnice so do druge svetovne vojne kotirale na borzah v Ljubljani, Beogradu, Zagrebu, Dunaju, Genfu, Lyonu in Parizu. Delnice so bile na teh borzah v prosti prodaji, zato uprava ni imela

pregleda nad gibanjem delniškega kapitala. Pred vojno je bilo okoli 32 % delniške glavnice v rokah delničarjev iz Jugoslavije, 25 % iz Nemčije (skupaj z Avstrijo), 25 % iz Francije, 2,3% iz Švice, 5% iz drugih držav, za 10 % lastnikov pa državljanstvo ni bilo znano. Delnice so se namreč glasile na prinositeljam in obvezna registracija delnic ni bila potrebna, zato je bil nadzor nad lastništvom delnic omejen in otežen.

Lastniško strukturo delniške družbe bi bilo tako mogoče ugotoviti na podlagi glasovanj na občnih zborih. Vsak lastnik dvajsetih delnic Trboveljske premogokopne družbe je tako npr. imel en glas. Toda v tem primeru ne bi potrebovali samo podatkov o številu glasov posameznih udeležencev občnega zbora, temveč tudi, koga so ti udeleženci zastopali. Zato bi potrebovali tudi podatke, komu so tisti delničarji, ki se niso udeležili občnega zbora, podelili glasovalno pravico v njihovem imenu. Vsi ti podatki pa dandanes ponavadi niso več v celoti dostopni. In tudi, če bi bili, še vedno ne bi razkrili lastnikov tistih delnic, ki se niso udeležili občnih zborov. Zato so še toliko bolj koristni tisti redki podatki o manjših delničarjih, ki so se ohranili in so dostopni. V imeniku zaplemb delničarjev pivovarne Union po drugi svetovni vojni so tako tudi nekatera imena avstrijskih in češkoslovaških državljanov verjetno judovskega izvora. Ti so skupaj posedovali 207 delnic (Adolf Stefan Israel Prager 50, Nelly Sara Marchfeld 50, Grafeneder Franz 25, Ignac Stern 82), kar je predstavljalo 0,09 % vseh delnic (240.000 delnic po 100 din).

V primerjavi s temi skopimi podatki pa so dobro dostopni podatki o članih upravnih svetov in nadzorstva delniških družb ter o njihovih ravnateljih oziroma direktorjih. Člane upravnih svetov so na namreč izvolili na občnem zboru izmed delničarjev. Člani upravnih svetov in nadzorstva torej niso bili nepomembni delničarji, temveč so morali imeti za seboj večino glasovalnih pravic lastnikov delnic, ki so glasovali na občnem zboru. Zato so upravni sveti delniških družb pred drugo svetovno vojno ponavadi odražali pravo lastniško strukturo delnic. Tako je bilo predvsem v manjših delniških podjetjih. Tu je bil ponavadi tudi direktor eden od lastnikov. V zgoraj omenjeni Tovarni dežnikov iz Lendave je bil tako direktor Emil Pollak, v upravnem svetu pa so poleg njega sedeli še Wortman, Benedikt in Neubauer. V nadzorništvu so nadalje sedeli dr. Hajóa, Brünner, dr. Strasser in Stern. Toda ravno ti podatki razkrivajo, da podjetje ni bilo povsem v lasti prekmurskih Judov (Pollak, Wortman, Brünner, Strasser in Stern), temveč je imelo tudi nejudovske lastnike. Podobno je bilo tudi v Mariborski industriji svile. V upravnem svetu te delniške družbe so bili sami tuji državljanji. Med temi petimi upravnimi svetniki, ki so bili po vsej verjetnosti tudi lastniki tega podjetja, se je nahajal tudi slovaški Jud Otto Berger, ki je edini od svetnikov pred drugo svetovno vojno živel v Mariboru. Tu je zaprosil tudi za jugoslovansko državljanstvo. Da je bilo v upravnem svetu te delniške družbe prav pet ljudi, verjetno ni bilo naključje. Delniško družbo je moralo namreč ustanoviti najmanj pet ljudi, obenem pa je moralo biti tudi število delničarjev tolikšno, da so iz svoje sredine lahko sestavili potrebne upravne organe. Tako je tudi delniška družba Avtomontaža iz Ljubljane pred vojno imela samo pet družabnikov. Eden od njih je bil tudi hrvaški Jud iz Čakovca Hinko Graner. Vsi ostali so bili Slovenci ali Hrvati. Delniška glavnica podjetja je znašala dva milijona dinarjev.

Povsem drugače pa je bilo v večjih delniški družbah, kjer se je veliko število lastnikov odražalo tudi v upravnih svetih. Leta 1940 je bilo npr. v upravnem svetu Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode 10 pomembnih poslovnežev, od katerih nobeden ni bil Jud. V upravnem svetu Delniške družbe pivovarne Union je bilo leta 1938 kar 21 upravnih svetnikov. Tudi med njimi ni bilo nobenega Juda. Kot smo videli zgoraj, to še ni

pomeni, da nekateri Judje ne bi bili vsaj manjši lastniki delnic. Podobno je bilo tudi v jugoslovanskih tekstilnih tovarnah Mautner iz Zagreba, ki so imele v Sloveniji v lasti predilnico v Litiji ter tkalnico in tiskarno v Sv. Pavlu pri Preboldu. Leta 1940 ni bilo med enajstimi upravnimi svetniki nobenega Judo. Toda hkrati je bil kot pomemben delničar naveden tudi zagrebški Jud Josip Fischer.

Nekateri Judje (Alfred Rapaport Porada in Emil Freund) so bili zastopani tudi v upravnem svetu Trboveljske premogokopne družbe. Freund je bil namestnik direktorja avstrijske Länderbank iz Dunaja, ki je bila ena od pomembnih lastnic Trboveljske premogokopne družbe. Prav ta primer lepo ilustrira takratno prakso, da so bili v upravnih svetih delniških družb številni predstavniki podjetij ali bank, ki so imele v lasti večje pakete delnic. Ti upravni svetniki so odločali v imenu lastnikov teh delniških paketov in so bili tem lastnikom naposled tudi odgovorni. Pravi lastniki teh delniških paketov niso bili upravni svetniki, temveč gospodarska imetja, ki so jih imenovale. Nekateri od njih so imeli v svoji lasti samo toliko delnic, da so na občnem zboru dobili glasovalno pravico. Ker so bili lastniki delniških paketov pogosto tudi sami delniške družbe, je bila resnična lastniška struktura posameznih delniških paketov pogosto zelo zapletena. Pred vojno je bil tako npr. Ljubljanska kreditna banka več kot 85. % lastnik delnic Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode. To je bila takrat največja slovenska banka s trideset milijoni dinarjev delniške glavnice. Zato ni nič čudnega, če je med upravnimi svetniki sedel tudi njen direktor Hanuš Krofa.

Gola imena takšnih upravnih svetnikov torej niso mogla odražati resnične lastniške strukture delnic, ki so jih ti svetniki predstavljali na občnih zborih in v upravnih svetih. Zlasti še, ker so lahko bili ti posamezniki tudi zamenjani z nejudi. Emil Freund je bil tako kot Jud iz Länderbank odstranjen že leta 1938. Obenem je nacistični režim poddržavil 170.000 delnic komitentov stare Länderbanke iz Dunaja, ki je bila v judovski lasti. S tem se je še povečal delež nemških lastnikov v Trboveljski premogokopni družbi. V času pred, zlasti pa med drugo svetovno vojno, je velik del delnic te družbe, ki je bil v rokah jugoslovanskih državljanov, »odtekel« iz države. Po zlomu Francije je nato vodilna delničarka Banque des Pays de l'Europe - centrala v Parizu, prodala 107.000 delnic Länderbanki na Dunaju, ki je bila v večinski lasti nemške Dresden Bank. Po nemški okupaciji slovenske Štajerske je bila Trboveljska premogokopna družba poddržavljena. Na Nemškem okupacijskem ozemlju je bila ustanovljena nova družba Energieversorgung Südsteiermark A.g., v kateri je bilo 38,7% delnic v rokah Länderbanke na Dunaju. Centrala TPD v Ljubljani in rudnik v Kočevju, ki sta bila na Italijanskem okupacijskem ozemlju, sta prišla pod sekvester. Trboveljska premogokopna družba tako že pred samo nemško zaplembo ni bila v judovski lasti.

V nekaterih primerih je tako zelo varljivo, če o deležu judovskega kapitala v posameznih delniških družbah sklepamo samo na podlagi podatkov o posameznih Judih, ki so bili kdaj v preteklosti člani upravnih svetov in nadzorstev. Člani upravnega odbora in nadzornišva češkega judovskega podjetja Jugočeška so bili npr. slovenski veleposestnik Oton Detela, sekretar industrijske komore iz Beograda Dragan Miličević, minister Stanoje Mihajlović, sodnik Henrik Šteska, angleški bankir Francis Payne Carrington in odvetnik Beno Sabothy iz Kranja. Med njimi je bil samo en Jud in še to le bančni uradnik Otto Hein iz Prage. V glavnem so bili to ugledni možje in priznani strokovnjaki, ki sami niso bili lastniki večjih paketov delnic. Glavna lastnika sta bila verjetno še vedno prvotna češka (judovska) ustanovitelja Storza in Stein, ki sta se v tem času že preselila v Anglijo. Po vojni je bilo

podjetje obravnavano kot angleško. Pred vojno pa je bila osnovna delniška glavnicca tega podjetja 40 milijonov dinarjev.

Identifikacija predvojnega judovskega kapitala je še toliko bolj otežena, ker so judovski lastniki svoje premoženje poskušali prekriti pred nacističnim preganjanjem. Nekaterim je uspelo, drugi pa so ga izgubili v postopkih arianizacije. Leta 1941 so bili tako npr. upravni svetniki Akcijske družbe za kemično industrijo v Ljubljani tuji državljani Heinrich Adam (industrialec iz Berlina, evangeličan nemške narodnosti), Hermann Münch (odvetnik iz Berlina, katolik nemške narodnosti), Julius Kohl (industrialec iz Berlina, evangeličan nemške narodnosti) in Slovenec Vladimir Ravnihar. Člani načelstva so bili prav tako tujci Rudolf Krüger (industrialec iz Berlina, evangeličan nemške narodnosti), Ludw. Heinfeld (industrialec iz Berlina, evangeličan nemške narodnosti) in Felix Engel (industrialec iz Dunaja, katolik nemške narodnosti). Med njimi torej takrat ni bilo nobenega Juda, temveč je bilo podjetje povsem v lasti arijskih nemških državljanov. Toda vse do leta 1937 je bil upravi svetnik tudi berlinski industrialec M. Salomon, kateri bi lahko bil judovskega izvora. Vendar ta podatek še ne pomeni, da je bilo to delniško podjetje pred letom 1937 povsem v judovski lasti. Morebitni judovski član upravnega sveta bi lahko bil v najboljšem primeru samo eden od pomembnejših lastnikov te delniške družbe. Še manj je mogoče na judovsko lastništvo tega podjetja sklepati na podlagi njegove zgodovine. To delniško družbo je namreč kot tovarno za klej že leta 1882 v Ljubljani ustanovil judovski priseljenc Herman Hirsch-Steinberg. Par let kasneje jo je prevzelo domače podjetje Luckmann & Bamberg, leta 1903 pa jo je kupila Aktiengesellschaft für chemische Industrie iz Dunaju. Pred drugo svetovno vojno je bil direktor ljubljanske tovarne za klej prav sin ustanovitelja prvotne tovarne Viljem Steinberg. Še leta 1937 pa je bil direktor Akcijske družbe za kemično industrijo prav ljubljanski Jud Edvard Bader.

Toda v večjih delniških družbah je bil direktor vedno redkeje eden od poglavitnih lastnikov. Zlasti v tako velikih podjetjih kot je bila Trboveljska premogokopna družba direktorji posameznih podjetij niso bili pomembni lastniki teh podjetij. Dolgoletni direktor cementarne v Trbovljah, ki je spadala v okvir Trboveljske premogokopne družbe, je bil namreč prav bivši nemški Jud Sally Wormser. Podravnatelj tehničnega oddelka centrale v Ljubljani je bil nekdanji avstrijski Jud Oskar Hofstätter. Oba sta z leti postala jugoslovanska državljana. Direktor same Trboveljske premogokopne družbe v Ljubljani pa je bil še leta 1937 madžarski Jud Simon Radnai, ki je v Ljubljani živel že od leta 1926. Podobno je bilo tudi v drugih večjih delniških podjetjih. Hrvaški Jud Josip Zwieback je bil dolgoleten poslovodja delniške družbe Jugo-tanin iz Sevnice, kjer si je celo pridobil domovinsko pravico. Jugo-tanin je imel sedež v Zagrebu, v upravnem odboru je sedelo tudi precej jugoslovanskih državljanov iz Zagreba, toda 80,42 % kapitala je prihajalo iz Švice, ostalo pa iz Francije. Kot je kasneje ugotovil nemški okupator, ki je leta 1941 zasegel podjetje, Zwieback ni bil med lastniki podjetja. Delniška glavnicca je drugače znašala sedem milijonov dinarjev.

Zlasti težko je določiti udeležbo judovskih lastnikov v švicarskem kapitalu. Ob nemški okupaciji Maribora leta 1941 je bila 100 % zasežena tudi tekstilna tovarna Zelenka & Co. Ker je bilo podjetje pred vojno v lasti Suitex S. A. Glarus iz nevtralne Švice, je bilo najprej potrebno ugotoviti ali je bilo podjetje sploh upravičeno zaseženo, ali pa ga bo potrebno vrniti njihovim švicarskim lastnikom. Ker pa so sumili, da je resničen lastnik podjetja češki Jud Jurij Pollak, ki je pred nemško okupacijo kot zaupnik švicarskega podjetja živel v Mariboru, so leta 1942 potrdili, da je podjetje zaseženo. Švicarska družba

naj bi namreč le prikrivala resnično lastninsko strukturo, katero naj bi obvladoval preganjani Jud. Toda kljub temu sumu, je moral urad za utrjevanje nemštva v Mariboru vseeno razjasniti resnično lastništvo zaseženega podjetja. V naslednjih letih je tako potekala obsežna preiskava v Švici, katere rezultat je bila ugotovitev, da ne morejo najti dokaza, da je švicarsko podjetje judovska lastnina.

Tik pred razširitvijo vojne na ozemlje Jugoslavije so se namreč nekateri tuji deležniki trudili svoje vložke prenesli v tuje banke ali na »fiktivne« lastnike v tujini, v glavnem v zahodno evropske države in ZDA. Mednje so sodili delničarji Jugočeške iz Kranja. Ko je Nemčija vse bolj pritiskala na Češkoslovaško, je družba Stein & Co. iz Prage polovico svoje delniške glavnice (200 000 delnic) ter velik del dobroimetja (terjatve) prenesla na londonsko družbo Salay Oil Land Ltd, polovico pa na »eno izmed bank« v Beogradu. Drugi tak primer je Mariborska tekstilna tvornica. Deutsch Fritz je septembra 1940 odstopil svoj delež švicarskemu podjetju iz Arlesheima, ki pa je bilo njegovo fiktivno podjetje, saj je bil lastnik vseh njegovih akcij. Pri tej družbi so lastniki uporabili še en »manever«. Premoženje družbe so konec leta 1940 prenesli na novo ustanovljeno delniško družbo Ma-Va, d.d. in njen sedež prenesli v Beograd. Na začetku leta 1941 so knjigovodstvo prenesli v Beograd, prejšnja družba pa je šla v stečaj. Med tem časom pa so špekulirali: enkrat so potreščine in kredit nakupili oziroma najeli v Mariboru, drugič pa v Beogradu. Mautner Franc in brata Deutsch naj bi pred vojno preko Mariborske tekstilne tvornice nakupila tudi delnice podjetij Mava d.d. Beograd, Nepokretnost d.d. Beograd in Varda d.d. Sarajevo ter jih »skrila v razne družbe in bančne hiše«. Omeniti velja še primer Jugotekstila iz Maribora. Eden od solastnikov, češki državljani Viljem Löbel, je konec leta 1939 svoj delež prodal solastniku tovarne Zlatorog, nato pa emigriral v Ameriko.

Kot značilnost poslovanja teh podjetij tik pred okupacijo je treba omeniti še, da so v nekaterih družbah, kot na primer v Jugoslovanskih tekstilnih tvornicah Mautner d.d. Ljubljana, nemški državljani prevzeli upravo podjetij in postali lastniki delnic. V drugih pa so delničarji in člani uprav judovskega porekla pred aprilom 1941 zapustila slovensko ozemlje. Nekateri (Henrik Weinberger) so s seboj odpeljali del blaga. Tako v letih 1941 do 1945 niso imeli neposrednega stika s svojimi podjetji in niso mogli vplivati na njihovo poslovanje.

Povsem natančen judovskega premoženja na ozemlju sedanje Slovenije v 20. stoletju je torej praktično nemogoče narediti. Lastništvo se ni samo stalno spreminjalo, temveč ga je občasno tudi nemogoče povsem natančno popisati. Toda ta resnična pomanjkljivost vsakršne zgodovinske raziskave o judovskem premoženju v nobenem primeru ne ogroža končnega cilja raziskave o premoženjskem in civilno-pravnem položaju Judov z ozemlja današnje Slovenije. Ta pa je evidenca premoženja tistih Judov, ki so v holokavstu umrli skupaj z vsemi družinskimi člani in sorodniki, zaradi česar je njihovo premoženje ostalo brez dedičev in je kot takšno prišlo v državno last. Zaradi tega povsem zadostuje, če samo evidentiramo vse judovske lastnike podjetij in ugotovimo njihovo usodo pred, med in po drugi svetovni vojni. Tako lahko na koncu natančno evidentiramo tiste Judje, ki so umrli brez zakonitih ali oporočnih dedičev. V nadaljnjih poglavjih o usodi judovskega premoženja med in po vojni upoštevalo se zato ne bo upoštevalo le tista podjetja, kjer so bili Judje večinski ali delni lastniki, temveč tudi vsa tista podjetja, v katerih so bili Judje vodstveni kader. Vsa ta podjetja so zbrana v posebni Prilogi.

VI. Judovsko prebivalstvo Slovenije med drugo svetovno vojno

6. aprila 1941 se je z nenapovedanim nemškim, italijanskim in madžarskim napadom na Jugoslavijo v metežu druge svetovne vojne znašla tudi Slovenija. Nemška in italijanska vojska sta do sredine aprila zasedli že vso Dravsko banovino. Nemška vojska je zasedla tudi Prekmurje, ki ga je nato 16. aprila izročila madžarski vojski. 17. aprila 1941 je Jugoslovanska vojska kapitulirala. Ozemlje Slovenije je bilo razdeljeno med tri okupatorje. Nemčiji je pripadala slovenska Štajerska, slovenska Koroška (Mežiška dolina), severni pas Dolenjske in Gorenjska. Italija je dobila večino Dolenjske, Notranjsko in Ljubljano. Madžari so zasedli Prekmurje (razen štirih občin na severozahodu, ki bo bile priključene Nemčiji). Meje med vsemi temi tremi okupacijskimi območji so postale nove državne meje.

1. Judje na Spodnjem Štajerskem in na zasedenem območju Koroške in Kranjske

Na nemškem zasedenem ozemlju je vrhovna poveljstvo nemške vojske najprej uvedlo vojaško upravo, ki je nato obstajala samo do 14. aprila 1941. Nemški okupator je zasedeno slovensko ozemlje razdelil na dve začasni pokrajinski enoti. Spodnja Štajerska (Untersteiermark) je obsegala slovensko Štajersko in severni pas Dolenjske in je imela središče v Mariboru. Druga pokrajinska enota pa je bila zasedeno območje Koroške in Kranjske (Besetzte Gebiete Kärntens und Krains), ki je obsegala Gorenjsko in slovensko Koroško, sedež pa je imela na Bledu. V obeh začasnih pokrajinskih enotah je bila vzpostavljena civilna uprava, za vodji katerih je Hitler imenoval pokrajinske vodje (Gauleiter) in državne namestnike (Reichsstatthalter) sosednjih pokrajinskih uprav. Nemški okupator je predvideval, da je ta civilna uprava le začasna in bo obstajala le do takrat, ko bodo zasedeni pokrajini priključili sosednjima avstrijskima pokrajinama Štajerski in Koroški in s tem k nemškemu rajhu. Pred formalnopravno priključitvijo zasedenih pokrajin k Nemčiji pa je bilo najprej potrebno upravno prilagoditi sosednjih avstrijskih deželah, končati s čiščenjem politično in rasno neustreznih ljudi ter rešiti vprašanje državljanstva prebivalcev zasedenih pokrajin. Toda zaradi zakonsko-tehničnih razlogov in nato zaradi odporne gibanja do priključitve nikoli ni prišlo. Obe začasni pokrajinski enoti sta tako ves čas upravljali vodji civilne uprave, katera sta svoj sedež kasneje prenesla v Gradec in Celovec. Pri tem sta vodji civilne uprave na zasedenem ozemlju postopoma uvajala posamezna področja nemškega prava, do popolnega zlitja v nemški pravni sistem pa nikoli ni prišlo.

1.1. Rasna in politična ocena prebivalstva [Andrej Pančur]

Okupatorjeva prizadevanja za priključitev zasedenih slovenskih ozemelj so bila povsem v znamenju nacistične rasne politike. Nemški okupator je tako v nekaj mesecih spomladi in poleti politično in rasno pregledal ter ocenil skoraj vse prebivalce na okupiranem ozemlju. S političnim ocenjevanjem so hoteli iz prebivalstva izločiti vse »Nemcem sovražne osebe«, z rasnim ocenjevanjem pa so hoteli izločiti vse »rasno neustrezne elemente«. Rasno in politično neustrezne elemente so nameravali v celoti izgnati. S tem bi onemogočili vključitev teh nezaželenih skupin prebivalstva v »nemško ljudsko skupnost«, katera bi naseljevala k nemškemu rajhu priključena slovenska ozemlja. Prvotno je okupator nameraval izgnati od 220.000 do 260.000 prebivalcev. Izgnali naj bi slovensko izobraženstvo, po letu 1914 priseljene Slovence, obmejno prebivalstvo obsoteljskega in obsavskega pasu ter rasno in politično neustrezno ocenjeno prebivalstvo.

Prebivalstvo zasedenih slovenskih ozemelj je bilo tako glede na politične in rasne kriterije razdeljeno na več skupin. Obstajalo je pet političnih ocen in štiri rasne ocene. Četrta rasna skupina (13 % štajerskega in 8 % gorenjskega prebivalstva) in je bila ocenjena za rasno neustrezno in je bila zato avtomatično predvidena za izgon. Največ popisanih prebivalcev je pristalo v tretji skupini (69 % štajerskega in 64 % gorenjskega prebivalstva). Njihova usoda je bila tako odvisna še od dobljene politične ocene. Narodno zavedni Slovenci iz te skupine so bili prav tako predvideni za izgon. Izgnali naj bi celo tiste rasno ustrezne prebivalce, ki so bili politično nezanesljivi. Ker pa nemški okupator teh »dobrih rasnih elementov« ni hotel podariti tujcem, jih je preselil v Nemčijo. Skupaj je nemškemu okupatorju uspelo izgnati približno 60.000 ljudi. Prvotno so jih izganjali v Srbijo (približno 7.500 ljudi) in v Neodvisno državo Hrvaško (približno 10.000), ko pa tu niso več mogli ali hoteli sprejemati, so jih začeli izganjati v Nemčijo (približno 46.000).

1.2. Begunci in izgnanci [Andrej Pančur]

Usoda judovskega prebivalstva na Štajerskem in Gorenjskem je bila neločljivo povezana s temi nemškimi ukrepi. Tako je veliko Slovencev iz nemških okupacijskih območij že prve tedne okupacije zbežalo v druge slovenske kraje, predvsem na območje italijanske okupacije. Vsega skupaj je v Ljubljansko pokrajino pribežalo okoli 21.000 oseb, od tega v Ljubljano okoli 13.000. Skupaj z njimi so bežali tudi nekateri štajerski in gorenjski Judje. Posamezni Judje pred nemškim preganjanjem zbežali celo pred dejanskim prihodom okupatorja v kraj njihovega bivanja. Tako je npr. industrialec Henrik Weinberger že pred nemškim vkorakanjem v Celje aprila 1941 zbežal iz mesta. Drugi so zbežali nekaj dni kasneje, še preden bi jih okupator lahko aretiral. Kranjski judovski tovarnar Artur Heller se je tako 27. aprila 1941 skupaj s svojo družino usedel na vlak in se odpeljal v Ljubljano.

Tisti štajerski in gorenjski Judje, ki jim ni uspelo pravočasno pobegniti, so bili kmalu aretirani. Na Ptujju so tako poleg 35 Slovencev aretirali tudi 3 tamkajšnje Jude (Hinko in Ignac Sonnenschein ter Oskar Marič). Predvsem v nekaterih obmejnih okrajih so takoj po začetku okupacije Slovence kratko malo pognali čez mejo. Tako se je zgodilo tudi nekaterim Judom. 19. aprila 1941 so orožniki najprej na njegovem domu v Loki pri Žusmu aretirali Franca Königa, naslednji dan pa še njegovega brata Karla Königa. Ker sta bila oba premožna zemljiška posestnika in tovarnarja v okupatorjevih očeh nedvomno verna Juda, je bila njuna prisotnost v teh krajih in med tukajšnjim prebivalstvom nezaželena in to v prvi vrsti zaradi rasnih razlogov ter tudi zaradi nevarnosti za njun pobeg. Oblasti so se verjetno bale, da bi brata König v svoji lastni režiji pobegnili iz Spodnje Štajerske, pri čemer bi izgubili vsako sled za njima. Zato so jih raje sami že naslednji dan zvečer izgnali čez mejo na Hrvaško. Kmalu nato so aretirali še njuno mati Elso König. 29. aprila 1941 jo je orožnik pospremil preko meje in ji dal v skladu z navodili jasno vedeti, da je njena prisotnost na Spodnjem Štajerskem nezaželena. Istega dne so izgnali tudi Adolfa Rosenthala iz Rogaške Slatine, ki je bil verjetno judovski turist oziroma beguncev. Veliko bolj tragično je končal mariborski Jud Leopold Barta, ki mu je gestapo preprosto ukazal, da moral v štiriindvajsetih urah zapustiti Štajersko in območje nemške države. 82 letni starec se je v stiski raje odločil narediti samomor. Ker pa mu samomora ni posrečilo narediti, so ga ranjenega pripeljali v mariborsko bolnišnico, v kateri se je nahajal še 11. 6. 1941. Kmalu zatem so ga izgnali na Hrvaško, kjer naj bi 10. oktobra umrl v bolnišnici v Gospiću.

V tem času je nemški okupator že začel množično izganjati neustrezno rasno in politično

ocenjene ljudi, ki jih je po aretaciji zbral v preseljevalnih taboriščih. Na prvem transportu za Srbijo (Arandelovac) 6. junija 1941 je bila tako npr. tudi slovensko-judovska mariborska družina Kos. Oče Hinko je bil Slovenec, mati Jelka je bila Judinja, obe hčerki (Karmen in Ksenija) sta po materi imeli judovsko vero, oba izgnana sinova (Boris in Božidar) pa po očetu katoliško. Na četrtem mariborskem transportu za Srbijo so bile 17. junija 1941 tudi ostarele judovske sorodnice Šarlota, Vilma in Sidonija Rosenberger. Šarlota je bila šibkega zdravja in je nato umrla v izgnanstvu v Kruševcu. Zaradi starosti in pomanjkanja je leta 1943 v izgnanstvu v Srbiji umrla tudi Elizabeta Rosenberger. Na petem mariborskem transportu za Srbijo pa se je 20. junija nahajal Jože Falter. Šele septembra 1941 pa je bila izgnana še znana mariborska judovska družina Kohnstein (Arnošt, Olga, Milica, Pavla, Rudolf in Jeannete). Ti so pristali v hrvaškem Čakovcu, ki je bil okupiran od Madžarov in v katerem so sami imeli tudi sorodstvo. Vsi skupaj so pomrli par let kasneje ob holokavstu nad tamkajšnjimi Judi. V Čakovec je bila izgnana tudi mariborska judovska družina Singer (vdova Marija, njena snaha Erna rojena Kohnstein in njen sin Milan). Tudi oni so umrli v Auschwitzu skupaj z ostalimi Judi iz Čakovca.

Vzporedno z izgonom štajerskega prebivalstva je potekal tudi izgon gorenjskega prebivalstva. Aretirane Slovence in druge za izgon predvidene osebe so zbirali v taborišči v Šentvidu pri Ljubljani. 6. julija 1941 je od tu odpeljal prvi transport za Srbijo s 549 izgnanci (med njimi je bilo tudi 27 Romov). Med njimi je bil tudi avstrijski Jud Rudolf Müntz iz Kranja. Ta je že leta 1938 po priključitvi Avstrije k Nemčiji kot begunec prišel v Kranj. Tu se je kot specialist za tekstilno barvarstvo zaposlil v tekstilni tovarni Franja Sirca. Ob Nemški zasedbi Gorenjske je Sirc pred nevarnostjo nemške aretacije pobegnil v Ljubljano. Nasprotno je Müntz nekaj časa še naivno vztrajal v Kranju, dokler ni bil aretiran in poslan v izgnanstvo, kjer je leta 1943 nato umrl. Med 510 izgnanci drugega transporta iz Gorenjske sta bili tudi dve znani češki judovski družini iz Kranja, ki sta bili obe zaposleni v tovarni Jugočeška: Tu je bil Gustav Fabjan in njegova žena Ana ter obe njegovi mladoletni hčerki Eva in Erika. Poleg njih se je na transportu nahajal še Hinko Singer, njegova žena Karolina in sin Hinko, manjkala pa je njihova hčerka Getruda (Trudl) Singer, ki je verjetno preživela.

Usoda teh Judov v izgnanstvu je bila zelo različna. Na prvi pogled so jo še najbolj odnesli tisti, ki so se znašli na madžarskem okupacijskem področju v Medžimurju in to povrh še med svojimi sorodniki. Vendar so s tem samo za par let ubežali svojemu fizičnemu uničenju. V tem pogledu je bila njihova usoda zelo podobna usodi prekmurskih Judov, ki ji je spodaj posvečeno posebno poglavje. V nasprotju s temi Judi so v takojšnji pekel prišli tisti Judi, ki so bili izgnani na Hrvaško in to ravno v času, ko so Hrvaški Judje pred ustaškim preganjanjem bežali na zahod proti Italiji in s tem tudi proti Ljubljanski pokrajini. Na Hrvaško izgnani Judje so se tako slej kot prej znašli v neusmiljenem kolesju uničevalnega ustaškega režima. Zgoraj omenjeni ptujski Jud Ignac Sonnenschein in njegova družina so tako leta 1942 končali v ustaškem koncentracijskem taborišču Jasenovac. Nasprotno je Hinku Sonnenscheinu in njegovi ženi Elizabeti in hčerkama Frančiški in Veri v begunstvu v Bosanskem Novem ob pomoči gostujoče muslimanske družine Kapetanović uspelo za nekaj časa prikriti svojo identiteto in se izdajati za Slovence. Leta 1942 jim je nato uspelo dobiti dokumente na švicarskem konzulatu v Zagrebu in so odpotovali v Švico. Svojo identiteto so bolj ali manj uspešno prekrivali tudi nekateri v Srbijo izseljeni Judje, čeprav naj bi bila od Nemčije okupirana Srbija že maja 1942 »prosta Judov«. Tej prvotni nemški »končni rešitvi judovskega vprašanja« v Srbiji se je tako izognilo kar nekaj judovskih izgnancev iz Slovenske Štajerske in Gorenjske, ki

so umrli šele kasneje. Neka judovska družina pa se je v času najhujšega nemškega preganjanja uspešno skrivala v Beogradu, nakar jim je uspelo z vlakom preko Ljubljane pobegniti v Gorico.

1.3. Zaplemba gotovine, zlatnine, hranilnih vlog, vrednostnih papirjev, osebnih predmetov in stanovanj [Andrej Pančur]

Slovenski in judovski izgnanci so živeli v težkih materialnih pogojih, saj so morali v domovini pustiti vse svoje premoženje. Celotno begunci so morali za seboj pustiti veliko večino svojega tamkajšnjega premoženja. Ljutomerska Judinja Roza Rosenberg je npr. pred pobegom doma pustila celo 20.000 dinarjev gotovine, katero je nemška varnostna služba kasneje zaplenila. Zato so se nekateri Slovenci s prošnjami obračali na nemške politične komisarje, da naj se jim dovoli s seboj vzeti njihovo premično premoženje (npr. pohištvo). Toda po ukazu šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem, so s seboj lahko vzeli samo ročno prtljago in nič drugega. Tudi izgnanci, ki jih je policija postavila na mejo s Hrvaško, so s seboj lahko vzeli le najnujnejše. Zgoraj omenjena Elsa König je tako npr. s seboj lahko vzela le 300 dinarjev in 10 kilogramov ročne prtljage.

Podobno se je godilo tudi tistim izgnancem, ki so jih na Hrvaško in Srbijo vozili v organiziranih konvojih. Izgnane družine so morale ponavadi v pol ure zapustiti svoje domove, s seboj so lahko vzeli le najnujnejše (obleko, perilo, nekaj hrane), vse drugo pa so morali pustiti v stanovanjih. Policija je stanovanje takoj zaklenila in na vrata nalepila lepak, ki je oznanjal, da je stanovanje zaplenjeno. Tako so orožniki storili tudi s stanovanjem Else König v Loki pri Žusmu 35. Podobno so zaplenili tudi stanovanja judovskih beguncev. V Mariboru so tako zaplenili dve stanovanji Marka Rosnerja in Šarlote Rosner. V Kranju pa so poleg stanovanja izgnanega Rudolfa Mütza in Gustava Fabiana zaplenili še vilo češke judovske družine Guckler. Kasneje so v vseh teh stanovanjih še popisali inventar.

Ob prihodu družin v preseljevalno taborišče jih je nemška policija vzela še tisto, kar so prinesli s seboj. Posebno pozorno so iskali zlatnino in srebrnino, nakit, žepne ure, vrednotne papirje in hranilne knjižice. Pustili so jim le nekaj ročne prtljage do teže 25 kilogramov in denarja do 24 nemških mark na osebo. Natančen obseg tako zaplenjenega premoženja ni znan, vendar je bil pri tako velikem številu ljudi zagotovo zelo obsežen. V nekem poročilu iz 30. maja 1941 se tako omenja 700.000 din v gotovini in 4.000.000 din v hranilnih knjižicah. Preseljevalni štab v meljski vojašnici v Mariboru je samo junija in julija aretiranim zaplenil 42.745 mark in 319.269 dinarjev gotovine, 262 hranilnih knjižic in 210 zlatih predmetov. Še veliko več zlatnine, gotovine, hranilnih knjižic in vrednostnih papirjev pa je bilo zaplenjenih ob samih aretacijah in v kasnejših preiskavah premoženja aretiranih oseb in beguncev.

Nemški okupator je tako zaplenil tudi premoženje pobeglih ali izgnanih Judov. V Mariboru so npr. Leopoldu Bartu zasegli gotovino v vrednosti 310 nemških mark in zlato moško uro z verižico in obeskom. Nekateri Judje so svoje premoženje sicer skrili, vendar pri tem niso bili vedno uspešni. Vilma Rosenberg je tako svojo zlatnino skrila na podstrešju hiše, kjer je imela najemniško stanovanje. Nemška policija je zlatnino našla in tako zasegla dve zlati ženski uri, od katerih je ena imela verižico, nadalje verižico moške ure, ogrlico z obeskom, pet zlatih prstanov, na videz zlato zapestnico, dva zlata medaljona, staro srebrno moško žepno uro ter različne stare kovance. Nemška policija je kot

judovsko premoženje zaplenila tudi 7.000 din gotovine in nekaj zlatnine (prstan z dragim kamnom, prstan z briljanti, par visečih uhanov z briljanti, žensko zlato uro in zlato verižico), katero naj bi avstrijska Judinja Lilli Fuchs/Fux po svojem odhodu iz Dunaja v Pariz leta 1938 pretihotapila v Maribor. Veliko več denarja je okupator seveda zasegel na hranilnih knjižicah. Na hranilni knjižici družine Kohnstein je bila naložena še relativno majhna vsota 4580 dinarjev, precej več denarja pa so imeli v zadolžnicah (28.080 din). Na zaplenjeni hranilni knjižici Sidonije Rosenberger, na katerih je imela za 58.686,75 dinarjev hranilnih vlog, članom družine Rosenberg pa je zasegel sedem vrednostnih papirjev in hranilnih knjižic v skupni vrednosti 303.085 dinarjev. Precej velike vsote denarja je torej nemški okupator zaplenil tudi v obliki različnih vrednostnih papirjev. Rosi Rosenberg je tako zasegel 2 obligaciji in 12 obveznic za plačilo vojne odškodnine v skupni vrednosti 53.000 dinarjev. Še veliko večje premoženja je imel v vrednostnih papirjih bogati mariborski industrialec Marko Rosner. Okupator mu je tako zasegel 38 bianko akceptov v skupni vrednosti 628.400 dinarjev, katere je akceptirala družba Kūhar & Hrovat in zastavno pogodbo s sodnim sklepom, glede na katerega je Markus Rosner za dobavljeno blago tovarni Močilnik in Comp (lastnika Biermann Fritz in Kurt Frank) vpisal dolg na zemljiškoknjižni vložek 434 Koroških vrat v vrednosti 144.000 dinarjev. Te vrednostne papirje je nemška policija zaplenila še skupaj z drugimi vrednostnimi papirji izgnanih Slovencev tekom leta 1941. Šele konec leta 1941 je nato nemški policiji uspelo pregledati zaplenjene vrednostne papirje in iz njih kot posebno skupino izločiti judovske vrednostne papirje.

Nemška policija je o zaseženi gotovini, zlatnini in hranilnih knjižicah poročala finančnemu oddelku oziroma blagajni pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Mariboru, kamor so tudi nakazali zaseženo judovsko premoženje. Finančni oddelek oziroma blagajna je nato zaseženo premoženje (gotovino, zlatnino, hranilne knjižice in vrednostne papirje) vsake posamezne osebe ali pa cele skupine oseb naložil na poseben depozit. Nekatere od teh depozitov so upravljali še vsaj do leta 1944.

1.4. Zaplemba slovenskega in judovskega premoženja [Andrej Pančur]

Na teh primerih se jasno vidi odnos nemškega okupatorja do štajerskih in gorenjskih Judov ter do njihovega zaplenjenega premoženja. Njihovo zaplenjeno premoženje je prav tak kot zaplenjeno premoženje zaprtih in izseljenih Slovencev prevzel Urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Za vsako začasno pokrajinsko enoto je bil ustanovljen en takšen urad, ki je bil neposredno podrejen vodji civilne uprave. Njuna naloga je bila upravljanje zaplenjenega premoženja beguncev in izgnancev. Tega sta razdelila nemškim naseljencev ali pa sta ga dala v začasno upravljanje nemškim (ter rasno in politično ustrezno ocenjenim slovenskim) zaupnikom. Kasneje je ta urad skrbel tudi za samo deportacijo izgnancev.

Nemški okupator na svojem okupacijskem območju v Sloveniji namreč ni izvajal do takrat običajne arianizacije, pri kateri se je lastništvo judovskih podjetij preneslo na »arijske« lastnike. Arianizacija je na slovenskem Štajerskem in Koroškem tako vedno potekala v okviru plenjena premoženja vseh beguncev ter rasno in delno tudi politično neustreznih izgnancev, tako slovenskih kot judovskih.

Vzrok za takšno postopanje je bilo v prvi vrsti zelo majhno število Judov na teh zasedenih ozemljih. V nemškem poročilu o razmerah na Spodnjem Štajerskem z dne 30. maja 1941

se je tako npr. šefu civilne uprave na Spodnjem Štajerskem poročalo, da je »v Dravski banovini živelo le okoli 900 Judov, medtem ko število Judov na samem Spodnjem Štajerskem ne presega 500« posameznikov. Nemškemu okupatorju je bilo tako že od vsega začetka jasno, da na svojih okupacijskih območjih ne bo naletel na veliko judovskega prebivalstva, čeprav je sprva še poskušal iskati Jude (skupaj z ostalimi rasno in politično nezanesljivimi ljudmi) tudi na takšnih položajih, kjer jih nikdar ni bilo, npr. med trafikanti. Kasneje se je izkazalo, da je bilo prisotnega judovskega prebivalstva še veliko manj kot so sprva sploh predvidevali. O opravljenem rasnem pregledu spodnještajerskega prebivalstva je bil poročevalec o rasnih razmerah vidno presenečen: »Presenetljivo je, da so se /.../ pravočasno odselili tudi Judje. Najdemo lahko le še zelo malo judovskih mešancev.« Na Gorenjskem pa je bilo judovskega prebivalstva še veliko manj.

Nemška zasedbena struktura je v največji meri prihajala iz sosednjih avstrijskih dežel, predvsem iz Štajerske in Koroške. Izkušnje z nasiljem nad judovskim prebivalstvom v obeh avstrijskih deželah bi lahko nemški civilni upravi hitro prenesli tudi na zasedena ozemlja. Na avstrijskem Štajerskem in Koroškem so tako takoj po priključitvi Avstrije k Nemčiji judovsko prebivalstvo začeli izseljevati na Dunaj, od koder so jih nato od jeseni 1941 začeli posredno (preko vzhodnoevropskih getov) ali neposredno voziti v koncentracijska taborišča. Zaradi še veliko manjšega števila judovskega prebivalstva na zasedenih področjih Štajerske in Gorenjske je bilo okupatorju v tem času judovsko prebivalstvo najlažje neposredno izseliti na vzhod in to v okviru načrtovanega izseljevanja rasno in politično neustreznega slovenskega prebivalstva.

Postopki proti judovskemu prebivalstvu na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem so bili tako izpeljani v okviru postopkov proti ostalemu prebivalstvu. Na Gorenjskem je šef civilne uprave na podlagi »Odredbe o zaplembi imetja, ki je nevarno ljudstvu in državi« z dne 24. aprila 1941 odredil, da se zapleni vso premoženje in nepremično premoženje, ki je sovražno ljudstvu in državi. 8. maja 1941 je nato izdal novo odredbo, s katero je bolj natančno uredil zaplembo ljudstvu in državi sovražnega premoženja. Na podlagi prvega člena te odredbe se je moralo za vsak primer posebej določiti, katero premoženje je sovražno ljudstvu in državi. To premoženje je bilo predano uradu za utrjevanje nemštva. Podobno je bilo tudi na Štajerskem, kjer je z uredbo z dne 22. aprila 1941 šef civilne uprave kot pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva vso zaplenjeno premoženje predal uradu za utrjevanje nemštva. Ta urad je bil nato tudi pristojen tudi za samo zaplembo premoženja. Z novo uredbo pa je bil nato 23. maja 1941 natančno opisan postopek pri zaplembi ali zasegu premoženja, pristojnosti in naloge upravnika zaseženega premoženja ter kako in v katerih primerih se to premoženje lahko izroči v last drugi osebi. Ko pa je okupator začel z množičnem izseljevanjem spodnještajerskega prebivalstva, je 30. julija 1941 preprosto odredil, da je vso na spodnjem Štajerskem zapuščeno premoženje beguncev in izgnancev zaplenjeno v korist urada za utrjevanje nemštva.

1.5. Zaplemba trgovskih, obrtnih in industrijskih podjetij [Andrej Pančur, Jože Prinčič]

V praksi se je tako vsako judovsko premoženje povsem avtomatično smatralo za premoženje, ki je sovražno ljudstvu in državi in ga je zato potrebno zaseči. Poleg zgoraj omenjene gotovine, zlatnine, vrednostnih papirjev in hranilnih vlog je nemški okupator seveda zasegel tudi vso ostalo judovsko premoženje, katero je bilo veliko bolj vredno kot njihove premoženja. V Kranjski gori so tako npr. fotografu Martinu Sichertmannu zasegli

tudi njegov fotografski salon. Na Štajerskem najdemo na spisku zaseženih trgovskih podjetij trgovino z deželnimi izdelki Oskarja Mariča, trgovino z usnjem Ludvika Sonnenscheina in trgovino z deželnimi izdelki Josipa Rosenberga. Vsi so bili iz Ptuja. Med obrtnimi podjetji najdemo usnjarno judovske družine Kohnstein iz Maribora in mariborsko gostilno Vilme Rosenberger.

Še obsežnejši je spisek zaseženih industrijskih podjetij: tekstilna tovarna Bock & Vlahović iz Maribora, tekstilna tovarna Elka iz Celja, Prva mariborska tovarna pletenin (Erste Marburger Wirkwarenfabrik, Strickerei Reichmann), Prva jugoslovanska tvornica za podplatnike in druge lesne izdelke iz Rimskih toplic (Erste Holzstöckelfabrik G.m.b.H. Romerbad), tekstilna tovarna Jugosvila iz Maribora, Jugotanin iz Sevnice, Jugotextil iz Maribora, Kopitarna-prva jugoslovanska tovarna kopit in drugih lesenih izdelkov iz Mestinj, tekstilna tovarna Metka iz Celja, tekstilna tovarna Rotex iz Maribora, tkalnica in predilnica Doctor & Drug, tekstilna tovarna Zelenka & Co. in Cerkaška tovarna lesne snovi in lepenke (Zierberger Holzstoff und Pappenfabrik, Zierberg bei St. Egidij). V Kranju so zasegli tovarni Tekstilindus in Jugočeško. Prav vsa ta industrijska podjetja so predstavljala glavnino vsega zaplenjenega judovskega premoženja.

Glede na poklicno in družbeno strukturo judovskega prebivalstva na Štajerskem in Kranjskem, po kateri so bili Judje v glavnem mestno prebivalstvo, ki je bilo zaposleno v trgovini, industriji, obrti, storitveni dejavnosti in v svobodnih poklicih, Judje v glavnem niso bili lastniki agrarnih posesti. Ker se seveda pred drugo svetovno vojno ni vodilo nobene posebne evidence o judovskih lastnikih zemljiške posesti, tudi nemški okupator najprej ni imel najmanjšega pojma o takšnih zemljiških posestih. V sklopu plenjenja slovenskih zemljiških posestih pa je navsezadnje nemškemu okupatorju uspelo zapleniti kar nekaj judovskih zemljiških posesti. Že judovski mestni prebivalci so tako imeli nekatera večja zemljišča v mestih in njihovi neposredni okolici. Mariborski Jud Leopold Barta je bil npr. Lastnik 6.400 kvadratnim metrov velikega travnika v mariborskem koroškem predmestju. Še večja posestva pa so nekateri Judje imeli na deželi.

Marca 1943 je nemški okupator na Spodnjem Štajerskem upravljal 2052 različnih zaplenjenih zemljiških posesti, katera so imela skupno površino 23.012,48 hektarjev (11.530,49 hektarjev obdelovalnih površin, 10.601,66 hektarjev gozdov in 880,33 hektarjev vinogradov). Med njimi so bila tudi nekatera posestva petih nekdanjih judovskih lastnikov. Najmanjše je bilo posestvo zagrebškega Juda Antona Kleina. Ta je imel v Tržišču pri Rogaški Slatini samo 3,47 hektarjev veliko posest. Vsa druga judovska zemljiška posestva so bila veliko večja in so sploh spadala med večja zemljiška posestva, ki jih je zaplenil nemški okupator. Beograjski arhitekt Viktor Cais je bil lastnik 188 hektarjev velike posesti Jelše v občini Šmarje pri Jelšah, na katerem je stal dvorec Jelše (Erlachstein). Švicarski Jud Oton Parin je imel v lasti 295 hektarjev veliko posest z graščino Novi klošter v občini Polzela. Avstrijska Juda Franc in Karl König sta imela poleg zgoraj omenjene tovarne kopitarne iz Mestinj v lasti tudi 661 hektarjev veliko posesti v Loki pri Žusmu. 275 hektarjev veliko posest je imela še judovska družina z jugoslovanskim državljanstvom Falter. Največjo zemljiško posest pa je med judovskim prebivalstvom nedvomno imela družina Born (brata Karl in Friderik) iz okolice Tržiča. Ta posest je merila kar 4.894 hektarjev. Zanimivo je, da so družine Falter, Parin in Born že dolgo pred vojno izstopili iz judovske vere.

Arhitekt Viktor Cais posestva Jelše ni kupil le kot poslovno naložbo, temveč je na njem

preživljal tudi poletja. Podobno so imeli drugi jugoslovanski Judje v lasti nekatera manjša zemljišča v počitniških krajih na Bledu, Bohinju, Kranjski gori in okolici: Roza Gabrič rojena Fürst iz Zagreba, Pija Srnka iz Zagreba, Zora Marič iz Zagreba, Miroslav Bruckner/Brunker iz Zagreba ter Sjerka/Ljerka in Johanna Bruckner/Brunker iz Beograda, Jelena (Helena) in Tatiana Gelfenbein ter Anna Schmied iz Beograda, Rudolf in Etelka Rosenberg iz Somborja ter Djordje in Alexandrine Polaković. Lastnica nepremičnine v Studorju pri Bohinju je bila avstrijska Judinja Renee Finzi (Vinzi) (ženska) iz Dunaja. Za veliko ljudi urad za utrjevanje nemštva sploh ni vedel, kje se trenutno nahajajo. Za marsikoga niti ni vedel, kje je stanoval že pred vojno: Milan, Anton in Loti Mayer-Morić rojeni Holz, Konstanca Dušmanć, Fanny Winkelsberg, Max Bertuch, Richard Rubinstein in Karl Schneider. Sljednemu je bila npr. zasežena vila »Marion« v Rečici na Bledu, za katero so ugotovili, da je Schneider pravi lastnik vile, vendar lastninska pravica še ni bila vnesena v zemljiško knjigo. Leon Glavan, Vlado Macelski, Emil Klepata in Milan Glaser iz Zagreba so bili celo sami lastniki hotela Erika v Kranjski gori.

Urad za utrjevanje nemštva je za vsako zaseženo podjetje imenoval upravnika. Glede na tretjo uredbo o utrjevanju nemštva na Spodnjem Štajerskem z dne 23. maja 1941 je že samo imenovanje upravnika pomenilo dejansko zaplembo tega podjetja, zaradi česar v dosti primerih niti niso izdajali posebnih odločb o zaplembi. Takšne odločbe o zaplembi so bile velikokrat zelo pavšalne in so vsebovale le določilo, da se zaseže »vse premičnine in nepremičnine« določene osebe, ne da bi se to konkretno premoženje sploh navajalo. Pristojnosti upravnika so bile precejšnje, vendar pri tem vedno pod skrbnim nadzorstvom urada za utrjevanje nemštva, ki je bil resnični lastnik zaseženega premoženja. Pri izbiri upravnikov so bili pozorni tudi na njihovo raso. Upravniki so tako morali zase in za svojo ženo navesti svoje poreklo glede na nürnberške rasne zakone, torej ali so arijci, ali imajo enega judovskega starega starša (četrt-Jud), ali pa imajo dva judovska stara starša (pol-Jud).

Večino vrednejšega zaseženega premoženja (npr. tovarne in večja zemljiška posestva) je urad za utrjevanje nemštva ves čas vojne obdržal v svoji lasti. Tudi v tem pogledu je potekala arianizacija na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem nekoliko drugače kot npr. v sosedni Avstriji, kjer je veliko zaplenjenega judovskega premoženja dobilo nove »arijske« lastnike. Seveda so se tudi na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem nekateri hoteli okoristiti z zaplenjenim judovskim premoženje. Glede na dobičkonosne izkušnje z arianizacijo so celo nekateri nemški državljani hoteli hitro pristaviti svoj lonček. Karl Fritsche iz Bodenbacha (češko Podmokly) v Sudetih je že 12. maja 1941 povprašal pri političnem komisarju Celje okolica, če bi lahko kupil kakšno tovarno iz živilske panoge, ki bo arianizirana njegovemu judovskemu lastniku. V ta namen je bil takoj pripravljen odšteti 80.000 mark gotovine, hkrati pa je imel zagotovljene tudi odlične bančne garancije za najetje morebitnega kredita. Bil je celo pripravljen, da ga najprej v takšnem podjetju namestijo kot zaupnika. Ker je bila odločitev o bodočem lastniku nekdanjih judovskih podjetjih v veliki meri politična in rasna odločitev, je Karl zase naredil tudi odlično reklamo. Opisal se je kot 43 let starega samskega trgovca, ki izvira iz oficirske družine in je tudi sam rezervni oficir z bojnimi izkušnjami in poleg tega od leta 1930 še član nacistične stranke. Hkrati je zagotavljal, da če bo kupil zeleno podjetje, bo to spremenil v trden okop nemštva na Spodnjem Štajerskem. Njegova prošnja je obležala v predalu. Po eni strani je bilo namreč judovskega premoženja na Spodnjem Štajerskem relativno malo, po drugi strani pa se je skoraj ves čas vojne urad za utrjevanje nemštva trdno oklepal svojih pristojnosti na tem področju.

Tako so bila prodana le redka judovska podjetja. 20. februarja 1942 je npr. celjsko tkalnico Elka kupilo podjetje »Lang u. Lichtenöcker«. Metka Celje je bila leta 1942 prodana Kočevskemu Nemcu in vpisana v trgovinski register z novim imenom: Alois Kresse & Sohn. Podobno usoda je doletela tudi Tekstilno industrijo Laško. Okupator je zaplenili delež Slovenca Franca Urbanca in Juda Hinka Břečka, ki je bil češki državljan. Leta 1943 sta podjetje kupila Hanna Mehlen in dr. Erih Češko, ki je bil lastnik papirnice v Vevčah.

Nekatere družbe je okupacijska oblast združila. Mednje sodi združitev Cinkarne Celje in Metalne Beograd. Ta združitev ni vplivala na njuno proizvodnjo. Hujše pravne, proizvodne in druge posledice so nastale, ko je bila določena družba ukinjena, na njenem mestu pa ustanovljeno novo podjetje. Tak primer je bila tekstilna tovarna Jugočeška iz Kranja. Okupator je podjetje »likvidiral«, njegove stroje, surovine in polizdelke pa je deloma prodal, deloma pa odpeljal v notranjost Reicha. Zemljiško posest je prepisal na novoustanovljeno podjetje Luftfahrgerätewerke, ki se je vselilo v prostore tovarne in začelo povsem novo proizvodnjo.

Nekatera, predvsem manjša podjetja, katerih proizvodnja ni bila več racionalna, ali pa se je ni dalo preusmeriti v drugo proizvodnjo, je urad za utrjevanje nemštva preprosto likvidiral. Takšno usodo so doživela predvsem trgovska in obrtna podjetja, katerih nadaljnja dejavnost v vojnih razmerah ni imela več večjega smisla, npr. trgovski podjetji Oskar Marič in Ludvik Sonnenschein iz Ptuja. Nepremičnine nekaterih podjetij, ki niso več proizvajale, je urad za utrjevanje nemštva izločil v uporabo posameznim občinam in njihovim javnim ustanovam. V tovarniški stavbi nekdanje judovske družine König iz Loke pri Žusmu so bila npr. urejena stanovanja, v stanovanjski hiši je imel svoje urade župan, v zaplenjenih prostorih je imela svoje prostore šola, kapela je bila spremenjena v gasilski dom, v skladišču je bila hala za stroje. Stanovanja in županovi prostori so imeli celo pripadajoče vrtove. Gozdove je uporabljala občina, travnike so prekvalificirali v vaške travnike.

Večina podjetij, ki so predmet naše obravnave, je po zasedbi Slovenskega ozemlja nadaljevala s proizvodnjo in bila na različne načine vključena v vojno gospodarstvo Tretjega Reicha. Čeršaška tovarna je bila ena redkih, za katero so po vojni zapisali, da ni delala za nemško vojno industrijo. V tem pogledu so se podjetja razlikovala le po tem, koliko časa je trajala njihova redna proizvodnja. Tekstilna industrija Laško je na primer delala ves čas vojne. Jugotanim Sevnica je delala do spomladi 1942, ko ji je zmanjkalo surovin. Mautnerjeva tekstilna tovarna v Litiji je prenehala s proizvodnjo oktobra 1944, ko so bile tovarniške naprave poškodovane, stanje prometnic pa tako slabo, da ni omogočalo redne dobave surovin in drugih potrebščin.

Izhodišče gospodarske politike okupacijskih oblasti je bilo čim bolj izkoristiti slovenske naravne, proizvodne in še druge dosegljive vire. Eden od pogojev za tako »izkoriščevalsko« politiko je bilo vzdrževanje tekoče proizvodnje. To pa je predpostavljalo tudi najnujnejše naložbe, zlasti v stroje in naprave. Tudi v nekatera podjetja, ki jim namenjamo pozornost. Po dosegljivih virih v letih 1941 do 1945 ni bilo investicij v Jugotanim Sevnica in Thoma in Co. Maribor. Med drugimi podjetji so bile največje investicije v Trboveljsko premogokopno družbo, ki so skupaj znašale 9,2 milijona din. Največ, to je 4, 6 milijona din je bilo vloženih v jamske zgradbe v Zagorju

in Trbovljah. Sledijo Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, tkalnica Prebold, kjer je bilo investicij za 8,3 milijona din, v glavnem v stroje. Investicije v Tekstilni industriji Laško so dosegle 2,3 milijona din, v Jugosvili Maribor 1,6 milijona din, v Cinkarni in Metalni so v času vojne investirali okoli milijon din. V preostalih podjetjih so bile naložbe manjše. V Roteksu Maribor naj bi po nekaterih podatkih znašale 308.193,70 din in še 8631,80 Reich mark, po drugih pa le 81.449 din. V Mariborski tekstilni tovarni so 108.000 din namenili za nakup čistilne naprave. V Metko Celje so v času okupacije prepeljali del strojev iz predilnice v Vitanju (Vitantex), ki so jo partizani požgali. Na ta način se je vrednost tega podjetja zvišala za skoraj milijon din.

Zaradi negospodarnega ravnanja s proizvodnimi sredstvi, vojaških operacij in še drugih okoliščin, ki spremljajo vojni čas, so izbrana podjetja utrpela precej škode. Tako materialne kot finančne. Ugotavljanje vojne škode, ki so jo prikazovali v predvojnih dinarjih, so spremljale številne težave in nejasnosti. Poleg preohlapno določenih meril za ocenjevanje, ki so se poleg tega od junija 1945 do oktobra 1946 še večkrat spremenila, je bilo med večjimi problemi vprašanje, kam naj se šteje ugotovljena vojna škoda in z njo povezane terjatve. Ali k nacionaliziranem premoženju ali naj se »prepusti« predvojnim lastnikom podjetji.

Škoda, ki so jo prijavila posamezna podjetja, je bila precejšnja, precej večja od naložb. Škodo preko 100 milijonov din sta prijavili dve podjetji. Mariborska tekstilna tvornica je prijavila 94,8 milijona din materialne škode, ki je bila v precejšni meri posledica zavezniškega bombardiranja, ter 40 milijonov din izgubljenega dobička. Jugočeška Kranj je vojno škodo ocenila na 122,3 milijona din. Znatno škodo je prijavila tudi Predilnica litija, ki je spadala k Jugoslovanskim tekstilnim tvornicam Mautner; njena materialna ali, kot so jo takrat imenovali, stvarna škoda je znašala 24 milijonov din, izgubljeni dobiček pa 51 milijonov din. Škoda v drugih podjetjih je bila naslednja:

- Trboveljska premogokopna družba: skupna škoda 65,2 milijona din.
- Roteks Maribor: stvarna škoda 39,2 milijona din, izgubljeni dobiček 10,8 milijona din.
- Thoma & Co. Maribor: stvarna škoda 5,2 milijona, izgubljeni dobiček 24 milijonov din; obrat v Mlinski ulici so letalske bombe leta 1944 popolnoma porušile.
- Jugo-tanin Sevnica: vrednost strojev, ki jih je okupator leta 1944 odpeljal v Avstrijo, ter še druga materialna škoda je bila ocenjena na 20,2 milijona din, izguba dobička pa je znašala 6 milijonov din.
- Jugotekstil Maribor: stvarna vojna škoda 17,2 milijona din, izgubljeni dobiček 9,4 milijona din.
- Jugosvila Maribor: stvarna škoda 15,1 milijona din, izgubljeni dobiček 6,6 milijona din.

Za preostala podjetja v dokumentarnem gradivu nismo našli prijav vojne škode. Pri nekaterih je morala biti visoka. To velja zlasti za podjetje Elka Celje, saj so bili v času vojne njeni stroji odpeljani, v poslopje tovarne pa se je vselilo novo »konfekcijsko« podjetje Hildo.

1.6. Državljanstvo in rasna zakonodaja [Andrej Pančur]

Kljub temu, da je nemški okupator pri zaplembah judovskega premoženja uporabljal enak postopek kot pri zaplembah premoženja ostalih Slovencev, pa je ob zaplembah judovskega premoženja vedno še skrbno poudaril judovstvo nekdanjih lastnikov. Če je bila torej usoda Slovencev in njihovega premoženja odvisna od tega, kako jih je nemški okupator rasno in politično ocenil, kakšen odnos so sami imeli do zasedbenih oblasti in

kje so ob okupaciji živeli, je bilo judovsko prebivalstvo vedno in brezpogojno obsojeno na preganjanje. Sprva so jih sicer preganjali skupaj s politično in rasno zapostavljenem delom slovenskega prebivalstva, toda že kmalu so bili tudi v tem pogledu postavljeni povsem izven človeške družbe.

Usoda judovskega in dela slovenskega prebivalstva je bila nekaj časa tesno povezana z vprašanjem državljanstva nekdanjih jugoslovanskih državljanov na zasedem območju Spodnje Štajerske in Gorenjske. Nemški okupator na teh ozemljih ni uvedel politične strankarske organizacije v obliki nacistične stranke NSDAP, temveč so za Spodnjo Štajersko ustanovili Štajersko domovinsko zvezo, za Gorenjsko in slovensko Koroško pa Koroško ljudsko zvezo. V te organizaciji se je včlanilo tako domače nemško prebivalstvo kot večji del slovenskega prebivalstva, ki je imel ustrezno rasno in politično oceno. Domači Nemci so večinoma dobili stalno (rdečo) člansko izkaznico, Slovenci pa samo začasno (zeleno) člansko izkaznico. Slednji bi namreč morali svojo predanost nemškemu rajhu šele dokazati, preden bi lahko dobili stalno člansko izkaznico. Na to članstvo v obeh organizacijah je bilo vezana ureditev državljanstva in s tem tudi življenjska usoda več sto tisoč ljudi.

Nemški ministrski svet za državno obrambo je tako 14. oktobra 1941 izdal uredbo z veljavnostjo zakona, s katero je uredil vprašanje državljanstva na zasedenih slovenskih ozemljih. Nekdanji jugoslovanski državljani in osebe nemške narodnosti brez državljanstva so bili pri tem razvrščeni v tri kategorije:

-Nemško državljanstvo bi z 14. aprilom 1941 dobili nekdanji jugoslovanski državljani nemške narodnosti in osebe nemške narodnosti brez državljanstva, ki so imeli prebivališče na zasedenem ozemlju.

-Nemško državljanstvo na preklic bi z 14. aprilom 1941 pridobile osebe nemške ali tej sorodne krvi, če bi jih spoznali za domovini zveste prebivalce Spodnje Štajerske, Koroške in Gorenjske. Te osebe bi nato lahko najkasneje v desetih letih postali pravi nemški državljani.

-Zaščitenci (Schützangehörige) nemške države bi postali vsi ostali nekdanji jugoslovanski državljani s bivališčem na zasedenih ozemljih, ki ne bi uspeli dobiti stalnega ali začasnega nemškega državljanstva.

Ker do načrtovane priključitve k nemškemu rajhu ni prišlo, so dolgo odlašali tudi z implementacijo tega zakona. Šele potem, ko je februarja 1942 padla odločitev, da zasedenih ozemelj ne priključijo nemškemu rajhu, je bilo dokončno urejeno tudi vprašanje državljanstva. 16. marca 1942 je bila tako še enkrat izdana uredba z dne 14. oktobra 1941 o pridobitvi državljanstva na zasedenih ozemljih Spodnje Štajerske, slovenske Koroške in Gorenjske, hkrati pa je izšla še uredba, ki je natančno določala, kdo je upravičen do stalnega ali začasnega nemškega državljanstva. Stalni člani Štajerske domovinske zveze so tako dobili nemško državljanstvo, začasni člani pa nemško državljanstvo na preklic. Vsi tisti, ki niso bili sprejeti v Štajersko domovinsko zvezo so bili tako imenovani zaščitenci. Zaščitenci so bili tudi tisti, ki so jim odvzeli državljanstvo na preklic. V tujino preseljene ali izseljene osebe so izgubile status zaščitenca. Glede na štetje prebivalstva na Spodnjem Štajerskem 29. novembra 1942 je 5 % prebivalstva imelo nemško državljanstvo, 78,3 % prebivalstva pa nemško državljanstvo na preklic. Zaščitencev je bilo za 15,5 % celotnega spodnještajerskega prebivalstva (z izjemo obsoteljskega in obsavskega pasu), ki je takrat štelo 531.619 oseb. Ostali so bili tujci (5536 oseb) ali apatridi (956 oseb). Z novimi uredbami bi nemški okupator moral še določiti natančne

kriterije za pridobitev stalnega ali začasnega nemškega državljanstva prebivalcev za prebivalce Gorenjske in slovenske Koroške, vendar mu tega vse do konca vojne nikoli ni spelo storiti. Na Gorenjskem torej nikoli ni prišlo do jasne delitve prebivalstva na različne skupine.

V tem času na Spodnjem Štajerskem in na Gorenjskem skoraj ni bilo več judovskega prebivalstva. Glede na nemški popis prebivalstva sta na Spodnjem Štajerskem konec novembra 1942 bivali samo še dve veri Judinji in sicer ena v Celju in druga v Mariboru. Obe sta po vsej verjetnosti živeli v mešanem zakonu z verjetno nemškim »arijcem«, saj bo ju drugače že zdavnaj izselili ali poslali v koncentracijsko taborišče. Preostali Judje seveda niso mogli dobiti nemškega državljanstva, tudi če so bili nemške narodnosti. Nemške narodnosti praviloma niso priznavali tudi judovskim mešancem prve stopnje (dva stara starša sta Juda), čeprav so se ti prej opredeljevali za Nemce. Ta status bi teoretično lahko dobili le v izjemnem primeru (aktivni udeleženci nemškega boja proti slovenstvu). Nekoliko lažje bi to državljanstvo izjemoma priznali judovskim mešancem druge stopnje (eden od starih staršev je bil Jud). Vso ostalo judovsko prebivalstvo z nekdanjim jugoslovanskim državljanstvom pa je po tem takem dobilo status zaščitencev.

Med zaščitenci se je v glavnem znašlo tisto slovensko prebivalstvo, ki je bilo leta 1941 predvideno za izselitev. Pri določitvi njihovega pravnega položaja si je nemški okupator nato prizadeval delati čim večjo razliko med njimi in nemškimi državljani. Zaščitenci so lahko npr. dedovali zemljiško posest samo v primeru, če so bili edini neposredni zakoniti dediči. Če pa je bil poleg zaščitenca neposredni dedič tudi (začasni ali stalni) nemški državljan, so favorizirali slednjega. Ovirali so jih tudi pri izvrševanju obrti. Zaščitenci tako niso mogli na novo odpreti obrtne dejavnosti. Prav tako je bilo zaželeno, da se v primeru krčenja nepotrebnih obrtnih, najprej zaprejo nepotrebne obrti zaščitencev.

Rasni zakoni pa so v primeru zaščitencev najbolj prišli do izraza pri sklepanju porok. Na podlagi uredbe o sklenitvi zakonske zveze z dne 16. junija 194 je šef civilne uprave na spodnjem Štajerskem nameraval začasno (do sklenitve zakona o osebnem stanju) usmerjati sklepanje zakonskih zvez v skladu z vidiki narodnostne in rasne politike. Brez problemov sta se lahko z dovoljenjem župana poročili samo osebi z stalnim ali začasnim članstvom v Štajerski domovinski zvezi. V primerih, ko sta se hotela poročiti osebi, od katerih vsaj ena ni imela stalne ali začasne članske izkaznice, je o njuni prošnji odločal pooblaščenec za rasna vprašanja pri šefu civilne uprave na Spodnjem Štajerskem, ki je zaročenca presojal z rasnega in narodnostno političnega vidika. Prošnji je moral biti priložen rojstni in krstni list, potrdilo o bivališču, potrdilo o začasnem ali stalnem članstvu pri Štajerski domovinski zvezi, izjavo, da se zaročenca na Spodnjo Štajersko nista preselila po 1. 1. 1914, izjavo o svojem nemškem ali sorodnem krvnem izvoru in izjavo, da nista duševno bolna.

V sklopu uredb o ureditvi državljanstva je bil sprejeta tudi uredba z dne 25. marca 1942, ki je na novo urejala sklepanje zakonskih zvez za zaščitence in hkrati med drugim uvajala tudi nürnberške rasne zakone. Toda bolj natančna navodila k tej uredbi je vodja civilne uprave sporočil posebej, brez objave v uradnem listu. Tako so bile prepovedane poroke strankarskih, vojaških in upravnih vodij z državljani na preklic. Prav tako so bile prepovedane poroke med državljani in zaščitenci. Dovoljene pa so bile poroke med zaščitenci, vendar le po predhodnem dovoljenju. 5. decembra 1942 so nato prepovedali celo zunajzakonske spolne odnose med zaščitenci in nemškimi državljani.

Skupaj s temi uredbami so bili na Spodnjem Štajerskem tako šele konec marca 1942 uveljavljeni nürnberški rasni zakoni, ki so po letu 1935 usodno zaznamovali usodo Judov v nemškemu rajhu. Od 1. aprila 1942 so tako tudi na Spodnjem Štajerskem veljal zakon o zaščiti nemške krvi in nemške časti z dne 15. 9. 1935, zakon o državljanih nemškega rajha z dne 15. 9. 1935 in zakon o dokazovanju nemškega krvnega izvora, skupaj z vsemi njihovimi izvršnimi uredbami. Zakon o zaščiti nemške krvi in nemške časti je prepovedoval sklepanje zakonov med Judi in »državljani nemške in sorodne krvi« ter zunajzakonske spolne odnose med njimi. Kasneje se je še določilo, da se lahko Judje prve stopnje le izjemoma poročijo z Judi druge stopnje ali z »arijci«. Judje druge stopnje se tudi niso smeli poročati med seboj, zaradi česar bi se v naslednjih generacijah zlili z »nemškim ljudstvom«. Z zakonom o državljanih nemškega rajha je bilo določeno, da so lahko le državljani »nemške ali sorodne krvi« državljani nemškega rajha. S tem zakonom so Judje postali državljani drugega reda. Z naslednjimi uredbami so nato judovsko prebivalstvo vedno bolj izključevali in ga postopoma oropali vseh pravic. Z enajsto uredbo z dne 25. novembra 1941 so tako Judje, ki so bili izseljeni v tujino, izgubili svojo že tako malo vredno državljanstvo, z izgubo državljanstva pa so bili oropani še vse svoje lastnine.

Po sprejetju nürnberških rasnih zakonov je morebitno preostalo judovsko prebivalstvo imelo status zaščitencev, kateri pa je bil v primerjavi s slovenskimi zaščitenci še dodatno omejen z vsemi mogočimi uredbami nürnberških rasnih zakonov. Šele 25. aprila 1943 je bilo nato judovsko prebivalstvo z dvanajsto uredbo o državljanih nemškega rajha izločeno iz skupine zaščitencev. Po tej uredbi tako zaščitenci kot Judje niso mogli biti nemški državljani, vendar Judje in cigani tudi niso mogli biti zaščitenci.

Na Spodnjem Štajerskem je bil torej pravni položaj judovskega prebivalstva med drugo svetovno vojno vedno razpet med odnosom okupatorja do rasno in politično zapostavljenih Slovencev na eni strani in posebnim rasističnim odnosom do judovskega prebivalstva na drugi strani. V kakšne zadrege je ob tem prihajala nemška civilna uprava lepo ilustrira četrta uredba o utrjevanju nemštva na Spodnjem Štajerskem, s katero je šef civilne uprave 7. marca 1943 jasno poudaril, da se je prejšnja uredba z dne 23. maja 1941, s katero je bil natančno določena zaplemba in upravljanje zaplenjenega premoženja, nanaša tudi na lastnino Judov (v kolikor nimajo tujega državljanstva).

V primerjavi s Štajersko nemška civilna uprava na Gorenjskem v tem času ne le, da ni uspela urediti vprašanje državljanstva nekdanjih jugoslovanskih državljanov na okupiranem ozemlju, temveč tudi ni uvedla posebnih nürnberških rasnih zakonov za judovsko prebivalstvo na svojem ozemlju. Vse kaže, da je imela preveč drugih problemov, da bi se ukvarjala še z judovskim prebivalstvom, ki ga tu po pobegih in izgonih v prvih mesecih vojne praktično več ni bilo. Podobno je bilo tudi na Štajerskem, kjer je bilo ob izselitvi lokalnega judovskega prebivalstva »reševanje judovskega vprašanja« vedno potisnjeno v ozadje »reševanja slovenskega vprašanja«. Spodnja Štajerska in Gorenjska sta bili namreč ena prvih evropskih dežel, za katere lahko rečemo, da sta bili med drugo svetovno vojno »očiščeni judovskega prebivalstva«. Zato se je med leti 1942 in 1945 zgodovina judovskega prebivalstva na ozemlju današnje Slovenije odvijala samo še na italijanskem in madžarskem okupacijskem območju.

2. Judje v Ljubljanski pokrajini

2.1. Pokrajinska uprava [Mojca Šorn, Andrej Pančur]

Po okupaciji in razdelitvi Slovenije v prvi polovici aprila 1941, je del Slovenije z Ljubljano pripadel Italiji. Vojaška uprava je bila v tem delu razmeroma zelo kratka. Mussolini kot vrhovni poveljnik italijanskih oboroženih sil je namreč že nekaj dni po okupaciji (18. aprila 1941) upravo zasedenega slovenskega ozemlja zaupal t. i. civilnemu komisarju Emiliju Grazioliju, iz zasedenega ozemlja (Dolenjske, Notranjske in mesta Ljubljane) pa izoblikoval pokrajinsko upravno enoto. Poimenoval jo je Ljubljanska pokrajina (Provincia di Lubiana). Ljubljana je postala glavni sedež okupatorjeve oblasti v pokrajini. V veljavi je ostala jugoslovanska civilna, trgovska in kazenska zakonodaja, v kolikor niso bile v nasprotju s posebnimi določbami, ki so jih izdale italijanske oblasti.

Italijanski okupator je Ljubljansko pokrajino 3. maja 1941 z ukazom kralja in cesarja Viktorja Emanuela III. priključil h Kraljevini Italiji. Ukaz je med drugim tudi pooblastil italijansko vlado, da objavi ustavo in druge zakone Kraljevine Italije za ozemlje Ljubljanske pokrajine in da izda predpise, ki so potrebni za njihovo primerjavo s tamkaj veljavno zakonodajo. Po dolgotrajni obravnavi v italijanskem senatu sta Mussolini in kralj šele 27. aprila 1943 podpisala kraljevi ukaz o ustanovitvi Ljubljanske pokrajine, s čimer je ta ukaz dobil veljavnost zakona. 26. decembra 1941 so bili z dekretom za Ljubljansko pokrajino razglašeni osnovni zakoni Kraljevine Italije. Ker ti časovno omejeni zakoni v dveh letih in pol niso bili povzdignjeni v zakon, so prenehali veljati. Nikoli niso izšli kraljevi ukazi, ki bi natančneje urejali položaj Ljubljanske pokrajine, med drugim tudi državljanstvo. Prebivalci Ljubljanske pokrajine so bili tako imenovani »nekdanji jugoslovanski državljani« oziroma »italijanski državljani po aneksiji«.

Italijanski civilni komisar Grazioli, ki se je preimenoval v visokega komisarja, je postopoma uvajal fašistični red. Na fašistični korporacijski sistem je preusmeril vse organizacije. Dotedanjo upravno-politično razdelitev je italijanski okupator pustil skoraj nedotaknjeno. Visoki komisar je v upravnem aparatu, za katerega je bila določena dvojezičnost, obdržal vse oddelke bivše kraljevske banske uprave in večino njihovih načelnikov. V vseh osmih oddelkih so za izvajanje pravnih predpisov v italijanskem duhu skrbeli novo imenovani italijanski »strokovnjaki«. V novih uradih, ki so se oblikovali zaradi vojnih razmer in fašističnega družbenega sistema, pa so kot vodje nastopali samo Italijani. Izključno italijanski je bil tudi kabinet visokega komisarja. Ob boku je Grazioliju stal sosvet ali konzulta kot posvetovalni organ. Sebi v pomoč ga je visoki komisar sestavil iz 14 slovenskih gospodarskih, političnih in kulturnih veljakov. Sosvet je deloval do novembra 1941. Spomladi 1943 je bil obnovljen, vendar le formalno, saj se dejansko ni sestel niti enkrat.

Kmalu po italijanski kapitulaciji, dne 10. septembra 1943, je nemški okupator ustanovil operacijsko cono »Jadransko primorje« (Adriatisches Küstenland), ki je bila sestavljena iz Furlanije, Gorice, Trsta, Reke, Kvarnerja in Ljubljanske pokrajine. Na tem območju je imel vrhovno oblast najprej »poveljnik nemške vojske v Sloveniji«, komandant okrepljene 71. pehotne divizije generalmajor Wilhelm Raapke, ki je 10. septembra 1943 Slovence z razglasom obvestil o zlomu Italije in o tem, da je Hitler Sloveniji namenil »svoje varstvo«. Sprva je ukazal, da morajo v veljavi ostati vsi dotedanji ukrepi oziroma prepovedi.

Za vrhovnega komisarja cone »Jadransko primorje« je Hitler imenoval dr. Friedricha Rainerja. Ta si je svoj urad z več kot 10 oddelki za posamezne upravne zadeve uredil v

Trstu in upravo prevzel 1. oktobra 1943. Z izjemo vojaške, je imel celokupno državno oblast na operacijskem področju »Jadransko primorje« v svojih rokah. V pokrajinah so dotedanji upravni organi, t. i. prefektore (z novo postavljenimi italijanskimi prefekti), delovali dalje. Nekoliko drugače je bilo v Ljubljani, kjer je 20. septembra 1943 dr. Rainer izdal odredbo o izvajanju javne uprave v Ljubljanski pokrajini in na čelo pokrajinske uprave postavil dotedanjega župana glavnega mesta, Leva Rupnika. Rupnik ni nosil naziva prefekt, temveč predsednik ali prezident. 22. septembra 1943 je Rainerjev zastopnik dr. Ferdinand Wolsegger v ljubljanski vladni palači Leva Rupnika namestil za šefa pokrajinske uprave. Prezidentu Rupniku, ki je bil slovenske narodnosti, in prefektom, ki so bili italijanske, je Rainer ob bok postavil t. i. nemške svetovalce. Njihova naloga je bila koordinirati

poslovanje celotne civilne javne oblasti z navodili vrhovnega komisarja Rainerja.

Pokrajinska uprava, na čelu katere je bil prezident Rupnik, je bila v strukturnem pogledu nadaljevanje predvojne banske uprave. Urad pokrajinske uprave je obdržal predvojne oddelke, tem pa je dodal še tri nove. Izven omenjenih oddelkov sta bila Urad za obnovo v vojni porušeni domov oziroma Urad za delovno službo in obnovo. Pokrajinska uprava števila institucij ni bistveno povečala, saj je odpravila nekaj tistih uradov, ki jih je vzpostavil italijanski okupator, npr. Urad za kolonizacijo in Urad za vojno proizvodnjo. Iz časa italijanske okupacije je ohranila nekaj zavodov, med drugim tudi Zavod za upravljanje imovine, zaplenjene upornikom.

Na nivoju vrhovnega komisarja in nemških svetovalcev je bil uraden jezik nemški, v prefekturah italijanski, v pokrajinski upravi v Ljubljanski pokrajini pa slovenski. Pri tem je vrhovni komisar zahteval, da morajo biti v Ljubljanski pokrajini vse uradne table oziroma označbe, štampiljke in uradne tiskovine dvojezične, nemško-slovenske. Pod nemško okupacijo je Rupnikova pokrajinska uprava v določeni meri odstranila sledove italijanske okupacije pokrajine in poudarjala njen slovenski značaj. Kljub temu je šlo za okrnjeno pokrajinsko avtonomijo v sklopu nemške nacistične oblasti, saj so bili tako šef pokrajinske uprave kot tudi vsi uradi odvisni od nemških svetovalcev.

2.2. Poganjanje judovskega prebivalstva [Marko Zajc, Andrej Pančur, Andrej Studen, Zdenko Čepič, Damjan Hančič, Renato Podberšič]

Pred italijansko zasedbo Ljubljanske pokrajine je velika večina tamkajšnjih Judov živela v Ljubljani. Poleg stalno naseljenega judovskega prebivalstva so se v Ljubljani krajši ali daljši čas zadrževali tudi judovski begunci. Večina tujih državljanov, predvsem beguncev, je zapustila Ljubljano že v mesecih pred okupacijo, nekaj pa šele v prvih dneh okupacije. Podatki o točnem številu Judov ob nastopu italijanske okupacije niso znani. V Ljubljani je zanesljivo ostala večina stare judovske naselbine. Tiste judovski begunci, ki so odšli naprej proti Italiji, so bili kmalu zamenjani z novimi. Junija 1941 naj bi tako v ljubljanski pokrajini prebivalo samo 18 judovskih družin s 45 družinskimi člani. Poleg njih pa je bilo takrat v Ljubljani še 108 judovskih beguncev, ki so do maja 1941 iz Leskovca pri Krškem pribežali v Ljubljano in so bili nastanjeni v Cukrarni. Po uradnih statističnih podatkih je bilo ob italijanskem popisu prebivalstva Ljubljanske pokrajine 31. julija 1941 od skupno 339.751 prešteti prebivalcev 139 oseb z judovsko veroizpovedjo.

Po napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941 se je položaj Judom v Jugoslaviji drastično poslabšal. Na Hrvaškem so se začeli protijudovski ukrepi takoj po vzpostavitvi Neodvisne

države Hrvaške. Poleg ropanj, uničevanj in zažiganj, je bilo med Judi vse več smrtnih žrtev. Vse to pa je bil samo uvod v sistematični genocid, ki je sledil v naslednjih mesecih in letih. Edino rešitev je predstavljal beg. Z Rimsko pogodbo o razmejitvi med NDH in Italijo, podpisanem maja 1941, je bilo dogovorjeno, da bo obalno območje NDH, ki ga ni anektirala Italija, skupaj s širokim zaledjem razdeljen v dve coni. Cona ob morju je bila imenovana demilitarizirana cona (kasneje imenovana Druga cona), v kateri ustaška oblast po avgustu 1941 ni smela imeti vojaških baz in objektov, niti svojih policijskih sil. Vključevala je Gorski Kotar, celotno Liko, del Hercegovine in jadransko obalo z otoki v okviru NDH. Preostali del do demarkacijske linije med nemško in italijansko vojsko je bil imenovan Tretja cona. Tudi na tem obrnočju je bila ustaška oblast do neke mere omejena. Že poleti 1941 je postalo jasno, da judovskim beguncem pod italijansko okupacijo ne preti smrt. Za Jude v osrednji Hrvaški je bila najlažje dosegljiva tako imenovana Druga italijanska okupacijska cona (cona B), ki formalno ni bila izven meja NDH, zato za potovanje ni bilo treba imeti potnega lista, ampak samo prepustnico, ki se jo je dalo lažje ponarediti.

Pomemben cilj hrvaških Judov na begu pred holokavstom je bila Ljubljanska pokrajina. Tukaj so se počutili varnejše, saj je bila tretja cona še vedno formalno del NDH. S tem je slovensko ozemlje doživelo val judovskih beguncev s Hrvaške. Nekateri so prihajali z dovoljenji, še več pa jih je poskušalo priti v Ljubljansko pokrajino ilegalno. Italijanske oblasti, ki so v Drugi coni tolerirale judovske begunce, so jih imele v Ljubljanski pokrajini in sami Italiji za nezaželene. O bežanju v Slovenijo pričajo tudi ustaški dokumenti v Hrvaškem državnem arhivu. Kotarska oblast v Iloku je npr. 8. januarja 1942 pisala Ravnateljstvu ustaškega redarstva, da so zadnje dneve opazna izginotja lokalnih Judov, in to izključno mladih, ki najverjetneje bežijo v Ljubljansko pokrajino. Italijanske oblasti so judovske begunce brez vize na meji vračali nazaj. To se je zgodilo januarja 1942 desetim judom, ki so poskušali iz Bubnjarcev ilegalno vstopiti v Belo krajino.

Judovski begunci niso bežali proti Italiji, ker jih tam ne bi preganjali, temveč preprosto zato, ker se jim na italijanskem ozemlju (še ni) bilo potrebno bati za življenje. Italijanski fašizem namreč ni bil imun pred preganjanjem Judov. V tridesetih letih 20. stoletja se je fašistični rasizem (med drugim zlasti proti Slovanom) vedno bolj sprevračal še v antisemitizem. Produkt te radikalizacije so bili protijudovski rasni zakoni iz leta 1938. Vsi judovski učenci in učitelji so morali zapustiti javne šole, Judje so se lahko poročali le med seboj, nič več niso smeli služiti v vojski, vrgli so jih iz državnih služb, prepovedano jim je bilo posedovati več kot 50 hektarjev velike zemljiške posesti, niso več smeli voditi večjih podjetij in podobno. V naslednjih letih so bili sprejeti še vedno novi in novi protijudovski zakoni in uredbe, s katerimi so judom praktično prepovedali skoraj vse mogoče. Tako je bilo italijansko judovsko prebivalstvo gospodarsko uničeno in družbeno izolirano.

S pomočjo protijudovske zakonodaje se je fašistična Italija med leti 1938 in 1943 hotela znebiti vseh Judov. Leta 1938 je tako prepovedala prihod vseh tujih Judov, ki bi se želeli naseliti v Italiji, avgusta 1939 Judje iz Srednje Evrope niso mogli več dobiti začasnega prebivališča v Italiji, od maja 1940 pa uradno celo niso mogli več dobiti tranzitnega dovoljenja. Ko je 10. junija 1940 tudi Italija vstopila v drugo svetovno vojno, je vse tuje Jude, ki so prebivali na njenem ozemlju, začela internirati v mesteca in vasi ter v internacijska taborišča. Tu naj bi ostali do konca vojne, ko bi jih bilo spet mogoče izgnati iz italijanskega ozemlja. Nič bolje se ni godilo nekaterim Judom z italijanskim

državljanstvom. Vsi Judje, ki so se po letu 1919 naselili v Italiji, so tako leta 1938 izgubili italijansko državljanstvo in so morali zapustiti Italijo. Fašistična Italija si je tudi ves čas prizadevala, da bi čim več italijanskih Judov zapustilo državo. Naposled so internirali tudi nekatere Jude z italijanskim državljanstvom.

V praksi je bila stopnja italijanskega protijudovskega nasilja v primerjavi z nacistično Nemčijo med leti 1938 in 1943 izredno majhna, vendar to še ne pomeni, da rasne zakonodaje niso izvajali. Klub temu je v tem času judovsko prebivalstvo lahko na italijanskem ozemlju veliko lažje preživelo kot npr. v sosednjem nemškem rajhu in sosednjih balkanskih ozemljih. Za relativno bolj ugoden položaj Judov v Italiji in na italijanskih okupiranih območjih je bila odgovorna mešanica različnih vzrokov, od nepripravljenosti fašistične Italije na izvedbo holokavsta, do nemško-italijanskega rivalstva in antagonizma, ki se je tekom vojne vedno bolj krepil, korupcije in podkupljivosti pristojnih italijanskih organov ter nenazadnje sočutja in poguma posameznikov.

Nič čudnega torej, če je veliko hrvaških Judov tudi preko Ljubljanske pokrajine bežalo proti relativno varni Italiji. Problematika tajnih kanalov za pomoč Judom, ki so bežali iz NDH in področij z nemškim vplivom preko Ljubljane, je izredno kompleksna in je na tem mestu ni mogoče podrobno obdelati. Za to bi bila potrebna posebna študija. Vpleteni so bili tako ljubljanski kot zagrebški Judi, judovske organizacije (predvsem italijanski DELASEM in ameriški JOINT), italijanske oblasti v Ljubljanski pokrajini, cerkvene oblasti, različne obveščevalne službe in celo gestapo. Zgodovinar Klaus Voigt, ki je raziskoval judovske begunce v Italiji je nekaj pozornosti namenil tudi Ljubljanski pokrajini in Hrvaški. Po njegovih ugotovitvah je bilo v prvih mesecih po okupaciji v Ljubljanski pokrajini manj beguncev kot v reški provinci. Do konca maja so jih našteali 88, do konca junija 124 in do konca avgusta čez 400. Judovski begunci pa niso prišli v Ljubljano samo iz Hrvaške, ampak tudi iz predelov Slovenije, ki so jih zasedli Nemci. Med njih je spadalo tudi 55 Judov iz Leskovca, ki so se naselili v ljubljanski Cukrarni. Tam so dobivali pomoč rdečega križa, dokler ni skrb prevzela organizacija DELASEM. Še proti koncu avgusta 1941 je bila večina judovskih beguncev v Ljubljani iz Avstrije in Nemčije, nekaj pa je bilo tudi beguncev iz Poljske in bivše Čehoslovaške. Hrvaški Judi so bili takrat še v manjšini, šele kasneje se je to razmerje obrnilo. Koliko je bilo teh beguncev, ni mogoče natančno ugotoviti. Visoki komisar je julija 1943 pisal notranjemu ministrstvu v Rim o skupnem številu od 1400 do 1500. Voigt predvideva, da je bil največji val jeseni 1941 in v zgodnjem poletju 1942, ko so bile v NDH masovne aretacije Judov. Večina beguncev so italijanske oblasti internirale v Italijo, v Ljubljanski provinci naj bi jih ostalo le okoli 100.

Glavni skrbnik, organizator in zaupnik organizacije DELASEM v Ljubljani je bil judovski vinski trgovec Evgen Bolaffio (rojen 1888). Informacije o njegovem delovanju izhajajo iz dosjeja, ki se nahaja v arhivu Ministrstva za notranje zadeve. Povojne oblasti so namreč sumile, da ima Bolaffio zaradi medvojne dejavnosti stike z angleško obveščevalno službo. V zapisniku njegovega zaslišanja najdemo pomembne podatke o judovskih beguncih v Ljubljani. Bolaffio je trdil, da je preko DELASEMA v Italijo spravil veliko Judov. Najprej se je angažiral na primeru Judov iz Leskovca pri Krškem. Po njegovih trditvah naj bi bilo tam kar 120 odraslih in 30 otrok. Namestili so jih v Cukrarno, vzdrževali pa so jih ljubljanski Judi. Ti se zaradi bližine nemške meje niso počutili varno. Bolaffio je odšel k visokemu komisarju Grazioliju in ga vprašal, kaj naj naredi z njimi. Grazioli je svetoval

naj se obrne na judovsko organizacijo v Ženevi. Naročil mu je, naj naredi seznam judovskih beguncev, sam pa se bo potrudil, da jih spravi v Italijo daleč od nemške meje. V tem času je začel sodelovati z DELASEM-om.

Prva naloga, ki jo je izvedel Bolaffio kot »varuh« Judov v pokrajini, je bila reševanje okoli 50 judovskih otrok, ki so »obtičali« na Hrvaškem. Gre za znano in večkrat obdelano zgodbo o otrokih, ki so kasneje postali znani kot judovski otroci iz Vile Emme v Nonatoli. V ustaških dokumentih je ohranjeno dovoljenje z dne 4. julija 1941, da lahko 46 mladoletnih judovskih beguncev s skrbniki zapusti NDH. Otroci so prispeli v Ljubljano, kjer jim je Bolaffio uredil bivališče v lovskem dvorcu Lesno brdo. Grazioli je Bolaffiu zatrdil, da je nad temi otroki osebno prevzel patronat. Otroci so ostali v Lesnem brdu do julija 1942, ko so jih preselili v Vilo Emmo v Nonantoli pri Modeni zaradi bližnjih spopadov med partizani in Italijani. Po kapitulaciji Italije pa so zbežali v Švico.

Bolaffio je povojnim zasliševalcem zatrdil, da so Italijani julija 1941 internirali vse judovske begunce (okoli 200 oseb) v Italijo. Takoj za to skupino so se pojavile hrvaške skupine. Tudi glede teh je šel Bolaffio k Grazioliju, DELASEM pa je uredil, da jih niso vrnil na Hrvaško, »kakor je dejal Grazioli, temveč v Italijo. Za to skupino so začele prihajati še druge. Italijani so izdali nalog, da se prvi Židi, ki pridejo na italj. mejo zavrnejo takoj na Hrvatsko ali pa postrelijo. Eno skupino so Hrvati tudi pobili.«

Bolaffio je moral povojnim zasliševalcem predvsem odgovarjati v kakšnih stikih je bil s sumljivimi osebami. Še zlasti jih je zanimal tajnik zagrebške judovske verske občine Aleksander Klein, ki naj bi imel zveze z angleškimi obveščevalci. Na vprašanje, kakšne zveze je imel Klein z Vatikanom, je Bolaffio odgovoril, da je leta 1942, »ko je bila prva hajka na židovske emigrante v Ljubljani«, sam odšel k škofu Rožmanu »s prošnjo, da intervenira pri Vatikanu, da se ta skupina 250 Židov pošlje iz Ljubljane v Italijo, a ne na Hrvaško. Škof je ustregel moji prošnji. 3 mesece kasneje je bila zopet hajka proti Židom,« tokrat pa je šel do škofa ljubljanski Jud Oton Lorant. Škof ni interveniral, pač pa je poslal brzojavko v Vatikan. Brzojavka je dosegla svoj namen, saj je Vatikan posredoval pri italijanskem notranjem ministrstvu in do izгона beguncev nazaj v NDH ni prišlo.

V skladu s svojo rasno zakonodajo je italijanski okupator tako kmalu začel judovske begunce in druge Jude s tujim državljanstvom iz Ljubljanske pokrajine internirati v Italijo. Poleg tega je visoki komisar konec oktobra 1941 zaradi širjenja oboroženega partizanskega upora med drugimi policijskimi ukrepi odredil tudi internacijo ali izgon vseh Judov in državljanov sovražnih držav. Iz Ljubljane sta novembra 1941 odpeljala dva velika transporta ljubljanskih judovskih beguncev, prvi 8. novembra v internacijsko taborišče Ferramonte di Tarsia in drugi 25. novembra v Alessandrio. Novembra 1941 je kvestura ukazala tudi nekaterim ljubljanskim Judov z domovinsko pravico v Ljubljani, da naj v določenem roku skupaj s svojimi družinami zapustijo mesto in se preselijo v Italijo. Zato so ljubljanski občani Karl in Evgen Bolaffio, Adolf in Oton Lorant, Feliks Moskovič in Viljem Steinberg zaprosili občino, če lahko posreduje pri visokemu komisarju, da jim dovoli ostati v mestu. Vse kaže, da so ti ljubljanski Judje, ki niso bili begunci, nato lahko ostali v mestu, saj nekatere od njih zasledimo v Ljubljani še do leta 1944. Zaradi hude bolezni Erike Alles je lahko začasno v mestu ostala tudi celotna avstrijska judovska družina Alles. Kasneje so bili izseljeni v severno Italijo, kjer je njen oče Percy Rudolf Alles 20. avgusta 1942 umrl v Trevisu. Italijanski okupator je kmalu začel v Italijo konfinirati tudi nekatere ljubljanske Jude z domovinsko pravico v Ljubljani. Adolf Lorant

je bil poslan v konfinacijo v Vicenzo, od koder se je po kapitulaciji Italije vrnil v Ljubljano, potem pa so ga Nemci odpeljali v Buchenwald, kjer je umrl. Italijanski okupator je v italijanska taborišča seveda poslal tudi tiste ljubljanske Jude, ki so sodelovali z Osvobodilno fronto. Spomladi 1943 so bili tako aretirani Feliks Moskovič ter njegova hči Vera in sin Julij. Ob italijanski kapitulaciji 10. septembra 1943 se je v Ljubljani nahajalo samo še zelo malo tujih Judov in nekaj Judov z bivšim jugoslovanskim državljanstvom ter večina pokristjanjenih Judov in oseb iz mešanih zakonov.

Po nemški okupaciji osrednje in severne Italije je tam pod nemškim pokroviteljstvom nastala marionetna fašistična Repubblica Sociale Italiana, katera se je izkazala za voljnega sodelavca pri nemški izvedbi holokavsta nad Judi v Italiji. Brezpravni italijanski Judje, ki so do sedaj lahko obdržali večji del svojega premoženja in se jim ni bilo potrebno bati, da bodo pristali v nemških uničevalnih taboriščih, so bili sedaj izpostavljeni pravemu lovu na njihova premoženja in življenja. Sprva so aretacije izvajali same zasedbene nemške sile, že konec leta 1943 pa se je med njimi in pripadniki fašistične republike razvila prava delitev dela. Fašistični varnostni organi so izsledili Jude, jih ob občasni pomoči nemških sil aretirali in internirali v taborišča, kjer so jih predali Nemcem, ki so jih odpeljali v koncentracijska taborišča. Premoženje in posest aretiranih Judov je zaplenila fašistična država, iz zaplenjenega premoženja so nato delno financirali tudi nemške zasedbene sile. Skupaj je bilo tako aretiranih med 7700 in 7900 Judov, od katerih so se le redko kateri vrnil domov (približno 820). V holokavstu je bilo tako umorjenih približno 20 % italijanskih Judov. Preživeli so tisti, ki jim je uspelo pobegniti na zavezniško stran fronte v južni Italiji ali v nevtraln Švico (npr. Artur Kohn, Oton Lorant z družino). Drugim se je ob pomoči drugih ljudi uspelo potuhniti ali pa so preprosto odšli k italijanskim partizanom.

Nekoliko drugačna situacija je bila v operacijski coni Jadransko primorje, kjer so nemške okupacijske sile vodile tako vojaško kot civilno upravo (s pomočjo lokalnih kolaborantov). Nemški okupator tamkajšnjih Judov ni samo aretirati in jih vozil v smrt v koncentracijska taborišča, temveč je v korist nemškega rajha tudi natančno popisal in zaplenil vso njihovo premoženje. Ta žalostna usoda je doletela tudi številni judovski skupnosti v Trstu in Gorici.

Zaradi zelo majhnega števila preostalih Judov v Ljubljanski pokrajini in delne avtonomije te pokrajine v okviru operacijske cone Jadransko primorje, nemški okupator tukaj ni izvajal sistematičnih akcij proti lokalnemu judovskemu prebivalstvu. V Ljubljanski pokrajini ves čas italijanske okupacije celo niso veljali nobeni rasni zakoni, saj italijanski okupator za to ozemlje ni razglasil veljavnost svojih rasnih zakonov. V veljavi so bile le nekateri protijudovski predpisi, ki so oteževali življenje tukajšnjim Judom. 7. maja 1942 je bilo tako npr. osebam judovske rase prepovedano obiskovati javne knjižnice. Znana je tudi okrožnica, v kateri so osebju ljubljanskega hotela Slon prepovedali komuniciranje s tam nastanjenimi Judi. Obsežnejših prepovedi se italijanski okupator niti ni potrudil sprejeti, saj je bilo število Judov v Ljubljani kljub beguncem relativno majhno, hkrati pa se lokalne italijanske oblasti niti niso trudile izvajati stroge protijudovske politike. V skladu z uradno italijansko politiko do Judov so »nezaželene elemente« rajne konfinirale v Italijo. Pri teh internacijah judovskega prebivalstva so se v praksi verjetno ravnali po takratni italijanski rasni zakonodaji, čeprav le-ta uradno tukaj ni veljala.

Tudi po prihodu nemškega okupatorja za Ljubljansko pokrajino niso bili sprejeti nobeni

posebni rasni zakoni, ki bi med drugim tudi določali, kdo je Jud. Toda 14. oktobra 1943 je vrhovni komisar operacijske cone Jadransko primorje izdal odredbo s katero je zaplenil vso premoženo in nepremoženo premoženje Judov, ki se nahaja na ozemlju operacijske cone. Hkrati si je pridržal pravico, da v primeru dvoma sam določi, katero premoženje je judovsko. Nemška policija in SS v Trstu in v Ljubljani je morala čim prej popisati in zaseči judovsko premoženje na njenem ozemlju. Zaplenjeno premoženje je nato predala finančnemu oddelku civilne uprave. Visoki komisar je nato tudi izdal izvršno uredbo o načinu vpisa zaplenjenih nepremičnih v zemljiške knjige. Ta uredba je bila poslana tudi apelacijskemu sodišču v Ljubljano.

Tudi v Ljubljanski pokrajini so v naslednjem letu aretirali skoraj vse preostale Jude. Ob prihodu v Ljubljano je nemška varnostna policija (gestapo) sicer aretirala in zaslišala tudi Evgena Bolaffija, vendar le zaradi njegovega delovanja v okviru organiziranja prehodov judovskih beguncev. Šele v drugi polovici leta 1944 pa so aretirali skoraj vse preostale Jude in njihove sorodnike in jih odpeljali v različna koncentracijska taborišča. Tako je bil aretiran tudi Evgen Bolaffio, katerega so poslali v Dachau, njegovo ženo Amalijo pa v Auschwitz. Sin Renato je že pred dvema letoma umrl v partizanih. Evgenu je vojno uspelo preživeti, saj ga v taborišču niso vodili kot Juda. Tega leta so aretirali tudi Klaro Moskovič, ženo in mati že pod Italijani aretirane družine Moskovič. Skupaj z njo so aretirali še njeno mati Ivano Lajhner. Med vojno je nato umrla celotna družina. Sin Julij je padel kot italijanski partizan, ostali so bili usmrčeni v koncentracijskem taborišču.

12. in 14. septembra 1944 je bilo v sklopu obširnih aretacij, ki so takrat potekale v Ljubljani, aretiranih še 32 preostalih Judov in njihovih nejudovskih sorodnikov. Takrat je bila aretirana tudi žena Evgenovega brata Karla Bolaffija – Marčela. Poleg tega so aretirali skoraj celotno družino leta 1913 krščenega Juda Pavla Pollaka. Njegova žena je bila katoliška Slovenka Marija Pollak rojena Ješe. Aretirani so bili še njun sin Riko in hčerki Nives in Tanja. Vsa družina je aktivno sodelovala z Osvobodilno fronto, sin Fedor je bil od junija 1943 v partizanih. Med aretiranimi se je znašla tudi skoraj kompletna družina Huga Baumgartnerja, ki so v Ljubljano prišli iz Trbovelj. Hugo in njegova žena Frida sta izstopila iz judovske vere in sta bila takrat brez vere, njuna otroka Oton in Marjana sta prevzela evangeličansko vero, sin Jurij, ki ga ni bilo med aretiranimi, pa je imel katoliško vero. Aretirali so tudi ljubljanskega judovskega trgovca Oskarja Ebenspangerja, ki je že leta 1905 prestopil v katoliško vero in se poročil s hčerko trgovca Schusterja. Hkrati so aretirali tudi njegovo ženo Addo in hči Marijo-Luizo, ki je bila kot katoličanka poročena z Judom Brunom Mikolaschem. Aretirana je bila še ljubljanska lastnica optike Goldstein Erna, ki je izstopila iz judovske vere in se je leta 1941 poročila s slovenskim katoliškim trgovcem Jakobom Pogačnikom. Aretirali so tudi slovenskega trgovca Bruna Klemenčiča in njegovo judovsko krščeno ženo Marijo, ki je bila rojena ljubljanskima Judoma Emilu in Elzi Hofmannu. Leta 1938 sta katoliško vero sprejela tudi njena starša, ki sta bila takrat prav tako aretirana. Aretirali so še katoliškega Čeha z jugoslovanskim državljanstvom Oskarja Hofstätterja, ki je bil poročen z Judinjo Ido rojeno Glässer. Prav takrat so aretirali še njegovo hčerko Nevenko, ki je bila poročena z nekdanjim katoliškim in od leta 1938 pravoslavnim oficirjem Tomislavom Sokolovićem. Aretirana je bila še Regina Zajc, hči znanega ljubljanskega Juda Viljema Steinberga, ki je judovsko vero zapustil že leta 1921. Od tujih državljanov je bil aretiran še avstrijski Jud Alfred Heilig, ki je kot uslužbenec Trboveljske premogokopne družbe skupaj s svojo družino že dolgo živel v Ljubljani. Takrat so aretirali tudi njegovo nejudovsko ženo Marijo in hči Lieselotte. Slednja je bila tudi aktivna v Osvobodilni fronti. Na spisku aretiranih Judov je bila še Jelisaveta, ki je bila

žena srbskega majorja Petra Bojkovića. Jelisaveta je bila rojena v Moskvi in so jo obravnavali kot rusko Judinjo, čeprav je imela pravoslavno vero. Od tujih Judov sta bila aretirana še Otto in Danica Henigsfeld, Leonid in Teodora Zažigajev. Na spisku aretiranih Judov se naposled nahajata še Adela Besednik rojena Koder. Ta je bila katoličanka in do ločitve leta 1928 soproga Jurija Besednika. Zaradi ločitve je mož verjetno prevzel pravoslavno vero. Aretirali so tudi njeno sestro Ano Fakin. Vso njihovo premoženje je zaplenil nemški okupator.

Nekateri od teh zaprtih Judov in njihovih sorodnikov vojne niso preživelo. Zlasti tragična je bila usoda treh ostarelih judovskih trgovcev, Oskarja Ebenspangerja, Emila Hofmanna in Pavla Pollaka. Te so šele 1. marca iz Begunj z zadnjim transportom poslali v Mauthausen. Na poti iz mauthausenske železniške postaje do taborišča so omagali in so jih morali sojetniki okrvavljene nositi. V taborišču so jih »esesovci pretepli, jih zbili na tla in ukazali taboriščnikom, naj jih odstranijo. Potem jih nihče iz transporta ni nikoli več videl.«

Kljub mnogim takšnim in podobnim žalostnim usodam je velikemu delu Judov iz Ljubljanske pokrajine uspelo preživeti holokavst. Z izjemo družine Moskovič, od katerih so vsi člani izgubili življenje, je preživel vsaj kakšen družinski član. Podobno je bilo z judovskim prebivalstvom iz Štajerske in Gorenjske. Precej Judom je pred preganjanjem uspelo pobegniti v tujino. Med njimi so bili zlasti premožnejši Judje, ki so poleg denarja imeli tudi družinske in predvsem poslovne zveze v tujini. Nekateri so se pred preganjanjem uspešno skrivali v Italiji, Srbiji in celo v Ljubljanski pokrajini. Tretjim je uspelo preživeti nemška koncentracijska taborišča. Toda za razliko od teh Judov z ozemlja današnje Slovenije je prav najštevilčnejša slovenska judovska skupnost v Prekmurju doživela skoraj popolno iztrebljenje.

3. Judje v Prekmurju

3.1. Nemška okupacija [Marjan Toš]

Ob nemškem napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941 in po njenem razpadu je bil položaj v Prekmurju drugačen kakor na Štajerskem, Dolenjskem in Notranjskem, kjer je razpad vojske potekal počasneje, Prekmurje so namreč Nemci zasedli v nekaj urah. Prekmurje je padlo brez boja, edini pravi »borci« so bili graničarji. Odziv ljudi je bil ponekod (na primer v Murski Soboti s strani vladopropagatorjev in kulturbundovcev) naravnost evforičen. Mnogi neuki (na primer vaški obrtniki in trgovci) so se Nemcev prav razveselili, saj so upali, da bo z njihovim prihodom konec madžarskih parazitov v poosebljeni obliki, kot to opisuje tudi Miško Kranjec: »Revolucija«, je odgovoril kateri teh modrih Ravencev, »mora biti. In Hitler tudi hoče revolucijo. Pravi: gospodo odpraviti. To je potrebno! Z gospodo, s temi fičfiriči proč! Kaj bi posedali po pisarnah, ko drugega ne znajo, kakor da vedno samo kaj terjajo, dokler ti ne vzamejo.« Tisti, ki so upali, da bodo Nemci v Prekmurju tudi ostali, so se zmotili. Nemci so v Prekmurju ostali samo deset dni, 16. aprila 1941 so ga prevzeli Madžari.

Kakšnih posebnih ukrepov v času nemške okupacije do 16. aprila 1941, ko so oblast prevzeli Madžari, v Murski Soboti ni bilo. Nemško vojsko so s komisarjem nemške uprave dr. Friderikom Fleckom na čelu sprejeli okrajni načelnik dr. Franc Bratina, narodni poslanec Josip Benko ter »neuklonljivi« župan in banski svetnik Ferdinand Hartner. Dr.

Bratina in dr. Fleck sta 11. aprila 1941 izdala »proglas vsem občinam«, ki je soboške občane pozival k poslušnosti in doslednemu upoštevanju odredb. V naslednjih dneh je bilo danih v javnost kar nekaj razglasov, ki so zvečine obveščali in omejevali vsakdanje življenje, kot na primer javnih lokalov. Toliko bolj pa je zanimiv razglas o vprašanju splošnega miru, ki je med drugim veleval, da naj pripadniki vseh treh narodnosti, to je nemške, slovenske in madžarske, živijo v miru ter sploh nemoteno uživajo vsakdan, »ki jim ga je namenil Bog«, četudi bi se kdo vtikal v njihovo osebno življenje ali zasebno lastnino. Pa vendarle so se vrstila nasilna dejanja nad judovsko lastnino (vlomi v stanovanja, trgovine in obrtne delavnice), predvsem s strani prekmurskih kulturbundovcev, kar je mnogo kasneje, leta 1944, doseglo vrh z množičnimi internacijami prekmurskih Judov v nemška koncentracijska taborišča. Podobno kot v Murski Soboti je bilo ob nemški okupaciji tudi v Lendavi. Tam so kulturbundovci skupaj z Nemci vdiral v judovska stanovanja in trgovine.

Ob nemški zasedbi Prekmurja naj bi bili z izjemo starejših Judov skoraj vsi premožnejši Sobočani gmotno in moralno podpirali soboški kulturbund. Trditev rahlo preseneča, saj so prav soboški kulturbundovci z izdajo pripomogli k ujetju edinega judovskega aktivista Alija (Aladarja) Kardoša. Po konfinaciji je skušal njegovo delo nadaljevati njegov sicer bolj idealistično razpoloženi brat Jeni, ki je dobil nalogo likvidirati Hartnerja, a mu je ta poskus spodletel. Sledila je nepojasnjena izdaja Jenija in njegovega dekleta Justine. Hartner ga je dal usmrtiti z obešenjem pred portalom soboškega gradu. Kulturbundovci so si za glavno nalogo zadali zaseči judovske trgovine, dobiti nadzor nad njihovimi stanovanji, ob tem pa so gojili upanje, da bodo Nemci v Prekmurju ostali, kar pa se seveda ni zgodilo. Zanimivo je, da so se nad judovsko lastnino po prihodu Nemcev v Prekmurje spravili tudi v podeželskih krajih. O teh zaplembah je časopis Slovenec zapisal: »Vojska, ki je prišla čez čas, je nato obvarovala Sobočane pred veliko nevarnostjo: množice okoličanov so namreč napadale nekatere židovske trgovine in stanovanja in jih oropale. Po odločeni intervenciji nemške vojske je bil vzpostavljen red in zavarovana osebna lastnina meščanov.« Dogodki so v prid tezi in oceni, da so, potem ko so to pred njimi že opravili Nemci, ropanje judovskih trgovin in drugega premoženja nadaljevali še domačini slovenskega rodu, zlasti tisti z revnejših obrobij Murske Sobotice. Govorimo lahko o pojavih odkritega sovraštva zoper Jude in judovsko lastnino, kar slovenskemu prebivalstvu v nekaterih delih Prekmurja ni bilo tuje. Resda so bili posamični primeri, a kljub temu v obsegu, da lahko govorimo o značilnem protijudovskem razpoloženju takoj po nemški zasedbi Prekmurja. Za Lendavo ti pojavi niso izstopajoči.

3.2. Madžarska okupacija [Marjan Toš]

16. aprila 1941 je nemška vojska izročila Prekmurje madžarski vojski, ki je tu uvedla vojaško upravo. Madžarsko notranje ministrstvo je za okrajna glavarja za murskosoboški okraj in dolnjelendavski okraj imenovalo dva madžarska uradnika, ki sta bila do uvedbe civilne oblasti podrejena madžarski vojski. 15. avgusta 1941 je bila z veljavnostjo od 1. septembra uvedena civilna uprava. Prekmurje je bilo upravno združeno z bližnjima madžarskima velikima županijama Vas (murskosoboški okraj) in Zala (dolnjelendavski okraj). 27. decembra 1941 je bilo nato Prekmurje anektirano k Madžarski. Prekmursko ozemlje je bilo tako upravno izenačeno z ostalim madžarskim ozemljem, prebivalci so postali polnopravni madžarski državljani in kot takšni so bili že leta 1942 mobilizirani v vojsko. Madžarski okupator ni hotel Prekmurja samo upravno čim prej vključiti v madžarsko državo, temveč tudi narodnostno. Zato je nad Slovenci hitro začel izvajati

raznarodovanje. Na udaru so bili zlasti tisti priseljenci, ki so se v Prekmurje naselili po priključitvi k jugoslovanski državi leta 1919. Spomladi 1942 so tako 600 priseljenih slovenskih kolonistov iz okolice Lendave odpeljali v koncentracijsko taborišče Sárvár, kjer so ostali do konca vojne.

Toda to nasilje ni bilo nič v primerjavi s tem, kar je čakalo judovsko prebivalstvo Prekmurja. Že od samega začetka oni sploh niso postali polnopravni državljani Madžarske. Madžarska je bila namreč prva država, ki je po prvi svetovni vojni sploh začela sprejemati protijudovske zakone. Tako je že leta 1920 omejila vpis Judov na univerza («*numerus clausus*»). Sprva so bili na udari madžarske protijudovske politike Judje, ki so se udeleževali v akademskih poklicih, vojski in upravi. Leta 1938 pa se je s sprejetjem novih protijudovskih zakonov najprej omejilo število Judov, ki so bili zaposleni v svobodnih poklicih (zdravniki, pravniki, umetniki, novinarji ipd.) in v večjih podjetjih (inženirji). Te omejitve so z novimi protijudovskimi zakoni še zaostri. 5. maja 1939 je bil nato drugi protijudovski zakon, ki je prvič natančno določal, kdo sploh je Jud. Judje se od sedaj naprej niso več smeli zaposlovati v javnem sektorju (vključno s šolami), noben Jud ni več mogel dobiti madžarskega državljanstva, noben Jud ni mogel biti izvoljen v zgornji dom parlamenta. Še več. Judje niso imeli volilne pravice, razen, če ni njihova družina stanovala na Ogrskem že pred letom 1867, prav tako niso smeli kandidirati za občinske funkcije. Znižanje cenzusa za Jude, ki so bili zaposleni v svobodnih poklicih, na 6 % vseh zaposlenih v teh poklicih in med belimi ovratniki na 12 %, je med judovskim prebivalstvom povzročilo visoko brezposelnost, predvsem med manj premožnim mestnim prebivalstvom. Eksistenca malih podjetnikov, upravnih delavcev v tovarnah in zaposlenih v svobodnih poklicih je bila resno ogroženo. Toda po drugi strani se je zakon le delno izvajal, hkrati pa ni v tolikšni meri prizadel drugih poklicev, predvsem na podeželju ter med bogatejšimi industrialci in nepogrešljivimi fizičnimi delavci. Madžarska protijudovske zakonodaja je dosegla nov vrh 8. avgusta 1941, ko je začel veljati tako imenovani zakon o zaščiti rase, kateremu so bili vzor nürnberški rasni zakoni. Z njimi so prepovedali sklepanje porok in zunajzakonske spolne zveze med Judi in ne-Judi.

Kljub antisemitski zakonodaji pa ti ukrepi še vedno niso bili takšni, da bi popolnoma zadovoljili nemške zaveznike. Od leta 1942 so Nemci vse bolj energično zahtevali internacijo madžarskih Judov (skoraj milijon ljudi), kajti Hitler je želel »čimprej rešiti judovsko vprašanje v Evropi«. Na takšne pritiske je predsednik madžarske vlade Miklos Kallay odgovarjal, da je Madžarska z zakoni, ki jih je sprejela o judovskem vprašanju, naredila vse in da ostrejših ukrepov ne namerava sprejeti, ker za to nima ne tehničnih in ne drugih možnosti. Judovsko (židovsko) vprašanje naj bi bilo dokončno urejeno do 31. julija 1942.

V tem času je bilo vsem Judom popolnoma prepovedano opravljanje pomembnejših del, z izjemo tistih, ki so bili krščeni pred sedmim letom starosti, če sta bila oče in mati po stanju na dan 1. 10. 1895 že krščena. Judje niso mogli biti vojaki oz. niso smeli nositi orožja, lahko pa so opravljali pomožna vojaška dela. Tudi pri Leveniti (posebna madžarska predvojaška mladinska organizacija, ustanovljena leta 1920. V njo je bila od leta 1938 obvezno vključena vsa mladina od 12. do 24. leta starosti) so jih učili kot neborce. Pravice Judov, ki so imeli visoka vojaška priznanja, je lahko posebej urejal le regent Miklos Horthy, ker so bili ti obravnavani kot kristjani, njihove pravice pa so prehajale tudi na svojce. 8. septembra 1942 je bil sprejet odlok o odkupu judovske zemlje. Odkupili

so jo lahko vitezi (visoki vojaški naziv), vojaški invalidi, vojaške vdove in sirote ali vojaki, ki so si na fronti pridobili medaljo in niso imeli več kot pet plugov zemlje.

Novembra 1942 se je Kallay na konferenci MEP dotaknil tudi judovskega vprašanja, rekoč, da bo v kratkem začel veljati zakon o judovskem imetju in da bodo kmalu v delavske bataljone poklicani tudi vsi tisti Judje, ki bi sicer lahko služili vojsko. V tem obdobju je vlada tudi začela zaplembe judovske zemlje. Ker se je kmalu pokazalo, da Judje posameznih odlokov ne jemljejo resno, so se na njihov račun začeli pojavljati očitki v tisku. Med drugim je mogoče prebrati, da bodo za svetovni boj morali plačati Judje, pa tudi za kritje vojnih stroškov naj prispevajo denar ravno Judje. Novembra 1942 se je po vsej Madžarski začela intenzivna mobilizacija Judov v delavske bataljone, od januarja 1943 pa so vsi Judje na rokavu morali nositi rumeni trak, prekrščeni pa belega. 18. novembra 1942 je namreč madžarski obrambni minister sprejel odlok o vpoklicu Judov moškega spola, starih od 18 do 48 let, na vojaška dela v posebnih delavskih bataljonih. Na sestanku MEP v Murski Soboti je njen predsednik Ferdinand Hartner sprejeti odlok komentiral: »Milijon Židov predstavlja tuje telo na državnem telesu Madžarske. Po nečloveški poti se jih ne da odstraniti, se pa zato morajo do konca vojne zadovoljiti s takšnimi ukrepi. Prav tako pa stranka ne more nobenemu obljubiti paradiza tudi po koncu vojne.« V Prekmurju so pričeli odlok izvajati že kmalu po sprejetju. Judje letnikov 1894-1926 so se morali zaradi evidence obvezno javiti pri posebnem oddelku 3. armade v Koszegu, in to vsi, ki so bili sposobni za pomožno vojaško službo, razen invalidov in redkih izjem. Dne 25. 11. 1942 so bili poslani v delavske bataljone letniki 1911, 1914, 1917 in 15. 1. 1943 letniki 1909, 1912, 1915 in 1918. Letniki 1901, 1902 in 1903 so bili vpoklicani 2. avgusta 1943 in letnika 1904 in 1905 4. avgusta 1943. Judje, ki še niso bili vojaki oz. na naboru, so se morali javiti brezpogojno. Od začetka januarja 1943 je veljal odlok, po katerem so morali vsi Judje, ki so služili vojaščino, nositi na rokavu rumeni trak, tisti prekrščeni pa belega.

Dne 20. novembra 1942 je izšel razglas, da se morajo mlajši letniki Judov javiti zaradi mobilizacije. Tedaj se je javil tudi Ali (Aladar) Kardoš, ki je postal po prvih mesecih nemške oz. kasnejše madžarske okupacije Prekmurja pasiven, čeprav je vedel, kaj lahko kot Jud pričakuje. Judom v Prekmurju torej ni prišlo v zavest, da bi sodelovali v OF, kjer bi jim bilo edino mesto, ali da bi se vsaj skrili. Večina jih je čakala. Računali so na moč Madžarske.

S katastrofalnim porazom 2. madžarske armade na Donu januarja 1943 je doživela hud udarec tudi znana honvedska morala. Predsednik madžarske vlade Miklos Kallay si je na moč prizadeval, da bi madžarska vojska ostala znotraj osvojenega ozemlja in se ji ne bi bilo več treba boriti za nemške interese na ruski fronti. To je povzročalo konflikte z Nemci, še posebno ko so ti ugotovili, da Madžarska išče možnost za zbližanje z zavezniki. Hitler se je zato že jeseni 1943, ko ga je neprijetno presenetila kapitulacija Italije, odločil, da bi Madžarsko vojaško okupiral. Za takšen korak je moral najti le primerno obliko, ki naj bi še naprej ohranjala privid madžarsko-nemške zveze. Našel jo je v osebi regenta Hortyja, ki je z ohranitvijo svojega položaja dajal zvezi neke vrste zakonsko osnovo. Novi ministrski predsednik je marca 1944 postal Demö Sztojaj, minister za notranje zadeve pa Jaross Andor, ki je kmalu po prevzemu dolžnosti razpustil vse stranke na Madžarskem razen MEP ter prepovedal vsa zborovanja in prireditve. Z novo vlado se je močno poslabšal tudi položaj judovskega prebivalstva. Ministrski svet je namreč sprejel številne nove uredbe, s katerimi so bile Judom popolnoma odvzete

osnovne državljanske in človeške pravice. Po kapitulaciji Italije septembra 1943. leta se tudi v Prekmurju čuti zaostritev okupacijskih ukrepov. Močno so zastražili Muro, uvedli so legitimacije in vodili posebno evidenco moških do 60. leta starosti. Dne 5. oktobra 1943 so Madžari v Prekmurju aretirali 63 ljudi in jih odpeljali v Sarner, prvo in drugo skupino so 6. decembra 1943 in 31. januarja 1944 spustili domov, tretjo pa so odpeljali v Sachsenhausen in Oranienburg. Jeseni 1943 je v Prekmurju zavladata tudi huda gospodarska kriza.

3.3. Holokavst [Marjan Toš]

Do leta 1944 so Judje na Madžarskem (in s tem tudi v Prekmurju) živeli v senci dogodkov druge svetovne vojne, kajti Horty ni dopuščal, da bi se Nemci vmešavali v notranje zadeve Madžarske. Ko je na čelo stranke MEP prišel Sztojaj, so se razmere bistveno spremenile, na Madžarskem je resnično začel vladati Hitler. V začetku aprila 1944 so izšli ostri zakoni proti Judom, 6. aprila 1944 je vladne predpise o urejanju judovske problematike objavil MeV:

»Minuli teden je vlada izdala več predpisov za urejanje judovske problematike. Na osnovi predpisov, ki so bili dani v javnost, Judje v gospodarskih dejavnostih ne smejo zaposlovati nejudovskih delavcev. Jud ne sme biti zaposlen v javnih službah uprave, ne more biti: novinar, advokat in ne gledališki igralec. Judje morajo biti izključeni iz članstva Novinarskega združenja, Združenja gledaliških igralcev ter iz članstva Advokatske zbornice. Koga se smatra za Juda? Na osnovi izdanih predpisov je pojem judovstva določen z zakonom o zaščiti porekla, v XV. členu 9. in 16. paragrafa iz leta 1941. Tu je določeno:

- Za nejuda se smatra tisti, katerega le eden od starih staršev je že rojen izraelitski veroizpovedi,
- katerega med obojimi starimi starši sta dva, ki sta kristjana, druga dva pa izraelitske veroizpovedi (polkrvni se smatrajo za nejude, če so rojeni kristjani ali so vsaj pred 7. letom starosti postali kristjani);
- od polkrvnih se za nejuda smatra tisti, pri katerem zakonec judovskega porekla pred sklenitvijo zakonske zveze sicer ni prejel krščanske vere, ni pa sklenil zakona z osebo, pri kateri je bil vsaj eden od starih staršev judovske veroizpovedi.

Določanje pojma judovstvo se z uveljavitvijo tega zakona izenači z veljavnimi vojaškimi predpisi o pojmovanju judovstva. Torej se oseba, ki se po vojaških predpisih smatra za juda ali ne, tudi na osnovi sprejetja tega zakonskega predpisa smatra za juda ali nejuda.

Veljavni predpisi uvrščajo pod izjemne pogoje tiste osebe, ki so proti sovražnim elementom izkazali izjemno junaštvo in za to prejeli zlato odlikovanje ali vsaj dvakrat prvorazredno svetno viteško odlikovanje, ali z viteškim mečem okronano tretjerazredno železnokrono odlikovanje, ali pa so prejeli še višje odlikovanje od navedenega; ki so 75 % vojni invalidi in končno tisti, ki so v revoluciji 1919 za svoja nadpovprečna ravnanja prejeli priznanja ali pa so posebno madžarsko zavest izkazali v času odcepitve na ponovno priključenih teritorijih, za kar so oz. naj bi prejeli od Državne viteške stolice ali od pristojnih organov razbremenilne dokumente.”

Dne 21. aprila 1944 je v Uradnem listu izšla posebna odredba o prijavi judovske lastnine in njeni zaplembi: »Judje morajo prijaviti vse imetje, razen stanovanjskih dobrin in

predmetov za osebne potrebe, katerih vrednost ne presega 10.000 pengoejev. Po tej odredbi se razveljavi vsak uradni pravnoveljavni dokument, s katerim bi Jud po 22. marcu 1944 lastnino prenesel na drugo osebo; le-ta lastnina pride pod udar zakona. Izjemoma ne pride pod ta udar lastnina, vrednost katere ne presega okvirne povprečno ocenjene vrednosti 10.000 pengoejev. Pod obvezno prijavo spada tudi judovska lastnina, katero so v oskrbo prevzeli kristjani. Zaseženi so bili tudi bančni tekoči računi Judov in tudi njihove terjatve. Od zasežene denarne lastnine smejo Judje koristiti mesečno 1000 pengoejev. Dobrin, ki spadajo pod obvezno prijavo, Judje ne morejo prodati.«

Kmalu so se pojavili novejši ukrepi, med katerimi velja posebej omeniti zahtevo oblasti, da je treba zbrati vse knjige judovskih avtorjev in jih uničiti. Judom na celotnem madžarskem ozemlju so bile odrejene prepoved obiska javnih kopališč, obvezna izselitev iz vojaških objektov, prepoved obiska javnih prireditev, kinopredstav, nogometnih tekem in zabavišč. Judje naj ne bi zapuščali svojih stanovanj po sedmi uri zvečer vse do sedme ure zjutraj in na tržnico so smeli priti le eno uro pred zaprtjem.

O pripravah na veliko čistko Judov v Lendavi in Murski Soboti je pisal Muraszombat es Videke (MeV) in aprila 1944 objavil članek Veliko čiščenje. V njem piše, da se poleg čistke Judov pripravlja še čistka komunistov in sumljivih oseb. Sledila so zapiranja judovskih trgovin in gostiln. Judje so bili izpostavljeni močni antipropagandi, v Lendavi so zaradi strahu pred represalijami le podnevi zapuščali svoja stanovanja, po ulicah pa so hodili samo v skupinah. Od prvega aprila 1944 so morali nositi Davidovo zvezdo, razne prepovedi pa so zanje veljale že od leta 1942, prepovedano je bilo na primer kopanje v mestnem kopališču. Živeli so v stalnem strahu, prihodnost je postala za njih zelo negotova. Kljub ostrini ukrepov pa jim Judje niso pripisovali večjega pomena ali pa se morebitnih posledic, ki bi jih utegnile doleteti, sploh niso zavedali.

Dne 6. aprila 1944 se je v Lendavi pojavil odposlanec madžarske vlade in izdal nalog za takojšnje zbiranje Judov v sinagogi, ki je stala v Spodnji ulici. 57 judovskih družin so s tovornjakom odpeljali v Čakovec, kjer so jih predali gestapu. Iz Čakovca so jih preko Nagykanizse odpeljali naprej v Birkenau in Auschwitz. Iz Nagykanizse so jih ves teden vozili v živinskih vagonih do Birkenaua, kjer je bilo zbirno mesto za taborišče Auschwitz. Aprila 1944 so v Prekmurju aretirali 328 Judov. To je bil prvi val aretacij, v katerem je bilo prizaneseno tistim Judom, ki so se prej prekrstili v krščansko vero, in Judom z revizionističnimi zaslugami za Madžarsko. V Sombotelu so v začetku maja 1944 Madžari (nemški okupatorji) začeli graditi taborišče, namenjeno za usmrtitve Judov.

Sredi maja, po popisu 30 domov, ki so bili prvotno v lasti Judov, so začeli obravnavo 80 vložnih zahtevkov za najem teh stanovanj. Pri ugodno rešenih zahtevkih so imeli prednost kristjani, šele zatem ateisti in drugi. Judovsko blago so skrivoma posedovali širom po Madžarski. Časopis MeV navaja primer Juda Imreja Hollosa iz Soprona, ki je na domu skrival zlat nakit in perzijske preproge.

Po aprilskem roku aretacij Judov iz soboškega in lendavskega okraja je sledil drugi val v začetku maja 1944, tretji val pa 20. oktobra 1944. leta. Internacije so potekale pod nadzorom žandarmerije oz. matične madžarske policije, ki je ob štirih zjutraj zahtevala, da se vsa ter vsaka judovska družina v Murski Soboti (in tudi drugod po Prekmurju, kjer so živeli Judje, zlasti seveda v Lendavi) obleče in pripravi za »potovanje«. S seboj je bilo dovoljeno vzeti do 20 kg osebne prtljage. V Murski Soboti in Lendavi je bilo zbirno mesto

v sinagogi.. V lendavski sinagogi je med Judi vladal mir, ljudje so se tiho pogovarjali in čakali na svojo usodo. Noč so prebili v sinagogi. Na stranišče, ki je bilo na dvorišču, so lahko šli le v spremstvu žandarjev. Veliko Judov je tam skrilo ali odvrгло denar, zlatnino in druge dragocenosti, ki so jih imeli pri sebi. Jude so najprej odpeljali v Čakovec, kjer so jih Nemci tri dni zasliševali. Po zasliševanju in odvzemu lastnine so jih z vlakom odpeljali do Nagykanizse. Tu so može, stare do 50 let in zmožne za delo, ločili od žena, otrok in starcev. Po treh tednih bivanja v Nagykanizsi so tudi druge odpeljali naravnost v Birkenau. Večina soboških Judov je bila usmrčena maja 1944. leta.

Lendavski Judje so utrpeli hud udarec že v prvem, aprilskem roku aretacij 1944. Ko so bili zaprti v Nagykanizsi, so jih v tamkajšnji šolski zgradbi obiskali prijatelji. Po tretjem dnevu bivanja so Nemci pripravili prvi transport ljudi, starih od 17 do 60 let, za Auschwitz. Prvi transport Judov so v tem taborišču v celoti pomorili. Največ lendavskih Judov je bilo usmrčenih maja 1944, kar je mogoče razbrati iz seznama žrtev nacističnega rasnega sovraštva iz Lendave. Med žrtvami genocida in holokavsta je bilo tudi 13 otrok. Drugo svetovno vojno je preživelo 23 lendavskih Judov.

Do 30. septembra 1944. leta sta bila po vsem Prekmurju zaključena popis in vrednotenje zaplenjenih judovskih trgovin in skladiščenega blaga, za katero se je predvidelo, da se razdeli med revno prebivalstvo. Podobno kot v Murski Soboti je razprodaja judovskega premoženja potekala tudi v Lendavi in po vaseh, iz katerih so odpeljali Jude v koncentracijska taborišča. Od 3. novembra 1944 naj bi vsa njihova lastnina prešla v roke države. Pač pa so zanimive omembe, da v judovski lasti ostaja cerkveno imetje, kot so molitvene knjige, liturgični predmeti, družinski spominki, grobovi in nagrobni spomeniki. Judje so lahko pridržali pravico do življenjskih potrebščin za dobo dveh tednov v vrednosti 300 pengöjev, zaročne prstane, pohištvo in posodo, vendar upoštevajoč navedbo »Niksa zlatnina in dragi kamni nemrejo osztati v laszti Zsidov.«

VII. Judovsko prebivalstvo Slovenije po drugi svetovni vojni

Zaradi izvršenega holokavsta nad prekmurskimi Judi ter pobega, izгона in delnega iztrebljenja ostalih Judov z ozemlja sedanje Slovenije ob koncu druge svetovne vojne na tem ozemlju praktično ni več živelo judovsko prebivalstvo. Po koncu vojne so se redke preživele žrtve holokavsta in posamezni begunci začeli vračati na svoje domove. Ukinjeni so bili vsi različni rasni zakoni, na podlagi katerih je bilo judovsko prebivalstvo med drugo svetovno vojno zapostavljeno in preganjano. Judje so zopet postali enakopravni državljani. Toda v novi jugoslovanski politični in družbeni ureditvi posameznim preživelim Judom ni bilo lahko. V okviru podržavljanja zasebnega premoženja so tako kot ostali premožnejši jugoslovanski državljani izgubili večino svojega premoženja.

1. Podržavljanje judovskih podjetij, podjetij z udeležbo judovskega kapitala in podjetij z judovskim vodstvenim kadrom [Jože Prinčič]

Predmet tega poglavja je rekonstrukcija podržavljanja industrijskih podjetij, ki so bila v delni ali pretežni lasti oseb judovskega izvora ter še tistih podjetij, v katerih so bili na vodilnih položajih (direktorji) zaposlene osebe judovskega rodu. Politiki, ki je leta 1945 prevzela oblast v Sloveniji so bili »židje«, kot so jih takrat imenovali, tako kot tudi za večino Slovencev, sinonim za bogate bankirje in tovarnarje, ki bogatijo na račun brezobzirnega izkoriščanja delavcev in kmetov. Toda komunisti so njihovo premoženja

podržavili ne zaradi njihovega izvora, temveč zaradi dejstva, da so bili predstavniki zasebnega kapitala in lastniki industrijskih podjetij, ki so bila predvidena za nosilce pospešene industrializacije države. Odločilnega pomena, da je bilo po drugi svetovni vojni njihovo premoženje razlaščno, je bilo tudi to, da so bila njihova podjetja vključena v nacistično vojno gospodarstvo, da večina ni aktivno sodelovala v odporu proti okupatorju in da je bila po svojih prednikih, narodnosti in tudi državljanstvu nemškega izvora. To pa je bil velik greh in oteževalna okoliščina ne samo v takratni Jugoslaviji, temveč tudi v ostalih državah zmagovite koalicije. Kljub temu, da oblast judom ni bila najbolj naklonjena, pa za podržavljenje njihovega premoženja ni uporabila posebnih predpisov, postopkov in načinov.

Druga svetovna vojna in leta okupacije so pomenila veliko prelomnico v razvoju obravnavanih podjetij. Okupatorjevi ukrepi so v precejšni meri olajšali namere povojnih jugoslovanskih oblasti ter še bolj zabrisali predvojna lastninska razmerja in zapletli kapitalske povezave. Nemški okupator je večino podjetij zaplenil, premoženje sta prevzela urada pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, ki sta s svojimi izpostavami vodila civilno upravo. Naziv podjetij je spremenil ter imenoval novo upravo. V družbah, kjer sta bila uprava in večinski delež že pred zasedbo v rokah »nacionalsocialistov«, ni prišlo do večjih sprememb. Med slednje so spadale Jugoslovanske tvornice Mautner Ljubljana. Družbi, ki je bila na novoustanovljena 22. julija 1941, so spremenili ime, izvolili nov upravni odbor, spremenili nekaj členov pravil prejšnje d.d. in jih prilagodili nemškemu zakonu o d.d. Creditanstalt iz Dunaja kot večinski lastnik družbe je šele leta 1943 zamenjal delnice Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner z novimi, ki so se glasile na novo ime firme. Pri vrsti družb so se v letih 1941 do 1945 spremenila kapitalska in lastninsko-pravna razmerja. Tako je npr. okupacijska oblast Mariborsko tekstilno tvornico najprej junija 1941 »zavarovala v korist dežele Štajerske«, januarja 1944 pa zaplenila v »korist dežele Štajerske«. Delež Franca Mautnerja je zaplenila in tako postala 51% lastnik družbe. Švicarski solastnik je po pogajanjih z Uradom za utrjevanje Nemštva v Mariboru pristal na 49 % udeležbo. V Ljubljanski pokrajini so lahko Judje svoja podjetja tudi pravočasno prodali. Tako je pri družbi Platno Ljubljana je prišlo do spremembe lastništva, saj je Ernest Siegel julija 1943 odstopil Herbertu Luckmannu eno tretjino svojega poslovnega deleža.

1.1. Odnos oblasti do judovskega premoženja v letih 1945-1946

Po koncu druge svetovne vojne je bil odnos nove oblasti do Judov kot podjetnikov oziroma družbenikov v posameznih gospodarskih družbah vse prej kot spravljiv in naklonjen. Med očitki je bil najbolj obremenilen, da so bila podjetja v njihovi lasti v preteklosti nosilec nemških nacionalističnih, gospodarskih in drugih interesov v slovenskem prostoru. Že poleti 1945 so lokalni partijski in oblastni organi dobili navodilo, da je pri zbiranju podatkov o posamezni lastnini, ki je spadala v »nemško« premoženje, treba zbrati izčrpne podatke, če je šlo za Jude z nemškim državljanstvom. V tem času so nekatera ministrstva opozorila svoje pooblaščenec in upravitelje, da morajo biti previdni pri »postopanju« s podjetji v židovski lasti. »Ne delati nobenih razlik med Nemci, Židi in nežidi«, je pisalo v okrožnici ministrstva za trgovino in preskrbo, »bistveno je zadržanje teh podjetij do slovenskega življa.« Več so o tem problemu spregovorili na konferenci ministrov republiške vlade 4. oktobra 1945. Na njej so se dogovorili, da bodo zbirali podatke o vedenju židovskih podjetnikov tudi za čas pred začetkom druge svetovne vojne. Večina prisotnih je menila, da »če so se tedaj izdajali za Nemce in jih podpirali, se jim

zapleni vse imetje«. Istega dne je Komisija za upravo narodne imovine pripravila problemsko konferenco, na katero je povabila predstavnike vlade in nekaterih njenih ustanov. Namen konference je bil opredeliti odnos do posameznih podskupin, ki so po črki zakona spadale pod »nemško« premoženje. Precej pozornosti so namenili tudi židovski podskupini. Glavno vprašanje, na katerega so skušali odgovoriti, je bilo ali naj »nemške Žide« obravnavajo kot Nemce in jim na podlagi tega zaplenijo vse imetje, čeprav so bili v vojne času »preganjani, zapirani v taborišča in oplenjani.« Po daljši razpravi so sklenili, da bodo ugotovili njihovo »zadržanje in obnašanje v pred aprilski Jugoslaviji.« Če so se »tedaj izdajali za Nemce in nemštvo podpirali,« potem jim bodo zaplenili vse premoženje». Sprejem tega sklepa je pomenil, da naj bi judovsko premoženje »načeloma izvzeli iz zaplemb«, toda pod pogojem, da bodo njegovi lastniki dokazati svoje protinemško prepričanje.

Procesi in sodni postopki proti posameznim judovskim podjetnikom, ki so potekali v letih 1945 in 1946, kažejo, da je bilo proti judovsko razpoloženje zelo močno. Pri posameznih sodnih postopkih so bile izjave prič in obtožnice tožilcev polne »verbalnega protisemitizma«. Jude so večkrat opisali kot »tipične«, »umazane« in »asocialne« Žide, ki so brez socialnega čuta in zasledujejo le svoje osebne koristi.

1.2. Razlogi za podržavljanje judovskega premoženja po 2. svetovni vojni

Prvi in najpomembnejši razlog je bil ideološko-razredne narave. Cilj komunistov kot novih oblastnikov je bil, da po prevzemu politične oblasti s pomočjo ekspropriacijskih ukrepov čim prej podržavijo zasebno premoženje ne glede na izvor njihovih lastnikov in vzpostavijo močan državni gospodarski sektor. Po njihovem revolucionarnem programu je bilo slednje pogoj za oblikovanje takšne gospodarske ureditve, ki bo zagotovila ne samo kontinuirano gospodarsko rast oziroma »dviganje blaginje delovnega ljudstva«, temveč tudi odpravo »zatiranja človeka po človeku.« To je pomenilo, da je treba kapitalistične proizvodne in druge odnose nadomestiti s socialističnimi. Komunisti svojih namer niso skrivali. Edvard Kardelj je že 13. februarja 1945 v svojem predavanju na Beograjskem radiu nedvoumno napovedal, da Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) ne bo dopustila, da bi se na gospodarskem področju »vrnili k staremu«, ampak si bo na revolucionaren način zagotovila lastne ekonomske pozicije. Vodstvo KPJ je dobro presodilo zunanje in notranje okoliščine, ki so opozarjale, da bi takojšna in splošna nacionalizacija po sovjetskem zgledu napravila več škode kot koristi. Zato se je po besedah Borisa Kidriča odločilo za »taktiko« postopne »dušitve« privatnega sektorja oziroma preudarno »omejevanje« in »izrivanje« kapitalističnih »elementov.« V skladu s to taktiko je nova oblast s pomočjo konfiskacije, sekvestra in še drugih revolucionarnih ukrepov najprej prevzela popoln nadzor nad največjimi in najpomembnejšimi podjetji, ki so bila predvidena za nosilce pospešene industrializacije in elektrifikacije države. Za zasebna in združna podjetja, ki jih v prvem poveljnem letu še ni mogla ali smela podržaviti, pa je sprejela vrsto predpisov, s katerimi je zelo omejila njihovo poslovno samostojnost. Uradna nacionalizacija, ki je bila izpeljana konec leta 1946 in se nadaljevala spomladi 1948, tako ni odigrala svoje polne vloge, saj je v veliki meri le uzakonila že spremenjene in vpeljane nove lastniške odnose in spremembe.

Pojma podržavljenje in splošno ljudsko premoženje sta bila oblikovana in sprejeta leta 1946. Podržavljenje se je od tedaj začelo označevati kot dejanje ali način prehoda iz zasebne lastnine k splošnemu ljudskemu premoženju, to je k najbolj razviti obliki

družbene lastnine, katere lastnik je v interesu celotne družbe postala država. Z ustavo SFRJ so vsa proizvodjalna sredstva v državi postala »občeljudska imovina« in glavna opora države v razvoju narodnega gospodarstva.

Pri snovanju taktike postopnega podržavljenja je moralo partijsko vodstvo upoštevati tudi načelo (formalne) zakonitosti, kar je pomenilo, da so morali biti zakoni in izvršilni predpisi s področja lastninske zakonodaje sprejeti po postopku, predpisanem z ustavo. To je bila posledica sklepa krimske konference, da morajo biti zakonodajni akti, ki jih je sprejel AVNOJ, »pozneje« potrjeni od ustavodajne skupščine.

Drugi pomemben razlog za podržavljanje podjetij, ki nas zanimajo, je bil narodno gospodarski interes, ki je bil najbolj povezan z obnovo države in dosego gospodarske samostojnosti in neodvisnosti. Nova oblast se je odločila, da bo z gospodarsko obnovo tako pohitela, da bodo v dveh letih obnovljene prometne poti, industrijska proizvodnja pa bo dosegla predvojno raven. Kot pogoj za uresničitev tako smelega načrta je predpostavila osredotočenje vseh domačih ter tujih virov in sredstev, njihovo razlastitev, načrtno uporabo in razdelitev. Še pred koncem druge svetovne vojne je predsedstvo Avnoja izdalo Odlok o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilni odtujile. Ta odlok je v 5. členu navajal razloge za zaplembo in začasno državno upravo določenega premoženja. Ti so bili »maksimalno izkoriščanje tega imetja za načrtno proizvodnjo, zaradi kar najbolj hitre in kar najbolj uspešne dosege zmage v osvobodilni vojni in za soustvaritev pogojev uspešne gospodarske obnovitve in izgraditve Jugoslavije kot celote in vseh njenih federalnih enot«.

Pogosteje kot z gospodarskimi oziroma obnovitvenimi potrebami je oblast v prvem povojnem času zahtevo po nacionalizaciji in drugih radikalnih ukrepih povezovala s prizadevanji za dosego nacionalne in gospodarske neodvisnosti. Njeno stališče je bilo, da predstavlja gospodarska moč in vpliv nemške manjšine ter tujih družb in zasebnikov na Slovenskem ozemlju veliko oviro za samostojnejši razvoj. Odločila se je, da bo to premoženje razlastila in tako odstranila nevarnost, da bi »domači« Nemci in tuji kapitalisti, tako kot v preteklosti, narekovali gospodarski razvoj in »brezobzirno izkoriščali slovenski živelj«.

Slovenija je v tujini veljala za republiko, v kateri so se najodločneje lotili podržavljenja »nemškega« premoženja, v katerega je spadalo tudi premoženje nemške manjšine oziroma oseb nemške narodnosti. Z njimi je politični vrh sklenil obračunati »brez vsake sentimentalnosti«. Predsedstvo AVNOJ-a je 21. novembra sprejelo dva odloka, ki sta se nanašala na jugoslovanske Nemce. Prvi, ki ni bil objavljen v Uradnem listu, je bil Odlok o odvzemu državljanstvih pravic. Z njim je bilo jugoslovanskim Nemcem odvzeto državljanstvo. Drugi predpis je bil že omenjeni Odlok o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile, ki je začel veljati je začel 6. februarja 1945, ko je bil objavljen v UL DFJ. Z njim je prešlo v državno last vse imetje nemškega Reicha in njegovih državljanov, ki so se nahajali na jugoslovanskem ozemlju ter lastnina oseb nemške narodnosti, z izjemo tistih, ki so se borile v partizanskih enotah ali so bile državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedle sovražno. Ta opredelitev »nemškega« premoženja kot »sovražnega« premoženja, je veljala le kratek čas. Aprila 1945 je zvezno ministrstvo za notranje zadeve obvestilo pristojne organe, da je treba

»brezpogojno zapleniti« premoženje »Nemcev«, ki so se za časa okupacije »udinjali nemškemu rajhu«, pa so bili potem izseljeni, internirani ali odpeljani v ujetništvo. Junija 1945 so začela veljati navodili predsedstva AVNOJ in Državne komisije za upravo narodne imovine, po katerih je bilo treba med državljane nemškega Reicha uvrstit vse, ki so imeli nemško državljanstvo, ne glede na to, če so ga bili med okupacijo prisiljeni sprejeti. Ta razlaga je zajela avstrijske državljane, sudetske Nemce in kočevske Nemce. Poleg tega je bilo v navodilih posebej poudarjeno, da za določitev oseb nemške narodnosti ni odločilen kraj rojstva ali narodnost staršev, temveč »njihovo vedenje in priznavanje v Jugoslaviji pred drugo svetovno vojno in med njo«. V teh navodilih je bilo določeno, v katerih primerih je jugoslovanski državljan nemške narodnosti obdržal državljske pravice in premoženje. To je veljalo za tiste, ki so:

- sodelovali kot borci v enotah Narodnoosvobodilne vojne Jugoslavije ali so bili kako drugače »dejavni« v narodnoosvobodilnem gibanju;
- bili že pred drugo svetovno vojno asimilirani kot Hrvati, Slovenci ali Srbi, med vojno niso stopili v Kulturbund, niti niso nastopali kot člani nemške narodnostne skupnosti;
- v letih 1941-1945 zavrnilo zahtevo okupacijskih ali kvizlinških oblasti, da se izjavijo za pripadnike nemške narodne skupnosti;
- sklenili mešan zakon z osebami ene izmed jugoslovanskih narodnosti ali z osebami židovske, slovaške, rusinske, madžarske, romunske in druge priznane narodnosti;
- bili državljani nemške narodnosti, zavezniških in nevtralnih držav in se v času okupacije niso sovražno vedli.

Tudi ta navodila niso veljala v celoti. Po tolmačenju Komisije za upravo narodne imovine pri predsedstvu SNOS opisane izjeme niso veljale za tiste osebe nemške narodnosti, ki so se s svojim »zadržanjem« med okupacijo »pregrešile proti narodnoosvobodilni borbi narodov Jugoslavije in so bile v pomoč okupatorju«, temveč le za tiste, ki so »izkazali dejansko tveganje in predano žrtvovanje v službi naše narodnoosvobodilne borbe« ter se osvobodilnemu gibanju niso priključile iz špekulativnih namenov in šele ob koncu vojne. Zakon o prenosu sovražnikovega premoženja v državno last in o sekvestraciji premoženja odsotnih oseb, ki je začel veljati avgusta 1946, je še razširil pravne možnosti za poddržavljenje »nemškega« premoženja, saj je poddržavil vse premoženje nemške narodnosti ne glede na njihovo državljanstvo.

Kot smo že ugotovili, je Slovenija izstopala pri zaplembi »nemškega« premoženja. Komisije za zaplembo in oblastni organi so nekatera zakonska določila izvajala ostreje, kot so to določali predpisi. Slednje je najbolj veljalo pri določanju nemškega državljanstva in oseb nemške narodnosti. Določilo odloka predsedstva AVNOJ (in njegova kasnejša razlaga), da je za takšno ugotavljanje »načelno« odločilna izjava za določeno narodnost oziroma državljanstvo, so v Sloveniji izvajali tako, da so odbori OF in NOO za osebo nemške narodnosti proglasili »vsakega, ki se je izdajal za Nemca ali je splošno veljal za Nemca.« Tako so pojem »nemškutarstva« preveč raztegnili in zato prizadeli tudi osebe, ki se same niso proglasile za Nemce in niso bile osebe nemške narodnosti. Zaradi vrste utemeljenih pritožb in nepravilnosti je bilo potrebno posamezne primere ponovno obravnavati in tudi spremeniti že sprejete odločbe. Slednje je zlasti veljalo za Štajersko.

Priprave na zaplembo podjetij z »nemškim« kapitalom, to je kapitalom v lasti nemških in avstrijskih državljanov ter jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti, so se začele že v drugi polovici maja 1945. Združenje industrijcev in obrtnikov v Ljubljani je dobilo ukaz, da pripravi seznam industrijskih podjetij s pretežno nemškim kapitalom, ki so bila

včlanjena v Zvezo industrialcev Dravske banovine do 6. aprila 1941. V tem seznamu, ki ga je Združenje 21. maja 1945 poslalo Ministrstvu za industrijo in rudarstvo, je bilo tudi nekaj podjetij, ki so predmet naše razprave. Ta podjetja so bila: Jugotanim Sevnica, Sladkogorska tovarna lepenke in papirja, Indus Ljubljana, Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner- Tkalnica in tiskarna Sv. Pavel pri Preboldu, Jugosvila Maribor, Mariborska tovarna svile Maribor, Mariborska tekstilna tvornica, Metka Celje, Platno Ljubljana, Roteks Maribor.

Pri podržavljenju drugega tujega kapitala je morala biti slovenska politika bolj previdna in dosledneje upoštevati navodila Beograda, zlasti ko je šlo za premoženje državljanov zavezniških ali nevtralnih zahodnoevropskih držav. Ambasade teh držav so že v drugi polovici leta 1945 postavile vprašanje, kako odstraniti ovire, da bi delniške družbe, ki so bile v lasti njihovih državljanov, zopet prevzele upravo nad svojim premoženjem. Pogajanja, ki so se v mešanih komisijah začela šele konec 1945, niso bila uspešna, saj nobena stran ni hotela odstopiti od svojih stališč. Jugoslovanski predstavniki so po direktivah CK KPJ vztrajali, da je treba vsak primer reševati na podlagi jugoslovanske zakonodaje in prakse, medtem ko so predstavniki zainteresiranih držav vztrajali na uporabi mednarodnega prava, ki je bil »ožji in preciznejši« od jugoslovanskih revolucionarnih načel. Po slednjih je že samo dejstvo, da je v podjetju v času vojne tekla proizvodnja, bilo dovolj, da je bilo obtoženo sodelovanja z okupatorjem, medtem ko je bilo po mednarodnem pravu treba dokazati, da je obstajal »aktiven odnos in samoiniciativa podjetja do okupatorja«. Po vrsti brezuspešnih poskusov so pogajanja zastala.

Na začetku leta 1946 je zaplemba tujega premoženja postala prednostna naloga državnega tožilstva in komisij za upravo narodne imovine. Zvezno tožilstvo in uprava narodne imovine sta republiške izpostave priganjala, naj pohitijo z zbiranjem obremenilnega gradiva o gospodarski in politični kolaboraciji tujega kapitala z okupatorjem. Na podlagi tega gradiva so potem sodišča izpeljala sodni postopek, ki se je končal z izrekom sodbe o zaplembi tujega premoženja. Javni tožilec Slovenije je že septembra 1945 poslal Javnemu tožilcu DFJ poročilo o gospodarskem sodelovanju podjetij z »zavezniškim« kapitalom z okupatorjem. V poročilu je izpostavil, da razpolaga z dokumenti, ki dokazujejo, da je so družbe s prevladujočim »zavezniškim« kapitalom delovale »petokolonsko« že pred začetkom 2. sv vojne, saj so zaposlila »hitlerjance, ki so takoj javno nastopili kot odkriti eksponenti nacizma«. Na ta način so tuje družbe »izpeljale previdnostne mere« za primer nemške okupacije, računajoč, da bodo tako zavarovale svoje premoženje in si ohranile »pozicije v Hitlerjevem novem redu«. Če tožilstvu ni uspelo zbrati dovolj obremenilnega gradiva, se je sodni postopek zavlekel, saj se, po poročanju Javnega tožilca, niso mogli upreti na Odlok predsedstva AVNOJ o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, ker je le ta urejal le zaplembo »nemškega« premoženja, ne pa tudi premoženja čeških, švicarskih, norveških, švedskih, lihtnštajnskih in še državljanov drugi držav. Največ tovrstnih težav so imeli s podjetji na Štajerskem.

Zbiranje obremenilnega gradiva za ugotavljanje stopnje gospodarske in politične kolaboracije z okupatorjem ni bilo omejeno le na lastnike in uprave podjetij tujega, temveč tudi na podjetja domačega izvora. Na podlagi direktiv so delegati ministrstva za finance pregledali poslovanje denarnih zavodov, delegati ministrstva za industrijo in rudarstvo pa bilance podjetij. Do 10. septembra 1945 je Javni tožilec Slovenije dobil veliko poročil. Kljub temu, da so bila mnoga izmed njih nepopolna, so sodiščem

omogočila, da so »uvedla hiter in sumaričen postopek« in zaplenila lastnino številnih pravnih oseb. Zaradi naglice in »sumarnosti postopka so se morda primerile kake pomanjkljivosti s formalno pravne strani procesa, ker so se opustile poizvedbe o po delegatih navedeni in ugotovljeni ali splošno znani odsotnosti posameznih predstavnikov«. Kljub temu pa je bilo stališče tožilstva, da so bile obtožnice materialno-pravno tako »močno utemeljene«, da s »te strani ni bilo pričakovati skoraj nobenih pomanjkljivosti«. Tožilstvo je v svojem poročilu poudarilo, da se je v sodnih postopkih »jasno izkazala prostovoljna in samoiniciativna pomoč okupatorju in vključitev in prilagoditev njegovemu gospodarskemu načrtu.« To je veljalo tako za denarne zavode in njihova sindicirana podjetja, kakor tudi za industrijske obrate. Preiskava je pokazala, da so bili motivi za sodelovanje z okupatorjem sicer različni, vsi pa povezani z željo po pridobitvi čim večjega dobička ali pa s potrebo po izražanju političnega prepričanja in zato »simpatiziranja lastnikov in vodilnega uradništva z okupatorji. (...) Pri industrijskih podjetjih je bilo kot glavna obtožena činjenica stavitev podjetja v izkoriščavanje ali direktna produkcija za okupatorja, petokolonaško delovanje vodilnih predstavnikov ali nameščencev ter lastnikov pred in po okupaciji Jugoslavije v letu 1941, nadalje pa lastno zaprosilo podjetja za vključitev v okupatorjev gospodarski načrt ali vojno gospodarstvo.« Po tem poročilu so tako sodišča narodne časti, kakor vojaška sodišča imela pri izrekanju sodb »lahko stališče, ker je šlo skoro v vseh primerih za prostovoljno in samoiniciativno sodelovanje z okupatorji«. Na ozemlju pod nemško okupacijo je šlo na »celi črti« tudi za politično sodelovanje z okupatorjem.

Tretji pomemben razlog za poddržavljenje obravnavanih podjetij je bil povračilne in zavarovalne narave. Oblast je namreč poddržavljenje premoženja državljanov tretjega Reicha in oseb nemške narodnosti jemala kot eno od oblik nadomestila oziroma reparacij za povrnitev materialne in druge škode, ki so jo nemške okupacijske oblasti in vojaške enote neposredno povzročile na slovenskem ozemlju v letih 1941-1945. Zablembo premoženja vojnim zločincem, okupatorjevim sodelavcem ter vsem osebam, ki jih je sodišče obsodilo na izgubo imetja v korist države pa je poleg povračilne obravnavala tudi kot obliko obračuna s političnimi in »razrednimi« nasprotniki.

1.3. Oblike poddržavljanja

Omenili smo že, da se je nova politična elita odločila za taktiko postopne »dušitve« zasebnega sektorja. Takšna usmeritev je omogočala kombinacijo in uporabo različnih oblik poddržavljanja, pač glede na trenutne možnosti, zahteve in potrebe. V prvem povojnem obdobju sta prevladovali zablembo (konfiskacija) in začasna državna uprava (sekvester). Leta 1946 pa sta primat dobili agrarna reforma in nacionalizacija. V tem času se je oblast do judovskega premoženja dokopala tudi z odkupom delnic. Bilo pa je tudi nekaj primerov, ko so lastniki sami podarili premoženje državi.

Pravna podlaga za poddržavljenje podjetij z udeležbo judovskega kapitala je bila pestra in široko zastavljena. Med zakonskimi predpisi, ki so zagotavljali uresničevanje revolucionarnih zamisli in oblik, je bil najpomembnejši že večkrat omenjeni Odlok predsedstva AVNOJ o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino. Ta predpis je predvidel dve obliki poddržavljenja. Prva in najpogostejša oblika je bila zablembo, ki je bila poleg že omenjenega »nemškega« premoženja predvidena še za premoženje vojnih zločincev in njihovih pomagačev ne glede na njihovo državljanstvo in za imetje oseb, ki so bile s sodbo civilnih ali vojaških sodišč obsojene na izgubo imetja v korist države.

Druga oblika podržavljanja je bila začasna državna uprava, ki je bila predvidena za premoženje oseb, ki so bile med vojno izseljene ali so pred okupatorjem pobegnile, ter za premoženje, ki je zaradi »pritiska« okupacijskih oblasti v času vojne prešlo v last »tretjih oseb«. Iz tega odloka je pomemben tudi njegov 6. člen. Razveljavil oziroma ocenil je za »nične« vse »pravne posle« in predpise sklenjene in uveljavljene na jugoslovanskem ozemlju med 6. aprilom 1941 in 6. februarjem 1945 in tiste, »ki bodo sklenjeni po objavi tega odloka z »namero, da se preprečijo nasledki tega odloka in sankcije, predvidene z moskovsko in teheransko konferenco«, in so se nanašali na osebe in podjetja uvrščena v kategorijo »nemškega« premoženja, vojnih zločincev in njihovih pomagačev, izseljenih in pregnanih ter obsojenih oseb. Do sodne odločbe je upravo nad tem premoženjem prevzela pristojna komisija za upravo narodne imovine.

Naslednji pomemben predpis je bil odlok predsedstva AVNOJ, ki je 13. februarja 1945 proglasil za nične pravne akte, ki so jih okupator in njegovi zavezniki uporabljali med zasedbo jugoslovanskega ozemlja. Odlok je napovedal tudi revizijo predvojne jugoslovanske zakonodaje, ki je veljala 6. aprila 1941, in sicer v primerih, ko ne bi bila skladna s »pridobitvami NOB« ter predpisi nove oblasti.

Tretji pomembni predpis za našo obravnavo je bil Zakon o postopku z imovino, katero so lastniki morali med okupacijo zapustiti in z imovino, katero so jim odvzeli okupator in njegovi pomagači. Predsedstvo AVNOJ ga je sprejelo 24. maja 1945. Za lastnika takšnega premoženja sta bila ugodna le 1. in 5. člen, ki sta določala, da je bilo treba vse to premoženje »takoj« vrniti lastnikom oziroma izročiti v upravo bližnjim sorodnikom, če je lastnik umrl. Druga določila pa lastniku, ki med okupacijo premoženja ni upravljal, niso bila naklonjena. Premoženje je prevzela v začasno upravo Komisija za upravo narodne imovine, odločitev o njegovi nadaljnji usodi pa je bila prepuščena pristojnemu sodišču. Če je šlo za industrijska, trgovska, obrtna, posredniška in druga podjetja, je sodišče lahko z odločbo vrnilo premoženje lastniku z vsem inventarjem in ostalimi predmeti le pod pogojem, da jih lastnik ni »odstopil okupatorju ali dal okupatorju na razpolago in so temu rabili za vojevanje«. Gotovino, vrednostne papirje in »dragotine« je sodišče lahko izročilo sorodnikom samo v primeru, če je bilo »to potrebno za dobro upravljanje imovine, obratovanje podjetja ali obrta, oziroma za njihovo vzdrževanje« in v »kolikor je bil lastnik po zakonu za to zavezan«. Za obravnavano premoženje je Zakon o postopku z imovino, katero so lastniki morali med okupacijo zapustiti, katero so jim odvzeli okupator in njegovi pomagači, določil še eno obremenitev. Če je posebna komisija pri pregledu poslovanja ugotovila vojni dobiček, ga je bil lastnik dolžan plačati v roku 30 dni.

Odvzem vojnega dobička je urejal poseben zakon, ki ga je predsedstvo AVNOJ sprejelo 24. maja 1945. Po tem zakonu je bil pojem vojni dobiček zelo širok. Zajemal je vsak presežek premoženja v katerikoli obliki, ki je nastal od 6. aprila 1941 do 9. maja 1945 kot rezultat »gospodarskega ali drugega poslovanja med vojno v državi ali zunaj nje ob izkoriščanju izjemnih vojnih razmer in ljudske stiske« in je presegel 25. 000 din DFJ, kolikor je bil določen »normalni« dobiček ob »navadnih« pogojih poslovanja. Poleg tega pa še tisti del premoženja, pridobljenega v obravnavanem času, ki ga je fizična ali pravna oseba uporabila za »kakršne koli investicije ali za popravilo škode«, nastale v vojnem času. Nadalje premoženje »vojnega dobičkarja«, ki ga je namenil za odplačilo svojih dolgov pred 6. aprilom 1941. Za vojni dobiček se je štelo tudi tisto premoženje, ki je bilo med vojno z dedovanjem, kot dota ali z daritvijo preneseno na drugo osebo.

V obdobju t.i. »patriotične nacionalizacije«, ki je trajalo do decembra 1946, sta bila že večkrat omenjena odloka predsedstva AVNOJ glavna, ne pa edina pravna opora civilnim in vojaškim ustanovam pri izrekanju zaplembenih odločb. Zaplembe so potekale še na podlagi zakonov, ki so kot eno izmed kazni predvideli zaplembo imetja. Na tem mestu omenimo Zakon o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže, Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo, Zakon o kaznovanju zločinov in postopkov zoper slovensko narodno čast. Pri zaplembenih postopkih, ki so potekali ob izteku štiridesetih let preteklega stoletja, je potrebno omeniti še Zakon o zaplembi premoženja in izvrševanju zaplembe in z njim povezano Uredbo o likvidaciji razmerij, nastalih z zaplembo premoženja. Slednja je določala, da je treba terjatve prijaviti v 60 dneh. Veliko upnikov tega v predvidenem času ni storilo, zato so sodišča ocenila, da nimajo več terjatev do zaplenjenega premoženja. Zaplemba je imela precejšnje prednosti pred drugimi predpisi, saj je z njo sodišče brez odškodnine zaplenilo vse premoženje določene osebe. S prvo in drugo nacionalizacijo je bilo poddržavljeno le premoženje gospodarskega značaja. Po izdaji pravnomočne odločbe se premoženje praviloma ni več vračalo. Izjeme so bile dopustne le v posebnih primerih. Potem, ko so bila zaplenjena podjetja kasneje nacionalizirana, prejšnji lastniki niso postavili vprašanja vrnitve osebnega in drugega »negospodarskega« premoženja.

Z odlokom predsedstva AVNOJ je bil sekvester »pridrzan« za primere, ko usoda lastnikov premoženja, katere je okupator odvedel, odselil ali so sami pobegnili, ni bila znana in za primere, ko je šlo za premoženje zavezniškega in nevtralnega kapitala, katero je postalo last tretjih oseb pod pritiskom okupatorskih oblasti. V zakonu o zaplembi premoženja in o izvrševanju zaplembe, ki je bil sprejet junija 1945, pa je bil sekvester že opredeljen kot prikrita oblika nacionalizacije. To je kot začasen odvzem uprave nad celotnim delom premoženja, za katerega se je pričakovalo, da bo zaplenjen v korist države.

Leta 1945 so v Sloveniji imeli precej drugačne poglede na poddržavljanje sekvestriranih delniških družb, kot pa v Beogradu. Stališče zveznih teles je bilo, da je treba po sodni poti premoženje teh družb zapleniti, objaviti likvidacijo in določiti likvidacijski organ. V Sloveniji so bili bolj za »legalen« prevzem teh družb. Ta postopek naj bi izpeljali tako, da bi sklicali redne občne zbornice družb, na katerih bi razrešili staro upravo in nadzorni odbor ter izbrali začasno vodstvo, v katerega bi prišli »zanesljivi« ljudje, ki bi potem izpeljali postopek poddržavljenja. Dobra plat »legalnega« prevzema delniških družb je bila med drugim tudi v tem, da bi olajšali zbiranje delnic, zlasti tistih, ki so bile v tujini. Slovenski predlog je bil v manjšini, zato je prevladalo zvezno stališče.

Aprila 1946 je Javno tožilstvo LR Slovenije začelo uresničevati načrt, po katerem bi sekvester »likvidirali«. Po tem načrtu naj bi do konca leta sekvestrirana podjetja zaplenili ali vrnil tujim lastnikom. Avgusta 1946 je bil sprejet zakon, ki je predvidel, da bo večina sekvestriranih podjetij prišla v državni sektor. Zakon je sicer predvidel le dva »izjemna primera«, ko se sekvestrirano premoženje ni smelo vrniti lastnikom. Prva izjema za delničarje ni bil nevarna, saj se je nanašala na gospodarska podjetja, pri katerih so bile med odsotnostjo lastnika opravljene investicije večjega obsega. Zato pa je bila druga izjema usodnega pomena. Veljala je za podjetja, ki so bila potrebna za »vzpostavitev« načrtnega gospodarstva. To pa so bila skoraj vsa podjetja, o katerih teče beseda.

Do konca leta 1946 so jugoslovanski komunisti, s pomočjo represivnih ukrepov dobili nadzor nad največjimi, najpomembnejšimi in kapitalsko najmočnejšimi podjetji. Nastopil

je čas za nacionalizacijo oziroma za prisilno in legalno podržavljanje gospodarskih podjetij. Z zakonom o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij, ki je začel veljati 6. decembra 1946, so bila podržavljena vsa velika in pomembna podjetja v državi. Z drugo ali dopolnilno nacionalizacijo, ki je bila izvedena spomladi 1948 so bila podržavljena še preostala zasebna industrijska, rudarska, kreditna in zavarovalna podjetja, samostojne elektrarne, vinske kleti, večja skladišča ter vse nepremičnine v lasti tujih državljanov in ustanov, razen določenih izjem. Za vladajočo politiko se je z objavo zakona in formalnim prevzemom premoženja gospodarskega značaja nacionalizacijska zgodba zaključila. Na vpis nacionaliziranih nepremičnin v korist države, na ocenjevanje nacionaliziranega premoženja in na plačilo finančnih obveznosti do bivših lastnikov je zvezna vlada gledala kot na nepotrebno breme in strošek, zato je z njimi zavlačevala. Od sredine leta 1948 ni več razmišljala o izdaji uredbe o obveznicah, njihovi amortizaciji in plačilu odškodnine, kar je bila po zakonu o nacionalizaciji dolžna storiti; temveč le še o tem, kako postopek ocenjevanja in določanja odškodnine zavleči ter zmanjšati število upravičencev do odškodnine. Oblikovala je nova izhodišča za ocenjevanje in določanje odškodnine za nacionalizirano premoženje lastnikov, ki so bili jugoslovanski državljani. Ker so ta izhodišča temeljila na načelu, da sme odškodnino priznati le v toliko, kolikor je ta v »skladu z družbenimi in gospodarskimi razmerami v državi«, je to v resnici pomenilo, da velik del bivših lastnikov ni bil upravičen do z zakonom obljubljenega odškodnine. Po dveh letih zavlačevanja postopka ocenjevanja in določanja odškodnine so zvezni organi spomladi 1950 izdali interna navodila o »ustavitvi vseh tozadevnih postopkov«. V veljavi je ostal sklep zvezne vlade, po katerem so bivši lastniki, ki so zaradi nacionalizacije ostali brez sredstev za preživetje, bili nesposobni za delo in katerih podjetje je bilo na dan nacionalizacije aktivno, dobili možnost, da pri pristojnem organu uveljavijo pravico, da se jim od predvidene odškodnine mesečno nakazuje akontacijo. Tudi na področju knjiženja nacionaliziranega premoženja so se na začetku petdesetih let postopki zelo upočasnili. Še leta 1961 vpis nacionaliziranih nepremičnin ni bil končan.

V Sloveniji so do spomladi 1948 ocenili premoženje večjega dela nacionaliziranih podjetij. Ta prizadevanja so bila prežgodnja, ker so bile te ocene maja 1948 razveljavljene. V prvi vrsti zato, ker so cenilne komisije vrednost podjetij ocenile previsoko in določale odškodnino zanj, kot »da bi bil namen nacionalizacije kupovanje vsakega posameznega dela stroja, stavbe (...) nacionaliziranega podjetja na trgu«. Predsedstvo vlade LRS je ustanovilo novo ocenjevalno komisijo, ki je skupaj z javnim tožilcem in predsednikom Vrhovnega sodišča LRS pripravila nova izhodišča za cenitev podržavljenega premoženja. Njihovo bistvo je bilo, da morajo biti cenitve precej nižje, pač v skladu z načelom, da nacionaliziranih podjetij »ne kupujejo od bivših lastnikov, temveč izvajajo nacionalizacijo v duhu ekspropriacije in da priznajo odškodnino le v toliko, kolikor je ta v skladu z družbenimi in gospodarskim razvojem«. V drugi polovici leta 1948 se je tako začel nov ocenjevalni cikel, ki se je zaključil konec leta 1949 ali na začetku leta 1950. Do takrat so ocenili okoli 890 nacionaliziranih podjetij, to je več kot tri četrtine vseh nacionaliziranih.

Ocenjevanje nacionaliziranega premoženja tujih lastnikov je potekalo na podlagi navodil zveznih organov, ki pa so v Slovenijo prihajala z zamudo in so si med seboj večkrat nasprotovala. Sistematično ocenjevanje tega premoženja se je začelo šele aprila 1952.

1.4. Podržavljanje posameznih podjetij

Za večino obravnavanih podjetij lahko rečemo, da niso bila podržavljena z enim, temveč z

več represivnimi ukrepi. Najprej so bila zaplenjena ali so prišla pod sekvester. Na koncu je bila večina nacionalizirana.

Samo na podlagi zaplembe sta postali državna last dve podjetji. Pet delničarjev Gradbene firme inž. Dukič in drugi je bilo 28. avgusta 1945 s sodbo vojaškega sodišča Ljubljanskega vojnega področja obsojeno na zaplembo premoženja. Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja pa je 13. avgusta 1945 obsodilo na izgubo premoženja šest družbenikov mariborskega podjetja Thoma & Co. Med njimi je bil tudi »krščeni madžarski žid« Emil Ripper, ki je bil poleg tega obsojen še na omejitve svobode s prisilnim delom na 10 let in izgubo državljanstva.

Z zakonom o nacionalizaciji iz decembra 1946 sta prišli v državno last družbi Tvornica tanina Medvode in tekstilna tovarna Hribernik Šentvid pri Ljubljani. Zakon o nacionalizaciji iz aprila 1948 je poddržavil družbo Automontaža Ljubljana ter podjetji Sonnenschein Ptuj in Opekarno in mlin Lendava.

Na podlagi zaplembe in nacionalizacije je država postala lastnica desetih podjetij. Skupno podjetje Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, tkalnica Litija in Sv. Pavel pri Preboldu je bilo zaplenjeno v korist države s sodbo vojaškega sodišča v Celju 22. avgusta 1945. Leta 1946 je mestna zaplembna komisija v Ljubljani zaplenila deleža solastnika družbe Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner Tattendorfer Spinnercija ter delež družbe Credit Anstalt Bankverein Dunaj. Skupno podjetje je bilo decembra 1946 še nacionalizirano.

Višje vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja je 28. avgusta 1945 izreklo zaplembo celotnega imetja družabnikov Mariborske tovarne svile. Odločbo o zaplembi je dva meseca kasneje izdala še mestna zaplembna komisija. Decembra 1946 je bilo premoženje družbe nacionalizirano.

Pred nacionalizacijo decembra 1946 je prišlo v državno last okoli 95 % delnic družbe Pivovarna Union Ljubljana. Do teh delnic je država prišla z nakupom delnic od Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo, ki ga je 1. avgusta 1945 opravil Denarni zavod Slovenije, ter z zaplembo delnic posameznim družbenikom (Adolfu Israelu Pragerju, Grafeneder Francu, Nelly Marcfeldu in Hermanu Leiserju). Do preostalih delnic je država prišla z nacionalizacijo.

Z zaplembo premoženja Zadružne gospodarske banke Ljubljana 11. avgusta 1945 je prišla v državno last tudi Sladkogorska tovarna lepenke in papirja. 25. januarja 1946 je zaplembeno odločbo izdala še zaplembna komisija za mariborsko okrožje. Decembra 1946 je bilo podjetje nacionalizirano.

S sodbo 21. avgusta 1945 je vojaško sodišče Ljubljanskega vojnega področja zaplenilo premoženje članov uprave delniške družbe Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode. Družba je bila nacionalizirana decembra 1946.

Podržavljanje Tekstilne tovarne Laško se je začelo 14. julija 1945, ko je vojaško sodišče zaplenilo delež Feliks Urbanca. Delež Blašković Fedorja je bil zaplenjen z odločbo Okrožne zaplembene komisije v Celju 31. junija 1946. Tretji delničar Jud Hinko Brečka se je po koncu vojne znova zaposlil v podjetju kot delovodja. Ker ni upošteval navodil in

se je »vedel, kot da je edini lastnik«, je bil januarja 1946 na ukaz ministra odstranjen iz podjetja. Premoženje družbe je bilo nacionalizirano decembra 1946.

Podjetja Alko Ljubljana, Tovarna dežnikov in skladišče D. Lendava in Tkalnica Elka Kudiš & Dobovičnik Celje so bila nacionalizirana leta 1946 oziroma leta 1948. Po ugotovitvah Hančiča in Podbersiča so bila ta podjetja najprej zaplenjena.

Na podlagi začasne odredbe Ministrstva za industrijo in rudarstvo je 11. septembra 1945 tekstilno podjetje Elka Celje prišlo pod začasno državno upravo. Decembra 1945 je eden od lastnikov Franc Dobovičnik svoj delež brezplačno izročil državi. Tudi Tekstilna tovarna Hido, ki je delovala v prostorih Elke, je 12. septembra 1945 prišla pod sekvester. Dva meseca kasneje, to je 13. novembra, pa je mestna zaplembena komisija zaplenila deleže lastnikov te družbe.

Podobno usodo kot Elka je doživela tudi družba Metka Celje. Odločbo, ki jo je 24. avgusta 1945 izdala mestna zaplembena komisija, je oktobra tega leta Federalna zaplembena komisija razveljavila. Javni tožilec Slovenije se s takim razpletom ni strinjal. Decembra 1945 je obvestil Ministrstvo za industrijo in rudarstvo, da bo na zahtevo Beograda vložil nadzorstveno pritožbo. Ministrstvu je svetoval, da zaradi »nevarnosti raznašanja imovine« do rešitve nadzorstvene pritožbe podjetja ne vrne lastniku, temveč ga postavi pod sekvester. Javni tožilec pritožbe ni vložil, ker je Henrik Weinberger podjetje januarja 1946 podaril državi oziroma KPS. Zapisnik o predaji premoženja Okrožnemu komiteju KPS Celje kot zastopniku KPS je Okrajno sodišče napravilo februarja 1946.

Družba Jugo-tanin Sevnica je 24. maja 1945 prišla pod sekvester. Začasnega delegata, ki je prevzel upravo nad podjetjem, je imenovalo pristojno ministrstvo. 13. septembra 1946 je okrajno sodišče v Krškem preneslo nepremičnine, ki so bile pred vojno last podjetja, na Jugotanin d.d. Zagreb. Konec tega leta je bilo podjetje nacionalizirano.

Večina obravnavanih podjetij je bila najprej, v celoti ali samo po posameznih delih, zaplenjena, potem sekvestrirana, na koncu pa je bilo njihovo premoženje nacionalizirano. Največ težav je oblast imela pri poddržavljanju družbe Jugočeška Kranj. Družba v predvojnem smislu ni več obstajala. Že okupator kljub prizadevanjem ni mogel izvedeti, kjer se nahaja »jugoslovanski paket delnic«. Ker je glavni ravnatelj Maks Horwitz leta 1944 umrl v Bariju, tudi povojna oblast ni bila boljše sreče. O »angleškem paketu delnic« je do spomladi 1946 ugotovila le, da je angleška družba delnice prenesla na Londonsko banko Lloyds Ltd, sama pa zadržala terjatve. Tako je imelo bivše podjetje samo »ogromno pasivo delniške glavnice in dobroimetij«. Njeno stvarno imovino so predstavljali le zemljišče s stvabami, odškodnina za oboje ter nekaj strojev, ki so jih uspeli najti. Državni organi so njen delniški kapital in medvojne investicije ocenili kot »iluzorno imovino« in sprejeli sklep, da »država nima interesa, da bi za tuj kapital organizirala gospodarsko močno podjetje«. Podjetje je bilo najprej zaplenjeno, nato je prišlo pod sekvester in bilo konec leta 1946 nacionalizirano. Prva tankovska armada Jugoslovanske vojske je ob svojem odhodu iz Kranja precej inventarja odpeljala s seboj.

Zapleti so nastali tudi pri poddržavljanju družb Metalna Beograd in Cinkarna Celje, v katerih je poleg deleža države in domačih delničarjev Todorja Lazarevića in Evgena Lovšina, imela delež še družba C.T.Petzold s sedežem v Pragi in na Dunaju. Marca 1945 je Metalna Beograd prišla pod sekvester. Z odločbo mestne zaplembene komisije v Celju

13. novembra 1945 je premoženje Cinkarne in Metalne postalo državna last. Glavni domači delničar Todor Lazarević je z darilno pogodbo dal na razpolago državi svoj paket delnic, delnice Grete Roth (žene generalnega direktorja družbe Petzold iz Prage) in delnice domačega lastnika Evgena Lovšina. Težava je nastala ker k daritveni izjavi ni priložil delnic. Izjave o tem, kje se nahajajo, so se razlikovale. Kreditni zavod v likvidaciji v Ljubljani je poslal poročilo, da ima 8371 delnic, od tega 1303 Lazarevićevih in 7068, ki naj bi bile v lasti Schweizerische Kreditanstalt iz Züricha.

Problemi so bili tudi pri podržavljenju družbe Platno Ljubljana, ker je bil lastnik 10% deleža češki državljani Ernst Siegel. Družba je prenehala poslovati sredi leta 1946. Okrajno sodišče v Ljubljani je z odločbama 17. junija in 26. oktobra 1946 je podržavila 90% premoženja družbe, ki je bilo v lasti Herberta Luckmanna in Rada Hribarja. Luckmann je bil oseba nemške narodnosti, Hribarja pa so partizani obsodili in likvidirali že med vojno. Ker se Siegel »ni javil« niti »ni dal predloga za vrnitev premoženja« v družbi, je Ministrstvo za industrijo in rudarstvo predlagalo Vrhovnemu sodišču LRS, da se mu 10% delež ne vrne, temveč prepusti državi. 90 % družbe je bilo decembra nacionalizirane. Ker Sieglu delež ni bilo mogoče zapleniti niti nacionalizirati je prišel pod sekvester. Začasni upravitelj je bil imenovan 5. decembra 1946. 27. decembra 1946 je Ministrstvo za industrijo in rudarstvo izdalo odločbo o likvidaciji družbe.

Čeršaška tovarna lesnih snovi in lepenke je imela sedem družabnikov od katerih so bili trije Judje. Družba je prišla pod sekvester, delež največjega lastnika Frana Bonača, ki je znašal 20,2 % delniškega kapitala, pa je bil zaplenjen. Nacionalizirana je bila leta 1946.

Tkalnica in tiskarna Prebold v sestavu Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner, je prišla v državno last s sodbo vojaškega sodišča 22. avgusta 1945 kot imetje osebe nemške narodnosti. Mestna zaplembe komisija v Ljubljani je 23. oktobra 1945 z odločbo še enkrat vse premoženje tvornice preneslo v državno last. Slednja odločba je bila izdana zgolj v podkrepitev prve obsodbe, ki je bila takoj izvršljiva. Drugi del Jugoslovanskih tekstilnih tvornic, to je Predilnica Litija, je novembra 1945 na podlagi sodbe vojaškega sodišča prišla pod sekvester, naslednje leto pa je bila nacionalizirana.

Marko Rosner je bil lastnik ali solastnik mariborskih podjetij Jugosvila, Jugotekstil in Roteks.

Vse njegovo premično in nepremično premoženje je bilo zaplenjeno s sodbo vojaškega sodišča v Mariboru 18. avgusta 1945. 15. novembra 1945 je Mestna zaplembe komisija v Mariboru izdala odločbo o zaplembi premoženja vseh treh podjetij. Podjetja so bila do konca leta 1946 tudi pod sekvestrom, nato pa so bila nacionalizirana.

Družabniki in poslovodje Mariborske tekstilne tvornice so bili Franc Mautner, Deutsch Friderik, Pavel in Ernest. Delež Franca Mautnerja je bil zaplenjen z sodbo vojaškega sodišča v Mariboru 18. avgusta in z odločbama mestne zaplembene komisije 25. oktobra 1945 in 15. januarja 1946. Delež Deutsch Frideriha, ki ga je leta 1940 prodal švicarski družbi A.G. für Handel mit Rohprodukten iz Arlesheima, je z odlokom ministrstva za industrijo in rudarstvo 20. julija 1945 prešel v začasno državno upravo. Preostalo premoženje Friderika, Pavla in Ernesta Deutscha pa je prešlo v državno last z odločbo mestne zaplembene komisije 5. marca 1946. Družba je bila konec leta 1946 nacionalizirana.

Trboveljska premogokopna družba Ljubljana je bilo edino od obravnavanih podjetij, katerega precejšen del premoženja je prišlo v državno last tudi z zakonom o agrarni reformi. Podržavljenje te družbe se je začelo 23. oktobra 1945, ko je mestna zaplemena komisija v Ljubljani izdala odločbo o zaplembi »vsega imetja Trboveljske premogokopne družbe s sedežem v Ljubljani, katere delnice so last oseb nemške narodnosti«. Odločba je bila nejasna, saj po mnenju delegata ministrstva za industrijo in rudarstvo Evgena Lovšina iz nje ni bilo mogoče ugotoviti ali določa zaplembo delnic ali pa vsega premoženja. Tudi, če »gre za zaplembo delnic«, je v svojem dopisu spraševal delegat, »ni jasno ali gre za zaplembo vseh delnic ali pa samo za zaplembo delnic, ki so v lasti nemških državljanov in oseb nemške narodnosti«. V tem dopisu je delegat ministrstvo še enkrat opozoril na poseben problem podržavljenja delnic TPD. Ta je bila v tem, da se delnice niso glasile na prinosnika in da je bila večina delnic v tujini. 24. decembra 1945 je okrajna komisija za agrarno reformo izdala odločbo o prevzemu gozdnih parcel TPD v začasno upravo. Obseg teh parcel je bil velik, saj je zajel okoli 4500 parcel v skupni površini 2424,41 ha, od česar je bilo okoli 1157,71 ha gozdov. Upravo nad temi gozdovi v Sloveniji je julija 1946 prevzelo ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo. Zemljišča Trboveljske premogokopne družbe na Hrvaškem so bila zaplenjena s sodbo okrožnega sodišča v Zagrebu, 11. decembra 1945. Vse premoženje Trboveljske premogokopne družbe Ljubljana je bilo nacionalizirano decembra 1946.

Dve podjetji, ki jih navajamo v našem seznamu, sta leta 1945 prenehali obstajati. To sta bili celjski podjetji Diehl & co. in Celjska tovarna kvasa in slada. Nepremičnine slednjega podjetja je podedovala zakonita dedinja.

1.5. Težišče obtožnic

V skladu z zveznimi predpisi in navodili so morale biti obtožnice proti lastnikom in upravam zasebnih podjetij in podjetij v tuji lasti zasnovane na nacionalni in gospodarsko-politični podlagi. To je pomenilo, da so morali javni tožilci in še drugi organi zbrati dovolj podatkov za sodni proces, v katerem je bilo treba ugotoviti in dokazati, da so vodstva podjetij bili nemški državljani, osebe nemške narodnosti in da so tako že pred začetkom druge svetovne vojne podpirali nacistično dejavnost, v času okupacije pa gospodarsko in politično tesno sodelovali z okupatorjem in načrtno podpirali njegovo dejavnost. Tretji pomemben vir obtožnic je bilo brezobzirno izkoriščanje slovenskih potrošnikov in zapostavljanje slovenskih strokovnjakov ter delavcev pred začetkom druge svetovne vojne ter vojno dobičkarstvo v času vojne. Kakšno je bilo težišče obtožnice je bilo odvisno od tega, ali je bil lastnik v času vojne v Sloveniji ali v tujini.

Pregled najbolj značilnih obtožnic, zaslišanj in sodb je treba začeti s primerom Marko Rosner. V sodnem procesu so mu očitali, da je pred vojno »protežiral« Nemce in da je v letih 1934 do 1941 namenoma dopustil, da se je v vseh treh podjetjih širila nacistična propaganda, katere namen je bil, da NSDAP v Mariboru organizira močno peto kolono in pripravi še vse potrebno za takojšnje priključitev Spodnje Štajerske k velikemu nemškemu Reichu. Po mnenju tožilca je bila njegova krivda v tem pogledu še toliko večja, ker kljub opozorilom na nacistično dejavnost v podjetjih ni hotel ukrepati. Nadalje je bil Rosner obtožen, da je v času pred drugo svetovno vojno »proti obstoječim zakonom prodajal blago s 150 do 200% dobičkom« in s tem izkoriščal stisko slovenskih potrošnikov. V času okupacije so podjetja, v katerih je bil večinski lastnik, ne da bi bila prisiljena, na »njegovo iniciativo« izdelovala izdelke za nemško vojsko. Obtožen je bil, da je pred koncem vojne

ukazal precejšen del izdelkov prepeljati v Reich. Mestni odbor OF je avgusta 1945 izdal potrdilo, da je Marko Rosner državljan nemškega Reicha. Poslovodje ali upravniki svetniki v njegovih podjetjih, skupaj sedem po številu, so bili obtoženi, da so v času okupacije vodili proizvodnjo po okupatorjevih navodilih, ustvarjali dobiček, odpuščali in »denucirali« Slovence, konec vojne pa odpeljali znatne zaloge končnih izdelkov v Avstrijo.

Solastnik Jugosvile Werner Bader je bil proglašen za nemškega državljana in še osebo nemške narodnosti. Priče so povedale, da je pred zasedbo govoril le v nemščini, na vsa vodilna mesta pa postavil izključno Nemce. Tik pred napadom na Jugoslavijo je tesno sodeloval z nacističnim propagandnim strojem. Aprila 1941 se je v Maribor in na svoje delovno mesto vrnil v uniformi SA. V letih 1941 do 1945 je zapostavljal, ovajal in odpuščal slovenske delavce in tesno sodeloval z zasedbeno upravo. Podjetje je ves čas delalo za nemško vojsko.

Glavni »greh« lastnikov in upravnega odbora mariborskega podjetja Thoma & co. je bila njihova poslovnost pred letom 1941. V tridesetih letih preteklega stoletja naj bi si »nagrabil ogromno premoženje« na račun žuljev slovenskega delavca in izkoriščanja slovenskih potrošnikov. V tem času naj bi svoje izdelke prodajali po cenah, ki so zagotavljale od 100 do 500 % dobiček. Ko so prišli v Maribor, so vsi skupaj imeli eno samo kolo, leta 1941 pa so imeli na razpolago štirinajst luksuznih avtomobilov. Madžarski jud Emil Ripper je prav zaradi tega dobil še »primerno višjo kazen«. Poleg povedanega so vsi vodilni položaji v podjetju bili v rokah Sudetskih Nemcev, podjetje pa je spadalo med tista, ki so delala za potrebe SS.

Tudi lastniku Metke Celje Henriku Weinbergerju je sodišče najbolj štel v zlo njegovo predvojno poslovanje. V tem času so med člani uprave prevladovali Kulturbundovci, ki so imeli boljše plače kot Slovenci. Kljub temu, da je Weinberger poznal njihovo protidržavno dejavnost, ni storil ničesar, da bi jo preprečil. Tudi potem ne, ko so slovenski delavci to dejavnost prijavili in jo skušali omejiti. Ta »afera« se je za nekaj slovenskih delavcev slabo končala, saj so bili z vednostjo Weinbergerja odpuščeni. Slabo zanj je bilo tudi, da je pred vojno v glavnem govoril nemško in da je bil spoznan za osebo nemške narodnosti.

Podobna je bila tudi obtožnica proti družbenikom Mariborske tovarne svile. To so bili Berchtold Marija, Berthold Ernest mlajši, Himmler Harald, Scherbaum Helena in Ussar Maks. Po besedah tožilca je bila družba pred aprilom 1941 leglo »hitlerizma na naših tleh«, stičišče sovražne propagande. Kot Nemci in nemški državljani so bili simpatizerji nacistične ideologije, nekateri pa tudi pripadniki Kulturbunda in NSDAP. Pri zaposlovanju so »favorizirali« sonarodnjake, zlasti še, če so bili člani nemške manjšine in Kulturbunda. Po okupaciji je bilo podjetje vključeno v Nemško vojno gospodarstvo. Vodilni v njem so »sistematično preganjali in terorizirali ter zatirali slovenske delavce in jim grozili z gestapom«. V tovarni se je »zatirala slovenska beseda (...) slovenski delavec je postal dejansko suženj svojih gospodarjev, okupatorjevih preganjačev in pomagačev«. Sodišče ugovora Marije Berchtold, deležnice podjetja ni sprejelo. Menilo je, da sicer res ni imela vpliva na poslovanje podjetja med vojno. Toda priče so jo prikazale kot »znano mariborsko hitlerjanko, ki je sodelovala pri raznih okupatorskih prireditvah in institucijah.« Po njihovih besedah, je bila Hitlerjeva knjiga Moj boj njena »biblija že pred nemškim vdorom v Jugoslavijo«.

Ista ugotovitev velja tudi za delničarje Mariborske tekstilne tvornice. Lastniki ter nosilci vseh vodilnih položajev so bili Nemci oziroma osebe nemške narodnosti. Pri isti kvalifikaciji so dobili »tujerodci« višjo plačo, kot pa Slovenci. Podjetje je proizvajalo za okupatorja. Vsi komisarji in njihovi zaupniki so med vojno »zelo preganjali naše ljudi«. Večinski lastnik Fritz Deutsch je pred vojno formalno zadolžil svoje Mariborsko podjetje pri raznih švicarskih denarnih zavodil in pri lastnem podjetju v Švici za več kot 30 000 din (po drugih podatkih pa več kot za 100.000 din) in na račun obresti brez obdavčitve izvažal čisti dobiček.

Člani uprave Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner so bili obtoženi, da so v obeh podjetjih zaposlili več članov Kulturbunda, ki so bili v času vojne odgovorni za žrtve med slovenskim prebivalstvom v Preboldu in okolici. Po njihovi zaslugi tovarna v Preboldu del izdelanega blaga ni dala v prodajo, temveč ga je hranila v svojih skladiščih in ga po okupaciji izročila okupatorju. Za vojaško sodišče je bilo še posebej obremenilno, da so Mautner Franc in brata Deutsch pred vojno nakupili delnice več jugoslovanskih podjetij, to premoženje naložili v razna podjetja in banke, nato pa pobegnili v Ameriko. Kot tudi, da so 20. maja 1941 člani uprave odstopil, s čimer so okupatorju olajšali njegove načrte, to je združitve obeh podjetij, imenovanje svojega upravnega sveta in vključitev podjetja v nemško vojno gospodarstvo. Skupina 21 obtoženih je bila na koncu oproščena kazni, podjetje pa je bilo kljub temu zaplenjeno.

Vojaško sodišče je ing. Adolfa Dukiča, Evgena Sterna ter še več drugih solastnikov in vodilnih delavcev v podjetju Dukič in drug kazensko obravnavalo zaradi obtožbe javnega tožilca, da so v letih 1941 do 1945 »tesno« sodelovali z okupacijskimi oblastmi in »brez pritiska« izvedli številna gradbena dela. Tako so rekonstruirali strateško izredno pomembno državno cesto Planina-Ljubljana-Škofljica, v NDH pa gradili železnico Biháč-Knin. Skrbeli so, da se proizvodnja v gramozolomu v Verdu ni prekinila in da je ta zagotavljal gramoz za potrebe okupacijske vojske. Javni tožilec je v obtožnico zapisal še, da se je podjetje v socialnem pogledu »izkazalo kot priganjaško«, saj so lastniki gledali le na »svojo dobičkarijo«. Dukiča je bremenilo tudi to, da v času okupacije ni govoril slovensko.

Obtožnica proti TPD Ljubljana je temeljila na poročilih, ki so jih tožilstvu posredovali preiskovalni organi ter delegat ministrstva za industrijo in rudarstvo v družbi. V njih so bile na račun vodstva družbe, to je posameznih ravnateljev in upravnih svetnikov, izrečene hude obtožbe. Po teh poročilih je francosko vodstvo družbe vse od leta 1932 do začetka druge svetovne vojne delovalo »izrazito kapitalistično«. Rudno bogastvo je izkoriščalo »premišljeno in brezobzirno, gledajoč samo na zaslužek«. Izplačevalo si je velike plače in druge denarne dohodke. Delavce in strokovnjake, zlasti če so bili Slovenci, pa je slabo plačevalo. Nekaj delavcev so ob nastopu vojne tudi odpustili. V letih pred okupacijo vodstvo ni storilo ničesar, da bi omejilo vpliv nacističnih privržencev, s čimer je podpiralo naciste v njihovih imperialističnih težnjah in pripravah. Ravnatelj Rihard Skubec je na vodilna mesta nastavljal Nemce, ki so bili člani NSDAP in Kulturbunda. Tehnični ravnatelj Biskupski Vitold je brezobzirno »nastopal proti našemu narodu«. V vseh rudnikih, kjer je bil ravnatelj, je uvedel sistem »špicljev«, zato so bili odnosi med vodstvom in delavstvom bolj napeti kot pa drugje. Že pred vojno je bil obtožen špijonaže. V času okupacije so mu pripisali, da je bil odgovoren za internacijo nameščencev iz Kočevja. Vodilno osebje judovskega rodu naj se v tem pogledu ne bi razlikovalo od drugih. Ravnatelj cementarne v Trbovljah nemški Jud Sally Wormsera ni »pokazal

socialnega čuta«, tudi slovensko se ni naučil. Že pred okupacijo se je večina vodilnega osebja opredelila za Nemce. V času vojne so se obnašali kot »zagrizeni« Nemci. Večina je tesno sodelovala z Gestapom, zlasti še del vodstva, ki je ostal v Ljubljani. V času vojne so zmogljivosti družbe, zlasti še premogovniki delali s polno paro. Tako so leta 1941 nakopali 1,7 milijona ton, leta 1942 1,8 milijone ton kot tudi leta 1943. Leta 1944 je proizvodnja padla na 1,1 milijona ton.

1.6. Ugovori in pritožbe obtoženih lastnikov

Del obtoženih in razlaščenih lastnikov obravnavanih podjetij je v svojih izjavah v sodnem procesu in v kasnejših pritožbah na izrečeno kazen zanikal obtožbe. Posamezniki so pridobili izjave prič in potrdila političnih teles, da med okupacijo niso in tudi niso mogli sodelovati z okupatorjem ter da so delovali v protifašističnem duhu. Kljub temu pa sodišča in zaplembene komisije izdanih odločb o zaplembi premoženja največkrat niso hotele razveljaviti. Nekateri razlaščenci so kot razlog za izvzem iz zaplemb in iz drugih revolucionarnih ukrepov navajali judovsko poreklo. Tudi to največkrat ni pomagalo. Pregled posameznih dokumentov pokaže, da so bila sodišča pogostokrat pristranska in da se niso dovolj potrudila, da bi si pridobila trdnejše in argumentirane dokaze.

Tako je Marko Rosner v pismu vojaškemu tožilcu poudaril, da so obtožbe proti njemu »nelogične«. Potrdil je, da je bil državljani Avstro-Ogrske in da je bil njegov pogovorni jezik nemški. Slovensko je sicer znal, vendar pa ne dovolj, da bi ta jezik mogel uporabljati pri poslovanju. Ob tem pa je opozoril, da si je pridobil jugoslovansko državljanstvo in da je 27. marca 1941 zapustil Maribor in tudi Slovenijo, kamor se potem ni več vrnil. Najprej je odšel v Beograd, nato na Madžarsko, potem pa v Izrael. Trditev, da je kot Jud pred vojno podpiral nacistično propagando je označil kot »absurdno«. Kot nepravilen je zavrnil izračun dobička, ki naj bi ga po navedbah prič dosegel v predvojnem poslovanju, saj ta na podlagi obstoječe finančne dokumentacije tudi pri luksuznih izdelkih ni presegal stopnje 20 %. Po njegovem so bile izjave prič neverodostojne, saj so govorile o zadevah, ki jih niso poznale ter svojih obtožb niso utemeljile z dokumenti.

Henrik Weinberger je s svojo pritožbo uspel. Federalna zaplembena komisija v Ljubljani je zaplembeno odločbo razveljavila. V oprostilni akt je zapisala, da lastnik celjskega podjetja ni nemške temveč »židovske« narodnosti, da se je sam »priučil« slovenskemu jeziku, zato sta bila v obratih podjetja občevalni jezik slovenski in hrvaški. Pridobil si je jugoslovansko državljanstvo in bil protinemško usmerjen. To sta dokazovali potrdili Krajevnega NOO v III. četrti Celje in Mestnega NOO Sarajevo. Slednji je zapisal, da je bil »pošten človek, ki je užival ugled«. Kot Žid in simpatizer NOB je bil preganjan in interniran na Rab. V Sarajevu je »obilno pomagal pri vseh akcijah zbiranja pomoči«.

Ernest Siegel se je za vrnitev svojega premoženja, ki ga je vložil v podjetje Platno, potegoval preko generalnega konzulata CSR v Zagrebu. V pismih, ki jih je posredoval slovenski vladi, je opozoril, da ga v času okupacije ni bilo v Ljubljani. Skliceval se je na to, da sta z ženo med vojno zaradi »rasne pripadnosti« »zelo trpela v več koncentracijskih taboriščih«. Zanikal je ugotovitev slovenske vlade, da ni pravočasno zahteval vrnitve premoženja. Preko pravnega zastopnika dr. Ivana Tavčarja je »približno na začetku leta 1946« poslal zahtevo za vrnitev pravic do premoženja in povračilo njegovih osebnih terjatev v višini 30 000 din.

Solastnica Mariborske tovarna svile Marija Berchtold je na sodni obravnavi zavrnila obtožbe kot neosnovane, saj ni sodelovala pri vodenju podjetja, zato tudi in ni imela nobenega vpliva na sprejemanje poslovnih, kadrovskih in drugih odločitev.

1.7. Vrednost in odškodnina

S političnega gledišča je bila ocenitev podržavljenega premoženja enostavno in jasno zastavljena. Naloga uradnih ocenjevalcev je bila, da nepremičnine, stroje, opremo, zaloge ocenijo čim nižje, tako, da bo tudi odškodnina, ki naj bi se »enkrat v prihodnosti« izplačala v obveznicah, čim nižja. V praktičnem pogledu pa je bila cenitev premoženja težak zalogaj. Navodila, ki so že tako bila presplošna, so se stalno spreminjala. Cenilne komisije v podjetjih niso dobile na volje vseh knjigovodskih podatkov, bilanc, seznamov upnikov in dolžnikov, davčnih zaostankov in še drugega potrebnega gradiva za cenitev, temveč so ga morale pogostokrat same poiskati. Oteževalna okoliščina so bili še številni predpisi, ki so se nanašali na cenitev podjetij. Eden takih je bil Zakon o valorizaciji iz oktobra 1945, po katerem je bilo treba valorizirati vsa osnovna sredstva.

Po dosegljivih podatkih so bile do sredine leta 1948 opravljene tudi cenitve nekaterih podjetij, ki so predmet našega zanimanja. Tako je bilo premoženje podjetja Platno Ljubljana ocenjeno na 1,5 milijona din, Tekstilne industrije Laško na 2,7 milijona din, Tekstilne tovarne Hribernik Šentvid nad Ljubljano na 21,4 milijona din in Jugočeške Kranj na 12,4 milijona din. Nekaj podatkov o cenitvah premoženja podjetij vsebuje tudi končni seznam sodne in nesodne cenitve nacionaliziranih podjetij v Sloveniji, ki je bil verjetno pripravljen na začetku leta 1950. V tem seznamu je bila navedena vrednost naslednjih podjetij v milijon din: Čeršaška tovarna - 19,7 (nesodna cenitev), Jugočeška Kranj - 12,3 (nesodna cenitev), Alko Ljubljana - 2,9, Platno Ljubljana - 5 (nesodna cenitev), Združene papirnice Goričane - 20, Tvoznica tanina Medvode - 2 (nesodna cenitev), TPD Ljubljana - 200 (nesodna cenitev), Metka - 9 (nesodna cenitev), Tekstilna industrija Laško - 3 (nesodna cenitev), Jugoslovanske tekstilne tvornice Prebold - 7,5 (nesodna cenitev).

V arhivskem gradivu smo našli še nekaj cenitev. Po odločbi okrajnega sodišča v Celju 23. julija 1951 je bila vrednost Tekstilnih tvornic Mautner 175,2 milijona din. V odločbi je bilo zapisano, da ima podjetje »znatne« terjatve do tujih upnikov. Premoženje Mariborske tekstilne tvornice je bilo ocenjeno na 18,1 milijonov din. Marko Rosner je v pismu vojaškemu tožilcu »dopustil možnost«, da so njegova tri podjetja skupaj vredna 47 milijonov din, kolikor jih je ocenil uradni cenilec. Predpostavil pa je, da so vredna več, glede na to, da so med vojno Nemci skrbeli za to, da je bi strojni »park« v dobrem stanju, po vojni pa je vrednost strojne opreme narasla.

V dosegljivem arhivskem gradivu je malo podatkov o prizadevanjih razlaščenecv za izplačilo z zakonom zagotovljene odškodnine. Najdeni dokumenti govorijo o tem, da se je oblast najbolj ukvarjala z odškodnino družbam, ki so bile v lasti državljanov zavezniških držav. Zavedala se je, da bo treba proti tem lastnikom »večje obzirnosti kot proti domačim«. Med temi družbami jo je najbolj skrbela odškodnina za Trboveljsko premogokopno družbo Ljubljana. Ker je pričakovala, da »bodo domači delničarji skušali čim več delnic spraviti v tujino in jih potem kot tuji udeleženci po raznih borzah predložiti kot odškodnino«, je iskala načine, kako bi ta »manever že v naprej izpodnesla«.

Težave pa se niso začele s TPD temveč z Jugočeško Kranj. Lastniki nekdanje banke Peček v Pragi, ki so imeli znatni delež v Jugočeški ter tudi velike terjatve do nje, so postali ameriški državljani in kot taki s podporo zunanjega ministrstva ZDA zahtevali, da se jim izplača polna odškodnina za 200 000 delnic iz jugoslovanskega zlata, ki je bilo deponirano v ZDA.

Poleg njihove je leta 1948 prišla tudi zahteva po odškodnini od Marije Horwitz, hčerke predvojnega ravnatelja Jugočeške. Zahtevala je vrnitev milijon din, ki jih je oče vložil v podjetje 1940, nadomestilo za njegovo plačo od aprila 1941 do feb 1944, izplačilo odpravnine za štiri leta, vrnitev pohištva iz stanovanja v Kranju ter vrnitev 50 000 delnic Jugočeške, ki so jih Nemci zaplenili v Beogradu. Med vsemi obravnavanimi podjetji je bilo to podjetje najtežji primer tako s stališča ocenitve kot določitve odškodnine. Šele januarja 1947 je bil imenovan začasni poslovodja Jugočeške, ki je dobil nalogo, da zbere podatke o strojih, ki so se nahajali pri zasebnikih in da jih prepelje v tovarniške prostore. Zaradi vrste ovir te naloge ni mogel izpolniti. Neuspešen je bil tudi pri drugi nalogi, to je pri ugotavljanju predvojnih terjatev in-obveznosti družbe. Tuji dolžniki, s katerimi si je dopisoval preko Urada za zaščito jugoslovanske imovine, so mu odgovorili, da niso ničesar več dolžni. Za podjetje iz Celovca, ki je bil večji dolžnik, pa ni mogel ugotoviti, kdo je njegov pravni naslednik. Urediti tudi ni mogel vprašanja lastništva Beogradske tekstilne tvornice, ki je bila v lasti Jugočeške. Začasni poslovodja je ugotovil, da se 200 000 delnic Jugočeške nahaja pri Prvi hrvatski štedionici v Beogradu, 500 je bilo deponiranih pri Glavni direkciji tekstilne industrije LRS, 199 500 delnic pa naj bi bilo uničenih.

Zaradi vztrajnega pritiska iz Češkoslovaške je moralo ministrstvo za industrijo in rudarstvo vendarle popustiti in izračunati odškodnino za delež Ernesta Siegla pri Platnu Ljubljana. Ministrstvo je leta 1947 izračunalo, da mu pripada okoli milijon din. Ko pa je upoštevalo zakonite odbitke se je prvotni znesek zmanjšal na 147.883 din.

Na začetku leta 1946 se je ministrstvo za industrijo in rudarstvo začelo pogajati s Hinkom Břečkom o odkupu njegovega deleža v Tekstilni tovarni Laško. Trajala so več kot pol leta. Avgusta 1946 je ministrstvo svojemu delegatu v podjetju naročilo, naj iz sredstev podjetja izplača Břečku 100.000 din.

Med tistimi razlaščenci, ki jim je država kot nadomestilo za odškodnino izplačevala preživnino sta bila tudi bivša lastnika Tovarne tanina Medvode Josip in Stevo Savić. Leta 1946 sta mesečno prejela 10.000 din.

Na tem mestu je treba omeniti tudi zaplet, do katerega je prišlo ob podaritvi podjetja Metka Celje državi oziroma KPS: Hkrati s tem je lastnik Weinberger hotel urediti še terjatve svoje žene in hčerke do podjetja. Žena je pred vojno na račun podjetja nakazala 480.000 din, hčerka pa 380.000 din. Januarja 1946 je pristojno ministrstvo že sprejelo sklep, da se obema izplača po 18.000 din. Temu pa je odsek za revizijo pri ministrstvu nasprotoval, ker v knjigovodstvu ni našel vpisov te transakcije niti zadolžnih listin. Vodja odseka je menil, da je šlo le za »navadne družinske transakcije«, zato je ministrstvu predlagal, naj žena in hčerka uveljavita svojo terjatev s civilno-pravno tožbo. V zapisniku o podaritvi podjetja KPS februarja 1946 je bilo navedeno, da je poleg že omenjenih obstajala še tretja terjatev, to je posojilo v višini milijon din, ki ga je pred začetkom vojne Metki posodilo podjetje Franc Drofenik iz Ljubljane. Okrožni komite KPS Celje, ki je

prevzel darovano premoženje, ni obljubil, da bo vrnil terjatve.

Do konca druge jugoslovanske države oblast ni pokazala pripravljenosti, da poravna obveznosti do razlaščenih lastnikov, ki so bili jugoslovanski državljani. Nekajkrat je Zvezni sekretariat za finance predlagal Zveznemu izvršnemu svetu, da to vprašanje reši, vendar slednji o tem ni hotel razpravljati. V tem času so določenim razlaščencem izplačevali mesečne akontacije. Od leta 1954 je pristojnost za priznavanje akontacije in njene višine prešla na Zvezni sekretariat za proračun in občo upravo. Od leta 1957 je ta na račun odškodnine lahko odredil tudi plačilo bolniških stroškov.

Povsem drugače pa se je razpletlo z odškodninami za podjetja, ki so bila v lasti tujih državljanov. Na začetku petdesetih let so namreč Zahodne države izplačilo odškodnine postavile kot pogoj za izboljšanje diplomatskih, gospodarskih in drugih stikov z Jugoslavijo. Jugoslavija je sklenila sporazume o odškodnini za nacionalizirano in še kako drugače podržavljeno premoženje. Najprej z Združenimi državami Amerike, Švico in Belgijo, potem pa še z Francijo, Norveško, Dansko in še drugimi državami. Del odškodnine je plačala takoj, kot na primer Združenim državam Amerike, katerim je morala odstopiti za 17 milijonov dolarjev zlata kraljevine Jugoslavije, ki je bil shranjen v ameriških bankah. V večini primerov je svoj dolg poravnala s trgovinskimi pogodbami oziroma z vrednostjo izvoza določenega blaga.

2. Podržavljanje nepremičnin [Damjan Hančič, Renato Podberšič]

Takoj po koncu vojne je nova oblast podržavila tudi veliko nepremičnin, ki so bile v lasti tujega in domačega judovskega prebivalstva. Tudi v teh primerih ni bila odločilna nacionalna, verska ali rasna pripadnost, pač pa zgolj razredna. Zato ne preseneča, da so marsikaterega Juda razglasili za osebo nemške narodnosti ali celo Kulturbundovca in ga razlastili na podlagi odloka Predsedstva AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno last (dalje: odlok AVNOJ-a).

Pomembno kategorijo odvzetega oz. zaplenjenega judovskega imetja na Slovenskem torej sestavljajo odvzemi po odloku AVNOJ-a, ki so slovenske Jude prizadeli po koncu druge svetovne vojne leta 1945. Ti odvzemi so imeli podlago v dveh popisih, ki jih danes hrani dislocirana enota Arhiva Slovenije. Prvi se nanaša na osebe, ki so se opredelile za Nemce pri italijanskem popisu prebivalstva takratne novoustanovljene Ljubljanske pokrajine (Provincia di Lubiana). Popis so tedanje italijanske okupacijske oblasti izvedle 31. julija 1941. Na tem seznamu so tudi osebe judovskega rodu, vsaj tako jih danes opredeljuje JSS.

Na drugem dokumentu s pomenljivim imenom "Seznam Kulturbundovcev", prav tako presenetljivo najdemo kar nekaj judovskih imen. Po zagotovilih arhivistk, zaposlenih na oddelkih oz. dislociranih enotah ARS, kjer hranijo to arhivsko gradivo, naj bi bili ti sezname zelo verodostojni. Spričo tendence, zaradi katere so v tem času nastali (odvzem premoženja t.i. "razrednim sovražnikom"), pa avtorja pričujoče publikacije v to močno dvomiva, sploh za območje Ljubljanske pokrajine. Tu so prej omenjene sezname sestavljali zgolj na osnovi pričevanj lokalnih informatorjev; časovno naj bi ti sezname nastajali od poletja 1944 dalje.

Na podoben način je bilo odvzetih tudi veliko judovskih nepremičnin (stanovanja, hiše,

vile); to velja predvsem za Ljubljano. Iz arhivskih dokumentov je razbrati, da so bile po odloku AVNOJ-ja odvzete nepremičnine naslednjim Judom v Ljubljani:

- Feldmann Bock Gizela, Resljeva 4;
- Hönig Aladar, Malgajeva 2;
- Mangel Samuel, Celovška 44;
- Rosenfeld Bernhard, Slomškova 5;
- Schlessinger Samuel, Čopova 10/I;
- Stern Evgen, Ljubljana;
- Zweig Otto, Gajeva 3/V.

V seznamu dvajsetih vil v Ljubljani, ki jih je zaplenila Mestna zaplembena komisija in jih dala v uporabo komunističnim veljakom, najdemo naslednjo judovsko lastnino:

- vila družine Ebenspanger, Knafljeva ulica, kjer se je naselil predsednik slovenske vlade Boris Kidrič;
- vila družine Pollak, Rožna dolina, v kateri sta bili dve sobi rezervirani za ministra Edvarda Kocbeka.

Arhivske dokumente o zaplembah nepremičnin ljubljanskih Judov hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana. Med drugim izvemo, da je Mestna zaplembena komisija ocenila zaplenjeno premoženje ljubljanskemu Judu ing. Evgenu Sternu, ki je imel premoženje na različnih lokacijah v mestu (Kapucinsko predmestje, Sv. Petra predmestje) in na Verdu. Zaplenjeno premoženje je bilo ocenjeno na dobrih 3,5 milijona din.

Iz pritožb, ki so jih razlaščenci naslavljali na Mestno zaplembeno komisijo in na druge pritožbene organe, je razvidno, da so velikokrat kot razlog za izvzem iz zaplemb navajali prav svoje judovsko poreklo, a največkrat to ni pomagalo. Pri raziskovanju je bilo tudi ugotovljeno, da nekateri imetniki nepremičnin, ki se nahajajo v imenikih odvzetega premoženja, sploh niso bili dejanski lastniki, ampak le najemniki. Največkrat je šlo za judovske begunce - avstrijske oz. nemške državljane, ki so, kot je bilo že omenjeno, konec 30.-tih ali v začetku 40.-tih let pred nacizmom bežali iz srednjeevropskih držav.

Nekateri od teh beguncev na omenjenih naslovih sploh nikoli niso stanovali. Vzemimo za primer Bernharda Rosenfelda, rojenega 1872 na Češkem, osebi nemške narodnosti in državljanstva. V Ljubljani naj bi živel na Slomškovi 5 in septembra 1945 mu je Mestna zaplembena komisija kot osebi nemške narodnosti zaplenila celotno premoženje. V Komisijem zapisniku oz. poročilu o zaplembi z dne 24. 5. 1946 pa najdemo zapisano: " /.../ po izjavi Misleja Rudolfa, Slomškova 5, kot najstarejšega stanovalca v tej hiši, imenovani na tem naslovu ni nikdar stanoval."

Pogosto se pri teh osebah, ki so bile v začetku dane na seznam oz. v imenik zaplemb pojavlja oznaka "zaplembeni postopek brezuspešen". To med drugim dokazuje tudi seznam, ki ga je v "Poročilu o uspehu zaplemb" ljubljanska mestna zaplembena komisija dne 16. 5. 1946 poslala Komisiji za upravo narodne imovine (KUNI) pri predsedstvu SNOS-a. Med osebami, ki jih danes JSS ima za Jude, je najti, da je bila zaplemba neuspešna pri naslednjih osebah:

- Alles-Persy Rudolf, Ljubljana, Jesenkova 7;
- Alles Pollak Alice, Ljubljana, Jesenkova 7;
- Alles Erika, Ljubljana, Jesenkova 7;
- Adler Maks Anton, Ljubljana, Staretova 14/I;

- Blumlein Karl, Ljubljana, Pleteršnikova 14a/I;
- Blumenfeld Feliks, Ljubljana, Škofja ulica 7/I.

Nekatere zaplembe so bile kasneje tudi ovržene. Iz ljubljanske družine Heilig sta vojno preživeli mati Marija in hči Liselotta. Terenski odbor OF Gradišče je leta 1945 poročal: "Heilig Marija in Liselotta, mati in hči, po rodu sta židinj, oče oz. mož je umrl v Dachau. Nemci so jih zelo preganjali in so jim tudi vse imetje odpeljali, hčerka je bila tudi v internaciji in tudi bila pripadnica OF. Sedaj živijo nekje v hudi revščini." Mestna zaplembena komisija jima je 30. avgusta 1945 najprej zaplenila vse premoženje, pri tem so se sklicevali na odlok AVNOJ-ja. Po pritožbi je bila zaplemba dne 18. aprila 1946 razveljavljena z naslednjimi razlogi: "Pritožbama je bilo ugoditi, ker je z uradnimi ugotovitvami dokazano, da pritožilki nista osebi nemške, ampak židovske narodnosti. Zategatelj ne pada pod udar Odloka AVNOJ-a z dne 21. 11. 1944 čl. 1 tč. 2."

Zanimivo je podrobneje predstaviti primere ugovorov judovskih oseb zoper zaplembe njihovega premoženja po odloku AVNOJ-a. Tako se je Oskar Hofstätter iz Ljubljane, skliceval na to, da je sicer res nemškega porekla, vendar se smatra za naturaliziranega Slovenca, ker živi v Ljubljani že 23 let in se je dosledno izogibal nemške družbe. Njegova žena je judovskega izvora in češke narodnosti, zaradi česar so tudi njega 11. 9. 1944 Nemci aretirali in odpeljali v internacijo v taborišče Dachau in mu zaplenili vse imetje. Bil naj bi tudi podporni član OF v Trboveljski premogokopni družbi. Mestna zaplembena komisija je 21. julija 1946 njegovi pritožbi ugodila in ga izvzela iz zaplemb po odlokih AVNOJ-a. Ker je bila njegova pritožba proti zaplembi končana oz. uspešno rešena šele julija 1946, je razumljivo, da ga zgoraj navedeni seznam neuspešnih zaplemb še ni mogel zajeti.

Gizela Feldmann Bock iz Ljubljane navaja, da je slovaške narodnosti in Judinja. Do priključitve Avstrije k nemškemu rajhu je živela z možem na Dunaju, nato pa je morala zbežati v Jugoslavijo. Pri popisu leta 1941 se je iz strahu pred preganjanjem izjavila za nemško državljanko oz. da je nemške narodnosti. Izjavila je tudi, da nima nobenega premoženja in da jo preživljajo otroci. Njena pritožba je bila z odločbo 22. 6. 1946 zavrnjena.

Tudi pri drugih primerih je bilo ugotoviti, da povojna mestna zaplembena komisija ni kaj dosti preverjala, ali je posamezni razlaščenec po odloku AVNOJ-a res dejanski lastnik zaplenjene nepremičnine ali zgolj podnajemnik oz. stanovalec. Tako se Blumenfeld Feliks pritožuje MZK-ju, češ da sploh nima nobene imovine, ker je samo sostanovalec v stanovanju, ki so ga zaplenili.

V zvezi s tem, kako pri zaplembah nemškega imetja ravnati z različnimi "podskupinami" oseb nemške narodnosti med njimi tudi Judi, je na posebni problemski konferenci 4. 10. 1945 razpravljajo vodstvo KUNI-ja s predstavniki slovenske vlade, notranjega ministrstva, sodstva, javnega tožilstva in OZNE. Glavno vprašanje je bilo "ali naj se nemški Židje obravnavajo kot Nemci in se zapleni vse imetje, čeprav so bili po Nemcih preganjani, zapirani v taborišča in oplenjeni?" Sklenili so, "da je treba pri njih ugotoviti njihovo zadržanje in obnašanje v predaprilski Jugoslaviji. Ako so se tedaj izdajali za Nemce in nemštvo podpirali, se jim zapleni vse premoženje." To pomeni, da so bili načeloma izvzeti iz zaplemb, vendar so morali dokazati svoje protinemško prepričanje.

Zato so se mnogi lastniki podjetij, ki so bili judovskega rodu, prav z izgovarjanjem na svoje poreklo poskušali izogniti zaplembi ali odvzemu premoženja. Henrik Weinberger iz Celja, družabnik v mehanični tkalnici Metka, v pritožbi na mestno zaplembeno komisijo v Celju, ki mu je z odločbo dne 24. 8. 1945 zaplenila celotno premoženje, ker naj bi bil oseba nemške narodnosti, navaja: "Jaz nisem niti po svojih prednikih nemške narodnosti, niti se nisem čutil nikoli nemškega pokolenja ali mišljenja. Moj oče Leopold Weinberger je bil češki Žid iz Jičine na Češkem in moja mati Matilda roj. Munk pa češka Židinja iz Boskovic na Moravskem. Rojen sem bil 7. 9. 1888 na Dunaju in glasom priloženega rodnega lista dušobrižnika jevrejske bogoštovne občine na Dunaju z dne 28. 5. 1894 vpisan z imenom Henrik v protokol jevrejske bogoštovne občine na Dunaju. Na podlagi te listine je tedaj ugotovljeno, da sem Žid. Radi sklenitve zakonske zveze s Francozinjo Berto roj. Van-Steenkiste sem formalno prestopil v protestantovsko vero. S tem pa nisem izgubil židovske narodnosti, še manj pa pridobil nemško narodnost /.../." Henrik Weinberger je že pred nemškim vkorakanjem v Celje aprila 1941 zbežal iz mesta. Po osvoboditvi, v začetku junija 1945, se je vrnil. Po zaplembi premoženja so se začela dolgotrajna dopisovanja in dokazovanja, na koncu je bila zaplemba Wainbergerjevega premoženja razveljavljena. Vendar je ostareli lastnik očitno imel že vsega dovolj, zato je premoženje z darilno pogodbo v začetku leta 1946 izročil jugoslovanski Partiji.

3. Na robu obstoja

Po končani vojni se je judovska skupnost v Sloveniji znašla na robu obstoja. Zaradi holokavsta je bila že tako in tako ne preveč številčna judovska skupnost v Prekmurju zdesetkana na minimum. Hkrati je premožnejše judovsko prebivalstvo zaradi podržavljanja premoženja izgubilo večinoma interes za vrnitev in bolj dolgotrajno naselitev. Preživeli Judje so med vojno utrpeli veliko duševno in materialno škodo. Nemirni pojovni časi pa so preživele Jude le še dodatno spodbujale k izselitvi.

3.1 Človeške in gmotne posledice vojne [Andrej Pančur]

Holokavst so preživeli le redki Judje iz Prekmurja, ki so bili odpeljani v koncentracijska taborišča. Glede na večkrat objavljen seznam žrtev prekmurskih Judov je v nemških koncentracijskih taboriščih je izgubilo življenje 387 prekmurskih Judov, največ iz obeh vplivnih prekmurskih skupnosti v Lendavi in Murški Soboti. V resnici je bilo vseh judovskih smrtnih žrtev iz Prekmurja med drugo svetovno vojno še nekoliko več. V bazi podatkov o Žrtvah druge svetovne vojne in zaradi nje so iz vseh dostopnih virov vneseni tudi podatki o smrtnih žrtvah med judovskim prebivalstvom z ozemlja današnje Slovenije. Ti podatku so bili nato vneseni v baze podatkov o Judih iz Dravske banovine iz leta 1937. Hkrati so podatki iz leta 1937 dopolnili še ostalimi dostopnimi arhivskimi in knjižnimi podatki o Judih iz Prekmurja. Na tej podlagi se je ustvarila širša baza podatkov o 570. Judih, ki so med leti 1937 in 1945 živeli v Prekmurju. Nekateri od njih so seveda umrli že pred letom 1944, drugi so se poročili, tretji so se odselili. O nekaterih Judih imamo podatke samo iz baze podatkov o smrtnih žrtvah. Podatki o veliki večini Judov iz leta 1937 pa se ujemajo s podatki o smrtnih žrtvah med drugo svetovno vojno in zaradi nje. Skupno je takrat umrlo približno 410 prekmurskih Judov, holokavst pa jih je zanesljivo preživel samo 65. Natančnejši podatki o vseh teh Judih se nahajajo v tabelah v Dodatku. V ostalih tabelah v Dodatku se nahajajo tudi podatki o ostalih smrtnih žrtvah med judovskim prebivalstvom z domovinsko pravico na območju sedanje Slovenije. Čeprav je

številčno šibki judovski skupnosti na Štajerskem, v Ljubljani in na Gorenjskem večinoma uspelo preživeti, je bilo tudi med njimi vsaj še skoraj 50 dodatnih judovskih žrtev druge svetovne vojne. Če te številke primerjamo s približno 94.000 žrtvami, ki jih je Slovenija utrpela med vojno in neposredno po njej, se te številke ne zdijo zelo visoke. Toda po drugi strani prav te številke kažejo, da je Slovenija v tem času izgubila okoli 6 % svojega prebivalstva, Prekmurje celo »samo« 2 %, nasprotno pa je judovska skupnost v Prekmurju izgubila okoli 85 % svojih pripadnikov.

S tem je judovsko prebivalstvo utrpelo tudi veliko gmotno škodo. Ko se je po vojni tako začelo popisovati vojno škodo, ki jo je povzročil okupator, se je seveda popisovalo tudi vojno škodo, ki jo je utrpelo domače judovsko prebivalstvo. Te ocene so bil samo približne, vendar so kljub temu zelo povedne. Po enih podatkih naj bi tako samo prekmurski Judje utrpeli za najmanj 32 milijonov dinarjev škode, večinoma zaradi internacije in prisilnega dela. Zabeleženih pa je bilo tudi nekaj primerov konkretne vojne škode. Ladislavu Wortmanu naj bi okupator tako odvzel za 140.700 din manufakturnega blaga iz trgovine, Elizabeti Deutsch naj bi odvzeli za 145.285 dinarjev obleke in pohištva, Evgeniu Bauerju naj bi odvzeli za 92.300 dinarjev poljedelskih pridelkov, Lenki Maschancker pa za 74.600 dinarjev teh pridelkov.

Osebe, ki so prijavljale vojno škodo so prijavljale poškodbo zdravja in telesa, poškodbo spolne integritete, poškodbo človeškega dostojanstva in časti, odvzem svobode, zlorabo delovne sile in škodo zaradi pomanjkanja. Na podlagi teh prijav je komisija v skladu z verodostojnostjo podatkov prijavitelja izdala sklep o ceni vojne škode, ki se je delil na škodo zaradi poškodbe telesa in zdravja (za bolečine, za stroške zdravljenja, za izgubljeni dohodek zaradi zmanjšanja delovne sposobnosti), škodo zaradi omejitve osebne svobode (za neplačano ali premalo plačano prisilno delo), škodo zaradi zlorabe delovne sile, škodo zaradi pomanjkanja, škodo na premoženju s škodo za izgubljeni dobiček. Preživeli Judje in njihovi sorodniki so seveda tudi prijavljali vso to škodo. Za primer si pogledjmo nekatere prijave škod iz Maribora: češkoslovaški državljani Robert Schacherl je tako prijavil, da je bil 48 mesecu v izseljeništvu, na podlagi česar so mu priznali za skupno 236.000 dinarjev odškodnine. Šarlota Rosner je bilo priznanih 2.432.930 dinarjev odškodnine za zgradbo, ki je bila porušena med zavezniškim bombardiranjem. Češkoslovaški državljanski Jirki Gintz je bilo priznanih 186.500 dinarjev zaradi neplačanega prisilnega dela in zaradi pomanjkanja. Julijani Mautner je bilo priznanih 30.450 din škode na premoženju in na izostanem dobičku. Kos Karmen je bilo najprej priznanih za 59.000 din škode (za bolečine, za stroške zdravljenja, zaradi pomanjkanja), nato pa še dodatnih 14.000 din za pomanjkanje. Njeni sestri Kseniji Kos pa je bilo najprej priznana za 47.000 din škode (za bolečine, za stroške zdravljenja, zaradi pomanjkanja), nato pa še 63.000 (zaradi neplačanega dela in zaradi pomanjkanja).

3.2 Izginjanje prekmurskih Judov (Marjan Toš)

Vrnitev preživelih prekmurskih Judov iz taborišč v domači kraj je bila boleča. Rodni kraj je bil namreč oropan in oskrunjen verske monumentalne simbolike. To je na preživele žrtve holokavsta delovalo kot kulturni šok. Ker je bila sinagoga v Murski Soboti oskrunjena, po osvoboditvi v njej ni bilo verskih obredov, sredstev za njeno prenovo oz. obnovo pa seveda tudi ni bilo.

Odkupi, zaplembe, nacionalizacije in agrarna reforma so ljudi po končani vojni hudo

razočarali. Še zlasti nacionalizacije, ki preživelim lendavskim in soboškim Judom niso prizanašale. V teh prvih letih po končani drugi svetovni vojni lahko govorimo o prefinjenih in ne direktnih oblikah antisemitizma, saj je nova država izvajala revolucionarne ukrepe, ki seveda niso zaobšli niti zdesetkane judovske skupnosti v pokrajini ob Muri. Ta del države je bil gospodarsko izjemno obubožan, gospodarska stiska je bila v prvih povojnih letih izjemno huda, preživetje pa težko. Nova oblast je izvajala obvezno oddajo, opravljala zaplembe, razmahnila se je nacionalizacija premoženja. Naloga organov ljudske oblasti na najnižji lokalni ravni sta bila med drugim tudi »poprava zmot preteklosti« in zagotavljanje popolne oblasti »ljudskim množicam«. Preprosti ljudje so bili nad ukrepi oblasti razočarani, največ krivic se je dogajalo zaradi prisilnih oddaj, nacionalizacije in kolektivizacije kmetijstva. Preživeli Judje v Lendavi in Murski Soboti so lahko čez noč ostali brez premoženja in so postali najemniki v lastnih stanovanjsko-poslovnih zgradbah. Podržavljanje je pomenilo konec zasebne pobude, kar je bil za podjetne in gospodarsko samoiniciativne Jude hud udarec. Še zlasti za tiste redke v Lendavi, ki so bili pred vojno med nosilci in pobudniki gospodarskega razvoja. Nacionalizacija premoženja lendavskih Judov je bila po grozotah holokavsta za peščico preživelih novo veliko in hudo razočaranje.

Redki preživeli lendavski Judje so lahko prva razočaranja doživeli že ob vrnitvi iz taborišč. Pokojni Ladislav Weiss (Vajs) se spominja, da se je vrnil iz taborišča Mauthausen v Lendavo maja 1945 z enim od transportov, ki so peljali v Maribor. Tja je prispel skupaj z bratrancem dr. Kollinom iz Čakovca. Preden sta lahko iz Maribora nadaljevala pot v Lendavo, so ju večkrat zaslišali. V Lendavi je našel izropano družinsko hišo. Praznina v njej se mu je zdela še hujša, ker se starši niso vrnili. V današnji mestni knjižnici v Lendavi je bilo po vojni t. i. centralno skladišče, v katerem so zbirali premoženje lendavskih Judov (slike, pohištvo in druge dragocenosti). V njem je Ladislav Weiss našel nekaj pohištva iz rojstne hiše. V njegovo hišo so kmalu po osvoboditvi 1945 naselili uslužbenke Udbe (služba državne varnosti) iz Lendave. Udbe je v bistvu zasedla celotno zgradbo, zakonca Weiss sta imela na razpolago samo eno sobo. Ladislav je postal poslovodja trgovine v lastni hiši, ki je bila mnogim trn v peti. Velike težave je imela tudi Elizabeta Fürst rojena Deutsch, katere premoženje je bilo tudi nacionalizirano. Nekoliko drugačne so izkušnje Erike Fürst. Hiša, v katero se je vrnila iz taborišča, je bila prazna, izropana. Iztrgana je bila celo električna inštalacija. Ko so se vrnili, je hišo izpraznila jugoslovanska vojska. Njena mama je hišo z velikimi težavami postopno popravila in usposobila za bivanje. Njihova hiša je bila nato nacionalizirana. Za odvzeto hišo so jim oblasti plačale odškodnino, za odvzeto zemljišče pa ne.

Doma so našli izropane hiše, nato je leta 1946 sledila prva nacionalizacija, leta 1948 pa še druga nacionalizacija, ki jim je odvzela tovarniške objekte, hotelske stavbe in druge nepremičnine kakor tudi samostojno trgovsko dejavnost. Zaradi omenjenih razmer se je večina preživelih Judov iz Prekmurja odselila v Izrael, Združene države Amerike in druge evropske države.

Po končani vojni so se tudi nekateri soboški Judje izselili v Izrael. Iz Murske Sobote so tja odšli: Lea in Šarika Heimer, Blanka in Greta Fürst, družina Bele Polaka in Grete Gutman. To izseljevanje praktično pomeni konec več kot 200-letne prisotnosti Judov v Prekmurju. Motivov za izseljevanje je bilo več, od »želje« po prebivanju v pravi domovini do materialne stabilnosti, pri čemer se razume, da so se preživeli Judje domov vrnili dobesedno brez vsega. Odhod v tujino je bil tako nekaj samo po sebi umevnega.

Domači Judje, ki so se legalno ali ilegalno izselili v tujino, so doma izgubili svoje premoženje. Ob tem je zanimiv primer iz Črenšovcev, ki tudi jasno izpričuje, kako zamudni so bili postopki pri podržavljanju premoženja prekmurskih Judov: »zaplembe niso popolne - na primer za Črenšovce. Tam je živel Bauer Samu[el], ki je bil med okupacijo kot Jud odpeljan. Iz internacije se je vrnil le sin Bauer Evgen, ki pa je leta 1946 pobegnil v Avstrijo in od tam v ZDA. Po njegovem begu se je izvršila zaplemba premoženja, vendar samo njegov delež.« Lastnina njegovega očeta pa se še vedno glasi na očetovo ime. Zemljišče je obdelovalo tamkajšnje posestvo KZ Črenšovci, in to brez kakršnekoli pogodbe. Takih primerov je bilo več tudi na območju Lendave. V Rogašovcih na primer je ljudski odbor upravljal hišo in zemljišče Jožefa Rosenbergerja, ki je bil kot Jud s svojo družino prav tako odpeljan v internacijo.

4. Dedovanje po judovskih žrtvah holokavsta in lastnina brez dedičev [Damjan Hančič, Renato Podberšič]

Prav nekdanja Rosenbergerjeva lastnina spada v tisto kategorijo judovskega premoženja, kjer verjetno po umrli judovski družini ni bilo nobenih dedičev, zaradi česar je njihovo premoženje pripadalo državi. Koliko je bilo tega spornega premoženja brez dedičev je mogoče dokaj natančno ugotoviti na podlagi zapuščinskih spisov po umrlih Judih.

V okviru raziskovanja so bili na okrajnem sodišču v Murski Soboti in okrajnem sodišču v Lendavi pregledani zapuščinski spisi, ki jih hranijo v arhivu omenjenih sodišč. V Murski Soboti smo pregledali vse zapuščinske spise od leta 1945 do vključno 1952, v Lendavi pa zapuščinske spise od leta 1945 do vključno 1950. S pomočjo izdelanega seznama med drugo svet. vojno umrlih Judov, ki smo ga pridobili od popisovalk projekta Žrtve 2. svetovne vojne na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani (INZ), smo poiskali in fotokopirali zapuščinske spise Judov iz Murske Sobote in Lendave. V Murski Soboti smo našli 55 spisov, ki se nanašajo na murskosoboške Jude, v Lendavi pa za lendavske Jude okrog 80 spisov. Največ zapuščinskih razprav po med vojno umrlih Judih se je opravilo v letih 1947 in 1948. Nekaterim razpravam so priloženi tudi mrliški listi. V nekaterih, sicer redkih primerih, je bila smrt posameznega deportiranega Juda točno ugotovljena, v največ primerih pa gre za administrativno določene datume nastopa smrti, ponekod tudi na podlagi izjav prič, kdaj so umrle zadnjič videle žive.

Podatki o teh zapuščinskih razpravah so sumarno zbrani v tabeli Priloge 8.

Splošna ugotovitev na podlagi pregledanih zapuščinskih spisov je, da so po skoraj vseh murskosoboških in lendavskih Judih, ki so bili med vojno (večinoma spomladi 1944) internirani v nemška koncentracijska taborišča (predvsem v Auschwitz) in so tam umrli, po vojni dedovali njihovi oporočni ali zakoniti dediči. Najti je samo nekaj posamičnih primerov, ko je ostalo premoženje umrlega Juda brez dedičev in je zaradi tega avtomatsko pripadlo "splošnemu ljudskemu (beri: državnemu) premoženju", ki ga je zastopal Okrajni ljudski odbor (v nadaljevanju: OLO) Murska Sobota oz. OLO Lendava. Tako je med vojno v Auschwitzu umrla tudi Cecilija Mayer rojena Straus, ki je pred vojno bivala v Motvarjevcih 41. Ker živečih sorodnikov ni imela, je bilo na podlagi zapuščinske razprave (18. 6. 1949) njeno premoženje Mayer Cecilije dodeljeno Splošnemu ljudskemu premoženju. Njeno premoženje je obsegalo polovico hiše ter 4 ha zemljišča v Motvarjevcih in Čekički vasi. Brez dedičev je umrl tudi ravnatelj Emil Pollak iz Lendave,

po katerem je država dobila delež hiše v Lendavi, nepremičnine, zemljišče in vinograd v Lendavi, Dolini in Petišovcih. Po njegovi ženi Emiliji Pollak rojeni Politzer pa je dedovala njena sestra Marjeta poročena Kisteleky, ki je živela v Budimpešti. Njuna hči Eva se je poročila v lendavsko judovsko družino Nadai. S svojim možem Ladislavom in njunim sinom Petrom so tudi oni vsi umrli med holokavstvom. Po Petru Nadaiju sta nato dedovala njegova brata Josip in Aleksander Nadai. Tretji primer dedovanja brez dedičev pa je dedovanje po Sidoniji Reichenfeld rojeni Kluger, ki je pred vojno bivala v Lendavi. Ker ni zapustila pravno veljavne oporoke (dediči naj bi bili madžarski državljani) in ni imela zakonitih dedičev, je bilo njeno premoženje po postopku zapuščinske obravnave (29. 12. 1949) dodeljeno Splošnemu ljudskemu premoženju. Država je po njej dobila nepremičnino v Lendavi.

Poleg teh treh dokazanih primerov dedovanja brez dedičev, obstaja še možnost, da po nekaterih judovskih družinah, ki so v celoti umrle med holokavstvom, sploh ni ohranjenih zapuščinskih spisov oziroma je njihovo premoženje na kakšen drug način prišlo v državno last. Med njimi je npr. družina soboškega nadkantorja Mavra Darvaša, družina drugega soboškega kantorja Aleksandra Rosenfelda, sam soboški rabin Lazar Roth, družina trgovca iz Fokovcev Samuela Grossa, družina trgovca iz Domanjševcev Kolomana Pressa, samska trgovca iz Rogaševcev Oskar in Ludvik Koblenzer in zasebnik Davida Kleina iz Lendave. Ni nujno, da so vse te osebe sploh imele večje premoženje, katero bi se dedovalo. To zlasti velja za uslužbence judovske verske občine. Poleg teh oseb pa med morebitnimi potencialnimi osebami, ki so lahko umrli brez dedičev, lahko najdemo še nekatere osebe, ki že zaradi svojega poklica verjetno niso bile pretirano premožne, npr. trgovski pomočnik Štefan Kiraly in njegova družina iz Murske Sobote in trgovski pomočnik Josip Kaufman, ki se je v Mursko Soboto priselil iz Hrvaške. V vsakem primeru bi bilo potrebno morebitne podatke o teh družinah še dodatno preveriti.

Splošnemu ljudskemu premoženju pa je tudi že takoj na podlagi sklepa o dedovanju po opravljeni zapuščinski razpravi pripadlo premoženje, ki je presegalo lastniški maksimum po zakonu o agrarni reformi, oz. je že sklep o dedovanju vseboval določbo, da se določen del podedovanega premoženja zapleni oz. ne more vpisati v zemljiško knjigo, ker presega zemljiški maksimum.

Nadalje je bilo odvzeto oz. zaplenjeno premoženje nekaterih prekmurskih Judov, ker so bili zaradi nemško zvencečega priimka razglašeni za osebe nemške narodnosti in tako razlašeni na osnovi odloka AVNOJ-a in oseb, ki so po nastanku judovske države leta 1948 optirale za Izrael oz. se tja odselile. Po določbi 4. odstavka 3. člena Zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o nacionalizaciji gospodarskih podjetij (Ur. List FLRJ, št. 35-269/48/) je jugoslovanski državljani, ki je prestopil v tuje državljanstvo, izgubil lastninsko pravico na nepremičninah na ozemlju FLRJ. Te so prešle v državno last, t.j. v splošno ljudsko premoženje, in sicer brez odškodnine.

Razkorak med teorijo in prakso kaže primer družine Eppinger, premožnih lendavskih Judov. Oče Bela je umrl že leta 1940, mati Helena roj. Fürst pa je umrla spomladi 1944 v taborišču Auschwitz. Po odločbi o dedovanju naj bi premoženje prešlo na potomce, toda v resnici ga je oblast podržavila leta 1948.

Veliko oseb, ki so na podlagi opravljenih zapuščinskih razprav in na tej osnovi izdanih sklepov o dedovanju dedovale premoženje med vojno umrlih prekmurskih Judov, je bilo

tujih državljanov in so živeli v tujini (zlasti v ZDA, zahodni Evropi (Francija, Italija) in predvsem na Madžarskem), zato so imeli že ob zapuščinski razpravi zastopnike oz. pooblaščenca, ki so jih zastopali na obravnava. Potem pa so zaradi oteženega dostopa oz. velike oddaljenosti do podedovanih nepremičnin (ne samo z Zahoda, temveč po sporu z Informbirojem tudi z Madžarske) in zaradi znanih negotovih političnih razmer v Jugoslaviji, svoje premoženje hoteli čim prej prodati. Ob tem velja poudariti, da je 2. člen Zakona o dopolnitvah zakona o prometu z zemljišči in stavbami (Ur. List FLRJ, št. 19-193/55) določal, da se posameznik lahko posluži tudi možnosti predhodne prodaje nacionaliziranih nepremičnin (po vsej verjetnosti državi).

Za ponazoritev vzemimo primer Schwarz (Švarc) iz Lendave. Maver Schwarz in Elizabeta Schwarz, roj. Ingus sta bila leta 1944 aretirana in poslana v Auschwitz. On je v taborišču umrl, ona je preživela, a po vojni je ostala na Madžarskem. Imela sta nepremičnino v Lendavi. Kaj se je z njo dogajalo izvemo iz sodnega spisa, ki je leta 1951 romal celo na Vrhovno sodišče v Ljubljano: "Nepremičnino je zaplenil okupator in jo je do osvoboditve uporabljala okupatorska vojska, po tem pa je služila naši oblasti za "Dijaški internat" v Dolnji Lendavi, sedaj pa za uradne prostore poverjenišva za finance in poverjenišva za delo OLO-ja v Dol. Lendavi." OLO v Lendavi je leta 1948 z odločbo nacionaliziral polovico nepremičnine, ki je pripadala Schwarz (Ingus) Elizabeti, in sicer po Zakonu o spremembah in dopolnitvah zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij. Glede polovice nepremičnine, ki je pripadala pokojnemu Mavru Schwarz pa je bilo odločeno, da pripade OLO Lendava kot splošno ljudsko premoženje, ker je šlo za posest, ki bi sicer pri dedovanju pripadala tuji, v tem primeru madžarski državljanke.

Poseben problem je predstavljalo dejstvo, da so bile ponekod v Prekmurju v nacističnih taboriščih pomorjene skoraj cele rodbine. Poglejmo primer rodbine Schwarz, ki je pred vojno živela v centru Lendave: Jozef Schwarz z ženo Rozalijo, sinom Tamasom (Tomislavom) Bertholdom in hčerko Vero. Bili so lastniki mlina in opekarne v Dolgi vasi, kar jim je omogočalo udobno življenje. Spomladi 1944 so bili odpeljani v taborišče Auschwitz, odkoder se je vrnil le sin. Po vrnitvi iz taborišča Buchenwald je ostal pri sorodnikih na Madžarskem in se po nastanku judovske države Izrael aprila 1949 odselil tja. Ker se ni oglasil doma, so ga pri Okrajnem sodišču v Lendavi razglasili za mrtvega. Sredi 90-ih let je vložil vlogo za denacionalizacijo premoženja, ki bi ga podedoval po umrlih starših. Njegova vloga je v fazi reševanja na Upravni enoti Lendava.

V okviru raziskave so bili pregledani tudi Imeniki zapuščinskih spisov pri Okrajnem sodišču Ljubljana za leta od 1945 do 1952. V primerjavi s Prekmurjem je bilo seveda po umrlih ljubljanskih Judih zelo malo razpisanih zapuščinskih obravnav. Poglejmo si štiri najdene primere: Potomci Oskarja Ebenspangerja, ki je umrl v internaciji, so dedovali na podlagi zapuščinske razprave, ki se je vršila 9. septembra 1946. Podatki za Alfreda Heiliga kažejo, da ni imel nikakršnega premoženja za dedovanje. Za Steinberg Vilijema in ženo Lili, ki Gajevi 8 in sta umrla v taborišču, je ostala samo hranilna knjižica z nepomembnim zneskom. Iz zapuščinskega spisa pa ni razvidno, komu je ta majhen znesek pripadel po obravnavi. Ljubljanski urar Papo Nahman in njegova žena Papo Bianna sta umrli v internaciji. Po sodni odločbi 14. 8. 1948 sta dedovala sin Papo Avram in hči Papo Sartory Rozela.

Pri problematiki zahtevkov za vračilo judovskega premoženja bi nekoliko podrobneje izpostavili problematiko vile družine Moskovič (danes sedež stranke SD), ki jo Judovska

skupnost Slovenije še posebej omenja kot možnost vračila v naravi oz. nadomestila zanjo. Na podlagi virov (zemljiškoknjižni izpiski in zapuščinski spisi) je razvidno, da je to vilo po Moskovičevih, ki so umrli v taborišču Auschwitz, podedoval zakoniti dedič, ki pa jo je takoj po dedovanju prodal naprej, kar pomeni, da ni bila odvzeta ali zaplenjena Judom oz. da bi zaradi neobstoja oporočnih ali zakonitih dedičev avtomatično pripadlo splošnemu ljudskemu oz. državnemu premoženju. Podrobnejša kronologija dogodkov:

Leta 1931 sta Feliks in Klara Moskovič kupila nepremičnino, takrat še na naslovu Levstikova 31. Med drugo svetovno vojno so Nemci vso družino Moskovič odpeljali v koncentracijsko taborišče, kjer so leta 1944 umrli Feliks in oba otroka (Julij in Vera), zadnja je umrla Klara Moskovič (začetek leta 1945). Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev Slovenije je uradno ugotovila, da je Klara Moskovič, roj. Lajtner, izraelske vere, gospodinja iz Ljubljane, umrla poslednja, zato so se nanjo prenesle dedne pravice družinskih članov. Novembra 1946 je Okrajno sodišče v Ljubljani izreklo sekvestracijo celotnega premoženja družine Moskovič na podlagi 2. člena Zakona o prenosu sovražnikovega premoženja v državno last in o sekvestraciji premoženja odsotnih oseb (Ur. l. FLRJ št. 63/46) ter odredilo zaznambo uvedbe zaplembenega postopka v zemljiški knjigi. Premoženje je bilo decembra 1946 popisano in ocenjeno, hkrati je bil odsotnemu obsojencu v zaplembenem postopku postavljen skrbnik Ignjat Lajtner, brat pokojne Klare Moskovič. Lajtner je predlagal, da se sekvestracija ukine ter da se mu imetje dodeli v začasno upravo. Pred zapuščinsko razpravo je Mestni ljudski odbor za okrožno mesto Ljubljana - poverjenik za upravo ljudskega imetja (MLO - ULI) - poslal dopis Predsedstvu vlade LRS, ali imajo kaj proti ukinitvi sekvestracije, saj bo Ignjat Lajtner podedoval Moskovičevo premoženje. Na zapuščinski razpravi februarja 1947 je sodišče prisodilo zapuščino po Moskovič Feliksu in Moskovič Klari bratu slednje in edinemu dediču Lajtner Ignjatu, pod pogojem, da se v zemljiški knjigi izbriše zaznamba sekvestracije oziroma uvedbe zaplembenega postopka in se zaplembeni postopek ustavi. Naslednji dan je Vlada LRS sporočila MLO - ULI, naj nikakor ne predlaga ukinitve sekvestracije, temveč naj ji nasprotuje, saj se zaradi visokih državnih investicij v nepremičnino in namena, ki mu danes služi nepremičnina, pripravlja in bo verjetno v najkrajšem času vložen predlog v smislu 3. člena Zakona o ravnanju s premoženjem, ki so ga lastniki morali zapustiti med okupacijo, in s premoženjem, ki so jim ga odvzeli okupator ali njegovi pomagači z dne 2. avgusta 1946 (Ur. list FLRJ 454/64/46). Prav tako je Vlada LRS sporočila Okrajnemu sodišču, naj iz enakih razlogov odloži prisojilo zapuščine. Enako obvestilo je dobilo Okrajno sodišče tudi od Vrhovnega sodišča LRS. Aprila 1947 je Vlada LRS obvestila MLO - ULI, da je obvestila Vrhovno sodišče LRS, slednje pa Okrajno sodišče, da umika svoj predlog, da se nepremičnina ne vrne dediču, in predlaga umik sekvestracije. Okrajno sodišče je sporočilo dediču, naj predlaga razveljavitev odločbe o sekvestraciji, saj zapustnika nista odsotna, temveč sta umrla kot žrtvi okupatorja, dedič premoženja pa je znan. Maja 1947 je Okrajno sodišče izdalo prisojilo, s katerima je prisodilo zapuščino Feliksa in Klare Moskovič Lajtner Ignjatu, ki se je kot lastnik tudi vpisal v zemljiško knjigo. Predsedstvo Vlade LRS je od Lajtnerja leta 1948 zahtevalo 600.000 Din kot refundacijo izplačanih računov za adaptacijska dela v vili na naslovu Levstikova 31. Leta 1949 je bila vila na prošnjo Rajonskega ljudskega odbora IV. ponovno ocenjena, tokrat na nižjo vrednost. Lajtner Ignjat je nepremičnino takoj po zapuščinski razpravi (dne 21. 2. 1947) prodal Kos Dani za 800.000 Din. Na podlagi kupne pogodbe je slednja dne 4. 6. 1947. na svoje ime vknjižila lastninsko pravico na zadevni nepremičnini.

Avgusta 1953 se je na podlagi odločbe - akta o razlastitvi z dne 11. 8. 1953 - v zemljiški knjigi zaznamovala razlastitev nepremičnine. Razlog: "Od leta 1945 je hiša služila za reprezentančne potrebe bivšega Predsedstva vlade LRS oz. služi sedaj za potrebe izvršnega sveta Skupščine LRS. Da bi hiša še naprej služila takšnemu namenu, so potrebne večje adaptacije, združene z velikimi stroški. Teh adaptacij lastnica (Dana Kos) ni pripravljena izvršiti na svoje stroške, na drugi strani ne bi bilo gospodarsko, da bi Izvršni svet izdajal velike vsote za adaptacijo hiše, ki bi ostala v zasebni lasti. Zato je v splošnem interesu, da pride hiša z vrtom, ki je izvršnemu svetu nujno potrebna, v splošno ljudsko premoženje. Ker z lastnico ni bilo mogoče doseči sporazuma za sklenitev kupoprodajne pogodbe, je postala razlastitev nujna. Zoper to odločbo ni pritožbe, mogoč pa je upravni spor."

Septembra 1954 se je na podlagi sodbe Zveznega vrhovnega sodišča v Beogradu z dne 26. 5. 1954 UŽ 672/54 izbrisala zaznamba razlastitve. Mestni ljudski odbor glavnega mesta Ljubljana je dne 31. 8. 1954 izdal odločbo št. 29/53-Gr/Kj, v kateri je ugotovil, da "je bil s sodbo Zveznega vrhovnega sodišča v Beogradu razveljavljen akt o razlastitvi, ki ga je izdal Izvršni svet Ljudske skupščine LRS po svoji komisiji za administrativne zadeve, s katerim je bila odrejena v korist države in za potrebe Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS popolna razlastitev pod vl. št. 476, k.o. Gradiško predmestje vpisanih nepremičnin, ki so last Dane Kos. Že uvedeni razlastitveni postopek glede teh nepremičnin se takoj prekine. Odredi se izbris zaznambe razlastitve, nepremičnine se takoj vrnejo v posest in polno last Dane Kos."

Maja 1961 je Dana Kos prodala vilo (zemljišče brez stavbe je bilo leta 1960 vknjiženo kot družbena lastnina) za 12.810.030 dinarjev splošnemu ljudskemu premoženju, z vilo pa je upravljala Uprava zgradb uradov in zavodov LRS v Ljubljani. Leta 1982 se je na podlagi 5. člena Zakona o vknjižbi nepremičnin v družbeni lastnini v zemljiško knjigo vknjižil imetnik pravice uporabe Socialistična Republika Slovenija.

5. Premoženje judovskih verskih občin [Marjan Toš, Andrej Pančur, Damjan Hančič, Renato Podberšič]

Poleg premoženja brez dedičev bi v okviru restitucije judovskega premoženja lahko prišlo v poštev še nekdanje premoženje judovskih verskih občin. V poglavju Judovske verske občine smo videli, da so bili Judje z ozemlja Dravske banovine člani judovske verske občine v Murski Soboti ali v Lendavi. Zaradi relativno majhnega števila članov teh dveh judovskih verskih občin in tudi zaradi relativno pozne vključitve Judov izven Prekmurja v judovsko versko občino, ki je imela sedež na ozemlju sedanje Slovenije, sta obe verski občini imeli relativno malo premoženja. Judovska verska občina v Murski soboti je tako imela v lasti sinagogo in pokopališče. Judovska verska občina v Lendavi je prav tako imela v lasti sinagogo in pokopališča, poleg tega pa še poslopje nekdanje judovske šole. Sinagoga v Beltincih je bila zaradi dotrajanosti porušena že pred drugo svetovno vojno. Izven ozemlja Dravske banovine sta se na ozemlju sedanje Slovenije raztezali še italijanski judovski verski občini v Trstu in Gorici. Na ozemlju sedanje Slovenije je verska občina iz Gorice imela pokopališče v bližnji Rožni dolini. To pokopališče je bilo edino premoženje goriških Judov, ki ga je nemški okupator po septembru 1943 zaplenil goriškim Judom in je ležalo na ozemlju današnje Slovenije.

Med drugo svetovno vojno sta bili judovski verski občini v Murski Soboti in Lendavi

podobno kot večina jugoslovanskih judovskih verskih občin povsem uničeni. Od nekdanjih 121 jugoslovanskih judovskih verskih občin se jih tako npr. po vojni ni moglo obnoviti celo 85, saj od nekdanjih članov skoraj nihče ni preživel. Podobno je bilo tudi z verskima občinama v Sloveniji. Po vojni se je rekonstituirala Zveza judovskih (veroizpovednih) občin Jugoslavije, v okviru katere je delovala tudi maloštevilna Judovska skupnost Slovenije. Ta je bila ustanovljena kmalu po drugi svetovni vojni in je združevala preživele Jude iz nekdanjih judovskih verskih občin v Murski soboti in Lendavi. Najprej je imela svoj sedež v Murski soboti, kasneje pa ga je zaradi spremenjenih razmer preselila v Ljubljano. V Murski Soboti in Mariboru sta nato delovali poverjeništvi. Judovska skupnost Slovenije je v okviru jugoslovanske zveze delovala do osamosvojitve Slovenije, po osamosvojitvi pa je postala samostojna krovna organizacija, v okviru katere delujeta Judovska občina Ljubljana in poverjeništvo v Murski Soboti.

Zveza judovskih občin Jugoslavije je po drugi svetovni vojni prodala večino zapuščenih in/ali poškodovanih objektov, ki so bili nekdanj v lasti judovskih verskih občin, katere so bile uničene med drugo svetovno vojno. Tako sta bili prodani tudi sinagogi v Murski Soboti in Lendavi. Sinagogo v Lendavi so nato uporabljali kot skladišče, sinagogo v Murski soboti pa so celo podrli. Nekdanja judovska šola v Lendavi je bila po drugi svetovni vojni podržavljena, v denacionalizacijskem postopku pa je bila nato vrnjena Judovski skupnosti Slovenije. Ta jo je nato prodala lendavski občini. Natančneje je usoda tega premoženja opisana v spodnjih odstavkih. Judovski pokopališči v Lendavi in Murski Soboti sta lepo vzdrževani, podobno tudi judovsko pokopališče v Rožni dolini pri Novi Gorici. Judovska verska občina v italijanski Gorici je obstajala do leta 1969, ko je bila zaradi pomanjkanja članov priključena judovski verski občini v Trstu. Obredno dvorano pokopališča v Rožni dolini je goriška judovska skupnost leta 1977 dala občini Nova Gorica, v zameno pa se je le ta obvezala, da bo vzdrževala pokopališče.

Ker je bila sinagoga v Murski Soboti med drugo svetovno vojno oskrunjena, po osvoboditvi leta 1945 v njej ni bilo verskih obredov. Tudi sredstev za njeno prenovo ni bilo. Čakala jo je žalostna usoda. Sinagoga v Murski Soboti namreč med vojno 1941-1945 ni bil vzdrževana. Preživeli Judje je niso bili več sposobni obnoviti. Za petsto tisoč dinarjev jo je 25. junija 1949 kupil Mestni ljudski odbor Murska Sobota. Za njen najem je kasneje zaprosila Kristusova duhovna cerkev iz Veščice, toda verska komisija pri predsedstvu vlade Ljudske Republike Slovenije je relativno pozno in skopo 29. februarja 1952 odgovorila, da so vlogo odstopili generalnemu sekretariatu predsedstva vlade Ljudske Republike Slovenije. Zanimivo je, da je v sicer obsežnih arhivskih fondih okrajnega ljudskega odbora in mestne občine Murska Sobota, ki jih hrani Pokrajinski arhiv Maribor, težko najti vse podrobnejše dokumente, ki bi pričali o dogajanju v zvezi s sinagogo v Murski Soboti. Ljudski odbor Mestne občine Murska Sobota je tako na redni seji dne 25. marca 1954 sprejel sklep o rušitvi »izraelske sinagoge« v Murski Soboti zaradi izgradnje stanovanjskega bloka na tem zemljišču. Sinagogo so začeli rušiti 21. aprila 1954. leta.

V nasprotju z Mursko Soboto, ki je nekulturno in skrajno necivilizirano pometla z nekdanjo sinagogo, pa se je ta ohranila v Lendavi. Lendavska sinagoga je najpomembnejši arhitekturni spomenik lendavske judovske skupnosti, v kateri se zrcalijo njena zgodovinska usoda, družbena vloga in kultura. V sakralni dediščini zavzema judovska sinagoga v Lendavi posebno mesto. Nikjer se namreč ni ohranilo toliko judovskega kot prav v Lendavi. In najbrž tudi nobeno slovensko mesto ni tako zaznamovano z življenjem

Judov in njihovo usodo kot ravno Lendava. Čeprav prva povojna leta po 1945. letu tudi lendavskim Judom niso bila naklonjena, pa tako radikalnih posegov v njihovo dediščino, kot je bilo že omenjeno rušenje soboške sinagoge, v Lendavi ni bilo. Sinagoga se je ohranila, čeprav je seveda spremenila prvotno funkcijo. Po vojni jo je upravljalo trgovsko podjetje Univerzal. V nasprotju z drugimi slovenskimi mesti je Lendava ohranila poleg zgradb na Partizanski ulici tudi tri najpomembnejše objekte: sinagogo, nekdanjo judovsko šolo (ali rabinovo hišo) in judovsko pokopališče v Dolgi vasi. Slednje je bilo pred leti tudi najbolj intenzivno obnovljeno. Rabinove hiše, torej nekdanje judovske šole, zaradi nerazumljivih potez lokalnih oblasti ni več, lepo pa je ohranjena in obnovljena nekdanja sinagoga.

Obnova lendavske sinagoge je potekala po programu, že leta 1997 so bile v njej prve prireditve. Sinagoga je lahko primer dobre obnove, predvsem pa žive vpetosti v lokalno družbeno, predvsem kulturno okolje. Medtem ko sta se nekdanja judovska sinagoga v Lendavi in pokopališče v Dolgi vasi ohranila, pa sta brezbriznost lokalne politike in samovolja vplivnih posameznikov pripomogli k izginotju edinstvenega spomenika judovske dediščine v Sloveniji – judovske šole oz. rabinove hiše v Lendavi.

Po drugi svetovni vojni je bila stavba nekdanje judovske verske šole poddržavljena. Glavni razlog za ta ukrep naj bi bila številčna majhnost in nepomembnost takratne judovske skupnosti v Lendavi. Ko je okrajni izvršilni odbor v Dolnji Lendavi 3. aprila 1948 izdal odločbo o razlastitvi nepremičnin v lasti judovske verske občine, je v obrazložitvi navajal, da je imela ta verska občina pred drugo svetovno vojno v Dolnji Lendavi 248 članov, leta 1948 pa samo še 4 oz. 5 članov. "Glavna zgradba na predmetni nepremičnini je bila tekom vojne precej poškodovana, v svoje prvotne namene /izr. verska šola/ že dolgo ne služi več, po osvoboditvi pa je skorj dve leti stala v zanemarjenem in neuporabljenem stanju, ne da bi se lastnica pobrigala iz izvedbo nujno potrebnih popravilnih del..." Nadalje se izgovarjajo na splošno korist. Premoženje judovske občine v Lendavi je bilo tako vpisano v korist Splošnega ljudskega premoženja v in dano na razpolago za potrebe Okrajne dežnikarne v Dolnji Lendavi kot državnega gospodarskega podjetja lokalnega pomena.

Po letu 1944, ko so bili lendavski Judje poslani v koncentracijska taborišča smrti, se je objekt nekdanje judovske šole uporabljal za različne namene in ga nobeden od uporabnikov ni vzdrževal. Tudi domače kulturne ustanove so bile do objekta judovske šole dokaj brezbrizne, izjema so posamezniki, ki so se zavedali njenega velikanskega kulturnozgodovinskega pomena v lokalnem in širšem prostoru. Resno je na pomen objekta in na nujnost sprejetja učinkovitih ukrepov za njegovo trajno zaščito opozarjal predvsem Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Sama zgradba je bila leta 1993 z odlokom o razglasitvi nepremičnih kulturnih in zgodovinskih spomenikov na območju Lendave razglašena za kulturni spomenik. Leta 1996 je Občina Lendava kupila zgradbo nekdanje judovske šole od Judovske skupnosti Slovenije – Judovske občine Ljubljana, ki ji je bil objekt vrnjen v denacionalizacijskem postopku z odločbo Ministrstva RS za kulturo. Prejšnji lastnik zgradbe Mercator-Univerzale objekta ni vzdrževal, zato je bil v izjemno slabem stanju. Pobudo za rušenje judovske šole je po svoje dala KS Lendava, ki je v dopisu tamkajšnji občini opozorila, da doslej »noben lastnik židovske šole v Župančičevi ulici 1 v Lendavi objekta ni vzdrževal, zato je v izjemno slabem stanju.« Zgradbo stare šole je dal župan Jožef Kocon porušiti kljub temu da za ta ukrep ni imel ustreznega dovoljenja Upravne enote Lendava. Novembra 1998 so delavci, ki so opravljali javna dela za Občino Lendava, začeli odstranjevati kritino na objektu nekdanje

judovske šole. To je bil začetek rušenja, ki ga je nato do konca opravljeno januarja 1999. Zaradi samovolje in velike malomarnosti je tako dokončno šel v pozabo edinstveni spomenik judovske dediščine na Slovenskem.

3. Izkoriščanje dobljenih rezultatov:

3.1. Kakšen je potencialni pomen² rezultatov vašega raziskovalnega projekta za:

- a) odkritje novih znanstvenih spoznanj;
- b) izpopolnitev oziroma razširitev metodološkega instrumentarija;
- c) razvoj svojega temeljnega raziskovanja;
- d) razvoj drugih temeljnih znanosti;
- e) razvoj novih tehnologij in drugih razvojnih raziskav.

3.2. Označite s katerimi družbeno-ekonomskimi cilji (po metodologiji OECD-ja) sovpadajo rezultati vašega raziskovalnega projekta:

- a) razvoj kmetijstva, gozdarstva in ribolova - Vključuje RR, ki je v osnovi namenjen razvoju in podpori teh dejavnosti;
- b) pospeševanje industrijskega razvoja - vključuje RR, ki v osnovi podpira razvoj industrije, vključno s proizvodnjo, gradbeništvom, prodajo na debelo in drobno, restavracijami in hoteli, bančništvom, zavarovalnicami in drugimi gospodarskimi dejavnostmi;
- c) proizvodnja in racionalna izraba energije - vključuje RR-dejavnosti, ki so v funkciji dobave, proizvodnje, hranjenja in distribucije vseh oblik energije. V to skupino je treba vključiti tudi RR vodnih virov in nuklearne energije;
- d) razvoj infrastrukture - Ta skupina vključuje dve podskupini:
 - transport in telekomunikacije - Vključen je RR, ki je usmerjen v izboljšavo in povečanje varnosti prometnih sistemov, vključno z varnostjo v prometu;
 - prostorsko planiranje mest in podeželja - Vključen je RR, ki se nanaša na skupno načrtovanje mest in podeželja, boljše pogoje bivanja in izboljšave v okolju;
- e) nadzor in skrb za okolje - Vključuje RR, ki je usmerjen v ohranjanje fizičnega okolja. Zajema onesnaževanje zraka, voda, zemlje in spodnjih slojev, onesnaženje zaradi hrupa, odlaganja trdnih odpadkov in sevanja. Razdeljen je v dve skupini:
- f) zdravstveno varstvo (z izjemo onesnaževanja) - Vključuje RR - programe, ki so usmerjeni v varstvo in izboljšanje človekovega zdravja;
- g) družbeni razvoj in storitve - Vključuje RR, ki se nanaša na družbene in kulturne probleme;
- h) splošni napredek znanja - Ta skupina zajema RR, ki prispeva k splošnemu napredku znanja in ga ne moremo pripisati določenim ciljem;
- i) obramba - Vključuje RR, ki se v osnovi izvaja v vojaške namene, ne glede na njegovo vsebino, ali na možnost posredne civilne uporabe. Vključuje tudi varstvo (obrambo) pred naravnimi nesrečami.

² Označite lahko več odgovorov.

3.3. Kateri so **neposredni rezultati** vašega raziskovalnega projekta glede na zgoraj označen potencialni pomen in razvojne cilje?

Rezultati raziskovalnega projekta v primerjavi z dosedanjimi raziskavami v prvi vrsti omogočajo veliko bolj poglobljen in kompleksen pogled na zgodovino judovske skupnosti v Sloveniji v obdobju neposredno pred, med in takoj po drugi svetovni vojni. Hkrati pa je raziskava z umeščanjem judovske skupnosti v slovenski gospodarski, družbeni in politični prostor prispevala nova spoznanja in s tem prispevala k razvoju temeljnega raziskovanja v okviru programa Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju ter programa Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju. Ker bo raziskava služila kot osnova za pogajanja države in judovskih organizacij, bo lahko na podlagi rezultatov projekta tudi Slovenija uredila pereči problem restitucije judovskega premoženja žrtev holokavsta v Evropi, s katerim se svetovna javnost ukvarja že zadnjih deset let.

3.4. Kakšni so lahko **dolgoročni rezultati** vašega raziskovalnega projekta glede na zgoraj označen potencialni pomen in razvojne cilje?

3.5. Kje obstaja verjetnost, da bodo vaša znanstvena spoznanja deležna zaznavnega odziva?

- a) v domačih znanstvenih krogih;
- b) v mednarodnih znanstvenih krogih;
- c) pri domačih uporabnikih;
- d) pri mednarodnih uporabnikih.

3.6. Kdo (poleg sofinancerjev) že izraža interes po vaših spoznanjih oziroma rezultatih?

3.7. Število diplomantov, magistrrov in doktorjev, ki so zaključili študij z vključenostjo v raziskovalni projekt?

4. Sodelovanje z tujimi partnerji:

4.1. Navedite število in obliko formalnega raziskovalnega sodelovanja s tujimi raziskovalnimi inštitucijami.

4.2. Kakšni so rezultati tovrstnega sodelovanja?

5. Bibliografski rezultati³ :

Za vodjo projekta in ostale raziskovalce v projektni skupini priložite bibliografske izpise za obdobje zadnjih treh let iz COBISS-a) oz. za medicinske vede iz Inštituta za biomedicinsko informatiko. Na bibliografskih izpisih označite tista dela, ki so nastala v okviru pričujočega projekta.

6. Druge reference⁴ vodje projekta in ostalih raziskovalcev, ki izhajajo iz raziskovalnega projekta:

230 strani obsežen elaborat o rezultatih raziskave so bili februarja 2008 predloženi in predstavljeni na Ministrstvu za pravosodje Republike Slovenije.

³ Bibliografijo raziskovalcev si lahko natisnete sami iz spletne strani:<http://www.izum.si/>

⁴ Navedite tudi druge raziskovalne rezultate iz obdobja financiranja vašega projekta, ki niso zajeti v bibliografske izpise, zlasti pa tiste, ki se nanašajo na prenos znanja in tehnologije.

Navedite tudi podatke o vseh javnih in drugih predstavitev projekta in njegovih rezultatov vključno s predstavitvami, ki so bile organizirane izključno za naročnika/naročnike projekta.